

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

**ОЛИЙ ТАЪЛИМ ТИЗИМИ ПЕДАГОГ ВА РАЎБАР КАДРЛАРИНИ ҚАЙТА
ТАЙЁРЛАШ ВА УЛАРНИНГ МАЛАКАСИНИ ОШИРИШНИ ТАШКИЛ
ЭТИШ БОШ ИЛМИЙ - МЕТОДИК МАРКАЗИ**

**ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ УНИВЕРСИТЕТИ ҲУЗУРИДАГИ ПЕДАГОГ
КАДРЛАРИНИ ҚАЙТА ТАЙЁРЛАШ ВА УЛАРНИНГ МАЛАКАСИНИ
ОШИРИШ ТАРМОҚ (МИНТАҚАВИЙ) МАРКАЗИ**

**“ЗАМОНАВИЙ ПСИХОДИАГНОСТИКА МУАММОЛАРИ”
МОДУЛИ БЎЙИЧА
Ў Қ У В – У С Л У Б И Й М А Ж М У А**

Тошкент - 2021

**Мазкур ўқув-услубий мажмуа Олий ва ўрта махсус таълим
вазирлигининг 2020 йил 7 декабрдаги 648-сонли буйруғи билан тасдиқланган
ўқув режа ва дастур асосида тайёрланди.**

Тузувчи: ЎзМУ, “Психология” кафедраси профессори в.б.,
пс.ф.д., А.Расулов.

Такризчилар: ЎзМУ, “Психология” кафедраси профессори,
психол. ф.д. Д.Мухамедова

*Ўқув -услубий мажмуа Ўзбекистон миллий университети Кенгашининг қарори
билан нашрга тавсия қилинган (2020 йил 24 декабрдаги № 3 -сонли баённомаси)*

МУНДАРИЖА

I. ИШЧИ ДАСТУР.....	3
II. МОДУЛНИ ЎҚИТИШДА ФОЙДАЛАНИЛАДИГАН ИНТЕРФАОЛ ТАЪЛИМ МЕТОДЛАРИ.....	13
III. НАЗАРИЙ МАНБУЛАТ МАТЕРИАЛЛАРИ.....	19
IV. АМАЛИЙ МАНБУЛАТ МАТЕРИАЛЛАРИ.....	45
V. ГЛОССАРИЙ.....	139
VI. АДАБИЁТЛАР ЎЙХАТИ.....	150

I. ИШЧИ ДАСТУР

Кириш

Дастур Ўзбекистон Республикасининг 2020 йил 23 сентябрда тасдиқланган “Таълим тўғрисида”ги Қонуни, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947-сон, 2019 йил 27 августдаги “Олий таълим муассасалари раҳбар ва педагог кадрларининг узлуксиз малакасини ошириш тизимини жорий этиш тўғрисида”ги ПФ-5789-сон, 2019 йил 8 октябрдаги “Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-5847-сонли Фармонлари ҳамда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 23 сентябрдаги “Олий таълим муассасалари раҳбар ва педагог кадрларининг малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги 797-сонли Қарорларида белгиланган устувор вазифалар мазмунидан келиб чиққан ҳолда тузилган бўлиб, у олий таълим муассасалари педагог кадрларининг касб маҳорати ҳамда инновацион компетентлигини ривожлантириш, соҳага оид илғор хорижий тажрибалар, янги билим ва малакаларни ўзлаштириш, шунингдек амалиётга жорий этиш кўникмаларини такомиллаштиришни мақсад қилади.

Дастур доирасида берилаётган мавзулар таълим соҳаси бўйича педагог кадрларни қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш мазмуни, сифати ва уларнинг тайёргарлигига қўйиладиган умумий малака талаблари ва ўқув режалари асосида шакллантирилган бўлиб, унинг мазмуни кредит модул тизими ва ўқув жараёнини ташкил этиш, илмий ва инновацион фаолиятни ривожлантириш, педагогнинг касбий профессионалигини ошириш, таълим жараёнига рақамли технологияларни жорий этиш, махсус мақсадларга йўналтирилган инглиз тили, мутахассислик фанлар негизида илмий ва амалий тадқиқотлар, ўқув жараёнини ташкил этишнинг замонавий услублари бўйича сўнгги ютуқлар, педагогнинг креатив компетентлигини ривожлантириш, таълим жараёнларини рақамли технологиялар асосида индивидуаллаштириш, масофавий таълим хизматларини ривожлантириш, вебинар, онлайн, «blended learning», «flipped classroom» технологияларини амалиётга кенг қўллаш бўйича тегишли билим, кўникма, малака ва компетенцияларни ривожлантиришга йўналтирилган.

Қайта тайёрлаш ва малака ошириш йўналишининг ўзига хос хусусиятлари ҳамда долзарб масалаларидан келиб чиққан ҳолда дастурда тингловчиларнинг мутахассислик фанлар доирасидаги билим, кўникма, малака ҳамда компетенцияларига қўйиладиган талаблар такомиллаштирилиши мумкин.

Модулнинг мақсади ва вазифалари

Модулнинг мақсади: психодиагностикани ривожланишининг замонавий тенденциялари, таълимдаги замонавий психодиагностика муаммолари, шахс ва гуруҳ, тиббий психологик диагностика, шахс клиник психодиагностикаси, кадрлар

бошқарувида психодиагностика, спортда замонавий психодиагностика йўналишлари, касбга йўналтириш ва кадрлар саралашда психодиагностика, интеллектуаллик тестларини хорижий психологияда қўллашнинг замонавий босқичи, психодиагностика методикаларини ишлаб чиқувчи ва фойдаланувчиларга меъёрий кўрсатмалар, компьютер психодиагностикаси ва Ўзбекистонда психодиагностика: муаммо ва ечимлар ҳақида олий таълим муассасалари педагог кадрларининг билим, кўникма ва компетенцияларини ошириш.

Модулнинг вазифалари:

– психодиагностикани ривожланишининг замонавий тенденциялари, таълимдаги замонавий психодиагностика муаммолари, шахс ва гуруҳ, тиббий психологик диагностика, шахс клиник психодиагностикаси, кадрлар бошқарувида психодиагностика, спортда замонавий психодиагностика йўналишлари, касбга йўналтириш ва кадрлар саралашда психодиагностикаси, интеллектуаллик тестларини хорижий психологияда қўллашнинг замонавий босқичларини таҳлил қилиш имкониятлари:

- психодиагностика методикаларини ишлаб чиқувчи ва фойдаланувчиларга меъёрий кўрсатмалар, компьютер психодиагностикаси ва Ўзбекистонда психодиагностиканинг муаммо ва ечимлари ҳақида назарий ва амалий билимларни, кўникма ва малакаларни шакллантиришдан иборат.

Модул бўйича тингловчиларнинг билими, кўникмаси, малакаси ва компетенцияларига қўйиладиган талаблар

Модулни ўзлаштириш жараёнида амалга ошириладиган масалалар доирасида:

Тингловчи:

- замонавий воситаларидан фойдаланиб психологик натижаларни статистик таҳлил қилишни;
- психологик тадқиқотлар натижаларига ишлов бериш, уларни таҳлил қилиш, хулосалар чиқариш, илмий мақолалар тайёрлаш, тавсияларни ишлаб чиқишни **билиши** керак.
- психологик текширув ва тадқиқотларни ташкил этиш;
- психология методлари ва методикаларини классификациясини қўллаш **кўникмаларига** эга бўлиши лозим.
- психологик тестларни мослаштириш ва методикаларни қўллаш;
- психологияда ўтказилган илмий тадқиқот натижаларини амалиётга татбиқ қилиш **малакаларига** эга бўлиши лозим.
- психодиагностика ривожланишининг замонавий тенденцияларини таҳлил қилиш;
- амалий психологияда психодиагностикани татбиқ қилиш йўналишларини изоҳлай олиш;
- кадрлар бошқарувида психодиагностиканинг ўрни ва ролини, спортдаги замонавий психодиагностика йўналишларини тушунтира олиш;
- касбга йўналтириш ва кадрлар саралашда психодиагностика усуларини татбиқ қила олиш;
- интеллектуаллик тестларини хорижий психологияда қўллашнинг замонавий босқичини таҳлил қила олиш **компетенциясига** эга бўлиш лозим.

Модулни ташкил этиш ва ўтказиш бўйича тавсиялар

Модулни ўқитиш маъруза ва амалий машғулотлар шаклида олиб борилади.

Модулни ўқитиш жараёнида таълимнинг замонавий методлари, педагогик технологиялар ва ахборот-коммуникация технологиялари қўлланилиши назарда тутилган:

- маъруза дарсларида замонавий компьютер технологиялари ёрдамида презентацион ва электрон-дидактик технологиялардан;

- ўтказиладиган амалий машғулотларда техник воситалардан, экспресс-сўровлар, тест сўровлари, ақлий ҳужум, гуруҳли фикрлаш, кичик гуруҳлар билан ишлаш, коллоквиум ўтказиш, ва бошқа интерактив таълим усуллари қўллаш назарда тутилади.

Модулни ўқув режадаги бошқа модулар билан боғлиқлиги ва узвийлиги

“Замонавий психодиагностика муаммолари” модули мазмуни ўқув режадаги “Педагогнинг касбий профессионалигини ошириш”, “Амалий тестология муаммолари”, “Таълимда психологик хизмат муаммолари” ва “Татбиқий ижтимоий психология” ўқув модуллари билан узвий боғланган ҳолда педагогларнинг таълим жараёнида замонавий психодиагностикада қўлланилаётган методикалардан фойдаланиш бўйича касбий педагогик тайёргарлик даражасини оширишга хизмат қилади.

Модулни олий таълимдаги ўрни

Модулни ўзлаштириш орқали тингловчилар таълим жараёнида замонавий психодиагностика тамойиллари, қонуниятлари ва методикаларидан фойдаланиш ва амалда қўллашга доир касбий компетентликка эга бўладилар.

“Замонавий психодиагностика муаммолари” модули бўйича соатлар тақсими

№	Модуль мавзулари	Аудитория ўқув юклараси			
		Жами	жумладан		
			Назарий	Амалий машғулот	Кўчма машғулот
1.	Психодиагностикани ривожланишининг замонавий тенденциялари.	2	2		
2.	Амалий психологияда психодиагностика	2	2		
3.	Таълимдаги замонавий психодиагностика муаммолари. Шахс ва гуруҳ социал-психологик диагностикаси	2		2	
4.	Тиббий психологик диагностика. Шахс клиник психодиагностикаси	2		2	
5.	Кадрлар бошқарувида психодиагностиканинг ўрни ва роли.	2		2	

6.	Спортда замонавий психодиагностика йўналишлари.	2		2	
7.	Касбга йўналтириш ва кадрлар саралашда психодиагностика	2		2	
8.	Интеллектуаллик тестларини хорижий психологияда қўллашнинг замонавий босқичи	2		2	
9.	Компьютер психодиагностикаси	2		2	
10.	Психодиагностика методикаларини ишлаб чиқувчи ва фойдаланувчиларга меъёрий кўрсатмалар	2		2	
11.	Ўзбекистонда психодиагностика: муаммо ва ечимлар	4			4
	Жами:	24	4	16	4

НАЗАРИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ

1-мавзу. Психодиагностикани ривожланишининг замонавий тенденциялари. (2 соат).

- 1.1. Психодиагностиканинг ривожланиш тарихи.
- 1.2. Психодиагностиканинг соҳаларига кўра ривожланиш хусусиятлари
- 1.3. Психодиагностиканинг ривожланиш тенденциялари ва унга мувофиқ ҳал қиладиган вазифалари.

2-мавзу. Амалий психологияда психодиагностика (2 соат).

- 2.1. Психодиагностика амалий фаолият сифатида .
- 2.2. Психодиагностиканинг психологик консультация соҳасида қўллаш.
- 2.3. Психодиагностиканинг психологик ёрдам жараёнида қўллаш.

АМАЛИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ

1-амалий машғулот. Таълимдаги замонавий психодиагностика муаммолари. Шахс ва гуруҳ социал-психологик диагностикаси (2 соат).

2-амалий машғулот. Тиббий психологик диагностика ва шахс клиник психодиагностикаси (2 соат).

3-амалий машғулот. Кадрлар бошқарувида психодиагностиканинг ўрни ва роли. (2 соат).

4-амалий машғулот. Спортда замонавий психодиагностика йўналишлари (2 соат).

5-амалий машғулот. Касбга йўналтириш ва кадрлар саралашда психодиагностика (2 соат).

6-амалий машғулот. Интеллектуаллик тестларини хорижий психологияда қўллашнинг замонавий босқичи (2 соат).

7-амалий машғулот. Компьютер психодиагностикаси (2 соат).

8-амалий машғулот. Психодиагностика методикаларини ишлаб чиқувчи ва фойдаланувчиларга меъёрий кўрсатмалар. (2 соат).

КЎЧМА МАШҒУЛОТ МАЗМУНИ

Кўчма машғулот. Ўзбекистонда психодиагностика: муаммо ва ечимлар (4 соат)

1. Ўқувчиларни касб-хунарга йўналтириш психологик-педагогик ташхир марказидаги иқтидорли болалар диагностикаси, мактаб амалиётчи психологлар фаолиятида психодиагностика методикаларининг шакллантирилганлик ҳолати билан танишиш.

2. Ўзбекистон миллий университетидаги таянч кафедра ва Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университетидаги «Психология ўқув-илмий маркази».

ЎҚИТИШ ШАКЛЛАРИ

Мазкур модул бўйича куйидаги ўқитиш шаклларидадан фойдаланилади:

- маърузалар, амалий машғулотлар (маълумотлар ва технологияларни англаб олиш, ақлий қизиқишни ривожлантириш, назарий билимларни мустаҳкамлаш);
- давра суҳбатлари (кўрилаётган лойиҳа ечимлари бўйича таклиф бериш қобилиятини ошириш, эшитиш, идрок қилиш ва мантиқий хулосалар чиқариш);
- баҳс ва мунозаралар (лойиҳалар ечими бўйича далиллар ва асосли аргументларни тақдим қилиш, эшитиш ва муаммолар ечимини топиш қобилиятини ривожлантириш).

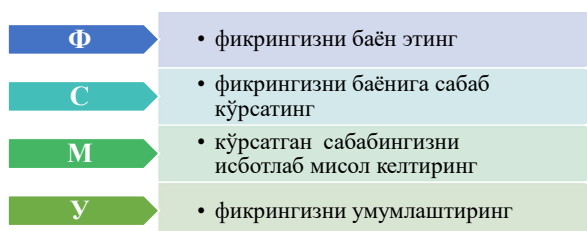
II. МОДУЛНИ ЎҚИТИШДА ФОЙДАЛАНИЛАДИГАН ИНТЕРФАОЛ ТАЪЛИМ МЕТОДЛАРИ.

«ФСМУ» методи

Технологиянинг мақсади: Мазкур технология иштирокчилардаги умумий фикрлардан хусусий хулосалар чиқариш, таққослаш, қиёслаш орқали ахборотни ўзлаштириш, хулосалаш, шунингдек, мустақил ижодий фикрлаш кўникмаларини шакллантиришга хизмат қилади. Мазкур технологиядан маъруза машғулотларида, мустақамлашда, ўтилган мавзунини сўрашда, уйга вазифа беришда ҳамда амалий машғулот натижаларини таҳлил этишда фойдаланиш тавсия этилади.

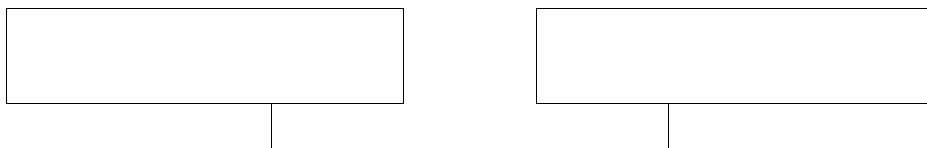
Технологияни амалга ошириш тартиби:

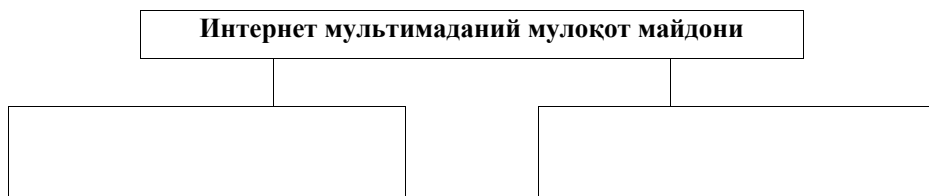
- қатнашчиларга мавзуга оид бўлган якуний хулоса ёки ғоя таклиф этилади;
- ҳар бир иштирокчига ФСМУ технологиясининг босқичлари ёзилган қоғозларни тарқатилади:
- иштирокчиларнинг муносабатлари индивидуал ёки гуруҳий тартибда тақдимот қилинади.

ФСМУ таҳлили қатнашчиларда касбий-назарий билимларни амалий машқлар ва мавжуд тажрибалар асосида тезроқ ва муваффақиятли ўзлаштирилишига асос бўлади.

Намуна: “Интернетнинг мультимаданий мулоқот майдони” фикрга нисбатан муносабатингизни ФСМУ орқали таҳлил қилинг.

“Тушунчалар таҳлили” методи

Методнинг мақсади: мазкур метод қатнашчиларнинг янги мавзу буйича дастлабки билимлар даражасини ташхис қилиш мақсадида қўлланилади, шунингдек мавзу буйича таянч тушунчаларни ўзлаштириш даражасини аниқлаш, ўз билимларини мустақил равишда текшириш, баҳолаш мақсадида қўлланилади.

“Тушунчалар таҳлили” методини амалга ошириш тартиби:

- иштирокчилар машғулоти қоидалари билан таништирилади;
- ўқувчиларга мавзуга ёки бобга тегишли бўлган сўзлар, тушунчалар номи туширилган тарқатмалар берилади (индивидуал тартибда);
- ўқувчилар мазкур тушунчалар қандай маъно англатиши, қачон, қандай ҳолатларда қўлланилиши ҳақида ёзма маълумот берадилар;
- белгиланган вақт якунига етгач ўқитувчи берилган тушунчаларнинг тугри ва тулик изоҳини уқиб эшиттиради ёки слайд орқали намойиш этади;
- ҳар бир иштирокчи берилган тугри жавоблар билан узининг шахсий муносабатини таққослайди, фарқларини аниқлайди ва ўз билим даражасини текшириб, баҳолайди.

Намуна: “Мавзуга оид тушунчалар таҳлили”

Тушунча	Хал қилувчи куч	Самараси нимада акс этади	Ёндашувни илгари сурган олимлар
<i>Постиндустриал жамият</i>			
<i>Ахборот жамияти</i>			
<i>Билимларга асосланган иқтисодиёт</i>			
<i>Виртуал жамият</i>			

Изоҳ: Бўш устунларга қатнашчилар томонидан фикр билдирилади. Мазкур тушунчалар ҳақида қўшимча маълумот глоссарийда келтирилган.

Методни амалга ошириш тартиби:

➤ ўқитувчи машғулотга қадар мавзунинг асосий тушунчалари мазмуни ёритилган инпут-матнни тарқатма ёки тақдимот кўринишида тайёрлайди;

➤ янги мавзу моҳиятини ёритувчи матн таълим олувчиларга тарқатилади ёки тақдимот кўринишида намоён этилади;

➤ таълим олувчилар индивидуал тарзда матн билан танишиб чиқиб, ўз шахсий қарашларини махсус белгилар орқали ифодалайдилар. Матн билан ишлашда талабалар ёки қатнашчиларга қуйидаги махсус белгилардан фойдаланиш тавсия этилади:

Белгилар	1-матн	2-матн
“У” – таниш маълумот.		
“?” – мазкур маълумотни		

<i>тушунмадим, изоҳ керак</i>		
<i>“+” бу маълумот мен учун янгилик</i>		
<i>“-” бу фикр ёки мазкур маълумотга қаршиман?</i>		

Белгиланган вақт якунлангач, таълим олувчилар учун нотаниш ва тушунарсиз бўлган маълумотлар ўқитувчи томонидан таҳлил қилиниб, изоҳланади, уларнинг моҳияти тўлиқ ёритилади. Саволларга жавоб берилади ва машғулот якунланади.

“Бумеранг” технологияси

Мақсади: ўқувчиларда тезлик, ахборотлар тизмини таҳлил қилиш, режалаштириш, прогнозлаш кўникмаларини шакллантиришдан иборат. Мазкур методни баҳолаш ва мустаҳкамлаш мақсадида қўллаш самарали натижаларни беради.

Амалга ошириш босқичлари:

1. Дастлаб иштирокчиларга белгиланган мавзу юзасидан тайёрланган топширик, яъни таркатма материалларни алоҳида-алоҳида берилади ва улардан материални 5 дақиқа давомида синчиклаб ўрганиш талаб этилади. .

2. Навбатдаги босқичда тренер-ўқитувчи гуруҳ аъзоларини ўқилган маълумот ҳақида фикр алмашиниш имкониятини беради. Бу вазифа учун 5 дақиқа вақт берилади.

3. Навбатдаги босқичда тренер-ўқитувчи иштирокчиларга уч кишидан иборат бошқа кичик гуруҳларга бирлаштиради ва гуруҳ аъзоларининг ҳар бири ўқиган маълумот ҳақида фикр алмашиниш имкониятини беради. Бу вазифа учун 10дақиқа вақт берилади.

4. Барча дастлаб шаклланган гуруҳларга иштирокчилар қайтади, ва фикр алмашинган маълумот юзасидан бошқа гуруҳларга бериш учун савол шакллантиради.

5. Ҳар бир гуруҳдан 1 киши савол беради, ва тугри жавоб учун 1-3 гача балл куйилади.

6. Тренер-ўқитувчи барча гуруҳлар тўплаган балларни умумлаштириб, ғолиб гуруҳни эълон қилади.

7. Иштирокчиларга олган баҳоларига қараб, уларнинг мавзу бўйича ўзлаштириш даражалари аниқланади.

“Бумеранг” технологияси асосида вазифа: Олинган материални мазмунини тушуниб олишга ҳаракат қилинг, сўнг гуруҳда муҳокама қилинг

1- гуруҳга вазифа	<p>Мультискрипт бу ахборот узатишнинг ўзига хос шакли бўлиб, бир томондан катта ҳажмдаги видеоматериаллар билан ишлашни осонлаштиради, иккинчи томондан ўз ичига матн, аудио ва видео каби бир қанча медиавий форматларни олади. Бизни қизиқтирган видеотасма фрагменти ҳамда бу фрагментга тегшли транскрипти тез ва катта аниқликда танлаб олиш мумкин. Мультискрипт ўз ичига учта блокни олади – плеер, “стенограмма” ва “мазмун”. Видеоматериални кўриш учун плеер тагида жойлашган “Play” пиктограммасини босиш керак. Видеотасманинг бизни қизиқтирган фрагментини кўришни уч йўл билан амалга оширсан бўлади:</p> <ul style="list-style-type: none"> - плеер тагида жойлашган курсор ёрдамида; - “Стенограмма” блокида мант фрагментини босиб; - “Мазмун” блокида сарлавҳани активлаштириш орқали
2- гуруҳга вазифа	<p>Слайд-шоу. Фотолентадан шуниси билан фарқ қиладики, унда суратлар фотофильм режимида мустақил равишда варақланади. Суратлар сценарий асосидаги кетма-кетликда қўйилади. Слайд-шоу овоз билан биргалликда аудио-иллюстрация элементларини, яъни аудиоцитаталар, шовқин, овозли эффектлар, ахборот билан тўйинтирилган матнни ўз ичига олиши мумкин. Визуал кетма-кетлик ихтиёрий. Улар воқеа жойидан олинган суратлар ёки архив кадрлари, ҳужжатлар, хариталар, скриншотлар, карикатуралар ва ҳ.к. бўлиши мумкин. Бу технология репортаж, очерк, баъзида янгиликларни иллюстрация қилиш учун керак.</p>

3- гуруҳга вазифа	<p>Аудиослайд-шоу – замонавий журналистиканинг мультимедиявийлиги сабаб яратилган фотоиллюстрациялаштиришнинг синтетик варианты бўлиб, мустақил жанрга айланди. Бу тушунча 2000 йилларда пайдо бўлган. Баъзи фотографлар фоторепортажларининг тақдироти учун слайд-шоулардан фойдаланиб, унга тадбирда ёзиб олинган овозни қўлаганлар. Кейинчалик бу усулдан катта нашириётлар фойдалана бошладилар. Аудиослайд-шоу танлаб олинган фотосуратлар ва уларга қўйилган овоздан иборат. Овоз сифатида мусиқий композиция ёки муаллиф ўқиган матн бўлиши мумкин. Мазмуннинг асоси бўлиб, ташиқ шовқин, овозли эффект, аудиоцитата ёрдамида берилган ҳикоя хизмат қилиши мумкин. Визуал қатор сифатида воқеа содир бўлган жойдан олинган суратлар, ёки архив кадрлари, ҳужжатлар, карикатуралар ва ҳ.к. олиниши мумкин.</p>
4- гуруҳга вазифа	<p>- Панорамали фотография – обзор бурчаги катта бўлган фотографиядир. Оммавий воқеаларни ёритишида, объектларни, пейзаж, жойларни тасвирга олишида уларнинг масштабини кўрсатишида актуалдир.</p> <p>- Интерактив фото – шундай фотографияки, унга махсус меткалар қўйилган бўлиб, уларни босганда матн, видео, ссылка, ижтимоий тўрларнинг статуслари чиқади.</p>

III. НАЗАРИЙ МАШҒУЛОТ МАТЕРИАЛЛАРИ

1-МАВЗУ. ПСИХОДИАГНОСТИКАНИ РИВОЖЛАНИШИНИНГ ЗАМОНАВИЙ ТЕНДЕНЦИЯЛАРИ.

Режа:

- 1.1. Психодиагностиканинг ривожланиш тарихи.
- 1.2. Психодиагностиканинг соҳаларига кўра ривожланиш хусусиятлари
- 1.3. Психодиагностиканинг ривожланиш тенденциялари ва унга мувофиқ ҳал қиладиган вазифалари.

Таняч тушунчалар.

Психодиагностиканинг ривожланиш тарихи.

*Тестлаштиришнинг тарихий илдизлари*¹. XIX асрнинг экспериментал психолог Ф.Гальтон индивидуал фарқлар ўлчаш билан шуғулланади. Уларнинг асосий мақсади умумий қоидаларни яратишдан иборат эди

Инсон хусусиятларини диққат хусусиятлари, фарқлар ва ўхшашликлар , гидроқнинг индивидуал хусусиятлари тадқиқ этиш эди

Шундай қилиб, ҳақиқатдан шахсларни бир хил кузатилади , деб

оқибатда оғишлар, алоҳида ўзгарувчанлик, умумлашма қилиш учун эмас, балки аниқ ва тахминий хулосаларга келишга эришди. Шахсга бундай ёндашиш илк илмий лабораторияларда амалга оширилди.

У ўз ишларини Лейпцидаги 1879 йилда ташкил этилган В. Вунд нинг илк тажрижаларига таяниб олиб борди. Унинг тадқиқот йўналиши ва экспериментал ишларни олиб боришидаги дастлабки босқичда бошқа асосчиларнинг тажрибалари белгилловчи рол ўйнайди. Дастлабки тажрибажолар физика қонуниятлари билан алоқадор бўлиб, муаммолар , асосан лабораторияларда визуал, эшитув ва бошқа сезувчанлик, оддий реакция вақтини ўрганишга бағишланган эди. 19-асрда экспериментал психологиясида индивидуал фарқ йўналишини таъсир бошқа жиҳатдан тажриба-синов ривожлантиришга сабаб бўлган иле психологик ёндашув саналади. Тажрибалар қаттиқ мониторинг шароитида, кузатувларини ўтказиш . Мисол учун, кўрсатмалар , бизга рухсат мавзу тажрибада реакция анча ошириш ёки унинг тезлигини камайтириш мумкин . Шунингдек, атрофдаги нур ёрқинлиги ёки визуал сезги фаолиятга сезиларли таъсир кўрсатиши мумкин. Шундай қилиб, кузатишнинг аҳамияти исботланди. Бу эса кейинчалик стандарт шароитларда синовларни ва тартиб стандартлаштиришни амалга оширишда психологик тестларни яратилишига сабаб бўлди.

Франсис Галтоннинг экспериментал изланишлар олиб боришда ўзига хос ҳиссаси бор. Инглиз биолог Сир Франсис Галтон амалий психологияни ривожланишнинг асосчиларидан бири эди. Унинг кўп ва хилма-хил тадқиқотлари ирсиятни ўрганишга бағишланган эди. Ирсиятни ўрганиш каби оҳанг , одамлар

¹ Anne Anastasi, Susana Urbina. Psychology Testing.-Prentice-Hall International, Inc.2000. P6-7.

хусусиятларидан ўлчашдан кўпроқ хабардорлиги ишларни амалга оширишига қўл келди. Фақат шу йўл билан у ўзини тадқиқот йўналишига эга бўлди. Шунинг учун, ота-оналар ўртасидаги ўхшашликнинг аниқ даражаси ака- укалар, яқинлар ва амакиваччалари ёки эгизакларни

Ўрганишда ҳам ҳисобга олди. Бунинг учун Ф. Галтон антропометрик тажриба-синовларини ўтказди. У шунингдек, жаҳон кўрғазмасида 1884 йилда антропометрик лабораторияни ишга туширди ва тажриба-синовларни амалга оширди. У ерда меҳмонларнинг жисмоний хусусиятлари, кўриш ва эшитиш, мушак кучи , реакция вақти учун тестларни татбиқ этди.

Ф. Галтон ўзи энг оддий синовларида ишланган айрим синов воситалари ҳали ҳам мавжуд. Масалан, визуал оғиш , ҳуштак узунлиги, идрок имкониятларини, кинестетик оғишларни ўлчаш учун серияли топшириқлардан фойдаланган.

Ф. Галтон ҳиссий ўзгаришларни аниқлаш тестлар бўлиши мумкин , деб ҳисоблади. Ўз навбатида Гальтон ҳам ақлий нуқсонларни ўрганишга эътибор қаратди. Кейинчалик Гальтон ўз тадқиотларида К.Пирсоннинг математика усулларини тадбиқ этди.

Жеймс Кеттелл ва унинг < руҳий тестлар > . айниқса психология тарихида ўзига хос ўринга эга . Психологик тест ривожлантиришда ҳисса Америка психолог Жеймс МакКеен Кеттелл салмоқли ишини амалга оширди.

У бу борада маълум асарлар яратган бўлиб, натижасида унинг хизматлари туфайли экспериментал психология пайдо бўлди. Кеттеллнинг тадқиқотларида Вундт ва Гальтоннинг таъсир мавжуд. У ўзининг кейинги тадқиқотларида зехн тестларини яратиш ва қўллаш масалаларига йўналтирди. 1890 йилда Ж. Кеттелл томонидан мақолада “Интеллект ва унинг ўлчаш масаласига” бўйича мақола ёзди. Ушбу мақолада

бир қатор тестларни интеллектуал аниқлаш учун қўллаш хусусиятлари ёритилди.

П.Х. Дюбуа (P.H.Dubois, 1966) қадимги хитой задоганларини ишга қабул қилишда психологик тестлаштиришдан бундан 3000 йилга яқин йилдан олдинроқ амалга оширилганлигини қайд этади. Қадимги греклар тестлаштиришни таълим жараёнининг йўлдоши сифатида қараб, жисмоний ва ақлий кўникмларни ўзлаштиришни баҳолашда тестлардан фойдаланганлар.

Сукрот методи таълим жараёнининг тестлаштириш билан уйғунлашувни ифодалайди. Ўрта аср европа университетлари учун илмий унвон ва даражалар бериш учун имтиҳонлар жорий этилди. Бироқ замонавий психологик тестлаштириш ҳақимда сўз борганда XIX асрга эътибор қаратишни талаб этади.

Тестлаштиришнинг тарихидан ҳам маълумки, дастлабки диагностик методикалар, хусусан, испан олими Хуан Харт (1530-1589) ва француз олимлари Ж.Эскирол (1772-1840), Э.Сеген (1812-1880), томонидан тақдим этилган диагностик воситалар инсон психологиясининг маълум бир жиҳатларини ёритишга қаратилган бўлса-да, ташхис натижалари сифатини баҳолаш борасида маълум талаблар масалалари хусусида тўхталишга эрта эди. Шундай бўлса-да, Ж.Эскирол ва Э.Сегенлар психик касаллик билан ақлий тараққиётда ортда қолиш ўртасидаги фарқлашни муайян мезонлар орқали ўрганишга киришган эдилар.

Биринчи психологик тестларнинг тўлиқ баёни Ф.Л. Гудинаф (F.L.Goodenoligh, 1949). Дж.Петерсон (J. Peterson. 1926)нинг ишларида учрайди. Психологик

тестлаштириш тарихи Э.Г. Боринг (E.G. Boring, 1950) ва Г. Мерфи, Дж.К. Ковач (G. Murphy, J.K. Kovach, 1972), П.Х. Дюбуа (P.H. Dubois, 1970)ларнинг асарларида ўз аксини топган².

Психологик тестлаштириш тарихида келтирилган умумий маълумотларга кўра аклий тараққиётдан ортда қолганлик муаммосининг даволай олмаслик ҳақидаги фикрлар Э. Сеген (E. Seguin, 1907)нинг тажрибаларида узоқ вақт давомида оли борган таълим методларида янги бир ёндашувни жорий этиш имконини берди. Натжада 1837 йилда аклий тараққиётдан ортда қолган болаларни ўқитиш мактабига асос солинди. 1848 йилда Америкага кетиб, унинг ғоялари юқори даражада эътироф этилишга сабаб бўлди. Э.Сегеннинг бир қатор усуллари ҳаракат тестлари ва новербал интеллект тестларни жорий этилишига олиб келди. Бунга Э.Сегеннинг номи билан аталадиган доска шаклини келтириш мумкин. Ушбу доскада индивиддан ҳар хил фигураларни тезкорлик билан жойлаштиришни талаб этади.

Тестологияда етарлича изланишлар ва методикалар яратилаётган бўлса-да, аммо татбиқ этиш сифати доимо мутахассислар диққат мараказида бўлиши лозим бўлади. Тестология тарихидан ҳам маълумки, дастлабки диагностик методикалар, хусусан, испан олими Хуан Харт (1530-1589) ва француз олимлари Ж.Эскирол (1772-1840), Э.Сеген (1812-1880), томонидан тақдим этилган диагностик воситалар инсон психологиясининг маълум бир жиҳатларини ёритишга қаратилган бўлса-да, ташхис натижалари сифатини баҳолаш борасида маълум талаблар масалалари хусусида тўхталишга эрта эди. Шундай бўлса-да, Ж.Эскирол ва Э.Сегенлар психик касаллик билан аклий тараққиётда ортда қолиш ўртасидаги фарқлашни муайян мезонлар орқали ўрганишга киришган эдилар.

Илмий Тестологиянинг таркиб топишида психология фанида эксперимент ва натижаларни ўлчаш ғояларининг кириб келганлигини тадқиқот соҳасида қўйилган катта қадам, деб баҳолаш мумкин. Бу борадаги ўринишларни XIX асрнинг 30-йилларида немис олими Вольф томонидан диққат хусусиятларини аниқлаш борасида узоқ вақт давомида олиб борган изланишларида кузатиш мумкин. Бу тадқиқотларда немис олими “психометрия” тушунчасини биринчилардан бўлиб фанга олиб кирган. Э.Вебер ва Г.Фехнерларнинг (XIX аср ўрталари) психофизик тадқиқотларини ҳам экспериментал психологияда психик ҳодисаларни ўрганишдаги янги йўналиш дейишимиз мумкин. Бу тарздаги тадқиқотларлар кўлами яна бир қатор олимлар томонидан кенгайтирилди. Аммо психологик тадқиқотларда статистик қайта ишлаш усулларини татбиқ этилишини, оламшумул илмий инқилоб, деб қараш мумкин. Ф.Гальтон ўз давридаёқ “корреляция коэффицентини ҳисоблаш” методини (1888 йил) антропометрия ва ирсиятни аниқлашда қўллаган эди. Ф.Гальтон ва унинг издоши К.Пирсонларнинг корреляция коэффицентини аниқлаш усулини, А.Бине ва Т.Симон интеллектни ўлчашда шкалаларга таянгани (1905), В.Л.Штерн томонидан интеллект коэффицентини (IQ)ни фанга киритилганлиги тадқиқотларда сифат ўзгариши юз беришидан далолат беради.

Юқорида санаб ўтилган тадқиқотлар психодиагностика соҳасидаги илк илмий қадамлар ҳисобланади. Аммо бугунги кунда ҳам психодиагностик методикаларни татбиқ этишда сифат масаласига эътибор қаратиш тадқиқотчиларнинг диққат

² Anne Anastasi, Susana Urbina. Psychology Testing.-Prentice-Hall International, Inc.2000. P18-19.

марказида бўлиши лозим. Чунки, кўп ҳолатларда тадқиқотчилар томонидан ўрганилаётган муаммонинг баҳолаш аппарати, уларнинг мезонлари ва ёндашувлари мавҳум ҳолда бўлади. Натижада тадқиқотдан олинаётган маълумотларда илмий янглишишлар йўл қўйилади, ёки тадқиқот янгилигини изоҳлашга асос бўлмай қолади. Шунинг учун психодиагностик методикаларни татбиқ этиш ёки диагностика сифатини аниқлашда, унинг даражалари ва жиҳатларини инобатга олиш мақсадга мувофиқ. Шу ўринда голланд олими Ян тер Лаакнинг ёндашувини эътиборга олиш лозим. Унинг фикрича, тестологияда сифатни муҳокама қилишдан олдин, тестлар назарияси (классик ва замонавий), муҳит билан тараққиёт борасидаги назарияларни, методика билан тадқиқот муаммосининг мослигини, диагностик жараёнинг боришидаги талабларни яхши билиш муҳим.

Аммо тестологияда сифатни аниқлаш масаласи кенг қўламдаги ишларни бажаришни талаб этади. Бунинг учун психодиагностик методикалар сифатини белгиловчи асосий жиҳатларга мурожаат этиш ўринли. Психодиагностик методикалар сифатини белгилашда бешта категорияга таянилади: тестларни яратиш мақсади, тестни структуралаштириш, меъёрлар (нормалар), ишончлилик ва валидлик. Бундан кўринадики, тестлар ва сўровномалар яққол психодиагностик ишланмалар натижаси саналади. Уларни баҳолашнинг эса ўзига хос тизими мавжуд. Баҳолаш тизимидаги етакчи категориялар, яъни ишончлилик ва валидликнинг ўзини ҳам тўғри фарқлай олиш лозим.

Психодиагностик адабиётларда қайд этилган маълумотларга таянганимизда, тест назариялари борасида ўзига хос тажрибалар ва талаблар аниқ белгилаб қўйилганлигининг гувоҳи. Тестлар ва сўровномаларни яратиш, уларни бир муҳитдан иккинчисига мослаштириш ёки янги модификацияларни яратишнинг ўзи улардан муттасил фойдаланиш лозим, деган хулосани бермайди. Тестлар ва сўровномаларнинг ишончли ва валидлигини белгиловчи стандартлар мавжуд. АҚШда ҳар йили объектив кўрсаткичларга эга бўлган тестлар ва сўровномалар ҳақида “Ақлий қобилиятларни ўлчаш йилномасида” маълумотлар бериб борилади. Бундан кўринадики, қатор мамлакатларда тестлар ва сўровномалар расмийлаштирилади ва баҳоланиб борилад экан.

Бугунги кунда бизнинг шароитимизда ҳам психодиагностик тадқиқотларда сифат босқичига эришиш учун мавжуд тажрибаларга таяниб, маҳаллий мутахассислар томонидан бир қатор масалалар қайта кўриб чиқилиши лозим:

1. Жаҳон психологиясида қўлланилиб келинаётган “Стандартлар”га таяниб, психодиагностик методикалардан фойдаланиш борасида маҳаллий муҳит учун аниқ кўрсатмалар ишлаб чиқиш.

2. Маҳаллий шароит учун қўлланиши лозим бўлган психодиагностик методикаларни нашр эттириб боришни йўлга қўйиш.

3. Тест ва сўровномалардан фойдаланишнинг илмий-татбиқий асослар бўйича Республика миқёсида анжуман ўтказиш.

4. Психодиагностик методикалардан фойдаланиш бўйича амалий қўлланмалар ишлаб чиқиш.

5. Мутахассислар тайёрлаш жараёнида психодиагностика ва тестология курслари ўқув дастурларида тест ва уларнинг стандартлари масаласи учун алоҳида машғулот мавзулари ажратиш лозим.

Юқорида санаб ўтилган масалалар бўйича олиб бориладиган чора-тадбирлар Республикамизда ўтказилган психологик тадқиқотлар сифатини яхшилаш имкониятини беради.

Психологик тестлардан фойдаланишнинг тадрижий тараққиётининг бир даври, 20-асрнинг бошларида фаолият олиб борган француз олимлари А.Бине ва Т.Симонларнинг номлари билан боғлиқ. Чунки улар томонидан боланинг мактабга тайёрлигини психологик жиҳатдан аниқлашга қаратилган дастлабки уринишларини Ж.Кеттелнинг интеллект бўйича изланишларининг узвий давоми сифатида қарашга тўғри келади. Улар Франция маориф вазирлиги томонидан берилган топшириқларни амалга ошириш учун олиб борган натижасида психологияда ақлий ёшни аниқлашга эришдилар.

А.Бине³ ва Т.Симоннинг тадқиқотларига қадар немис олими Г.Эббингаус томонидан олиб борилган изланишлар, айнан уларнинг интеллектула тестларни ишлаб чиқиши учун назарий асос бўлди дейиш мумкин. Чунки, Г.Эббингаус томонидан тақдим этилган хотирани ўрганиш тестлари инсон психологияси борасидаги янги методик изланишлар натижаси эди.

1905 йилда А.Бине ва Т.Симон болани интеллектини ўрганишга қартилган 30 топшириқдан иборат шкала ишлаб чиқдилар. Топшириқлар мураккаблик даражасига кўра тузилган эди. Ушбу топшириқлар ўта «қўпол» усулда тузилган бўлиб, (масалан, 5 ёшли бола 14- топшириқдан юқорисини бажара олмайдиган). Ушбу топшириқларда сенсор-перцептив режадаги масалаларга эътибор берилиши билан бир қаторда, уларнинг асосийсини вербал материаллар ташкил этар эди.

1908 йилда Бине-Симон шкаласининг такомиллаштирилган варианты эълон қилинди. Бу вариантда 59 тест топшириқлари бўлиб, улар ёш гуруҳига кўра 3 ёшдан 13 ёшгача мўлжалланган бўлиб, уларнинг ёш хусусиятларига кўра фарқланиши фоиз ҳисобида ажратилар эди. Бунда ёш босқичларини ажратувчи фоизли мезон 67 % дан 75 % диапазон олинган. Берилган топшириқларни кўп миқдорда болалар еча олмасалар бу тест топшириқлари мураккаб, аксинча кўпчилик қисми еча олган ҳолларда энгил тест топшириқлари ҳисобланган.

Тест тарихидаги А.Бине ва Т.Симоннинг тест топшириқлари мисол сифатида келтирилади (1911). Уларнинг илмий изланиш натижалари бир мунча бўлса-да тестларнинг ишлаб чиқишда ўзига хос илмий – назарий асос бўла олган. Уларнинг тест намуналаридаги топшириқлардан келтириб ўтамиз.

7 ёшлилар учун:

1. Ўнг ва чап томонларни фарқлаш.
2. Таклиф этилаётган суратни тафсиллаш.
3. Бер нечта топшириқларни бажариш.
4. Бир неча чақаларни умумий қийматини айтиш.
5. Кўрсатилган тўрта асосий рангларни номини айтиш.

8 ёшлилар учун:

1. Хотирада иккита объектнинг таққослаш. Уларнинг орасидаги ўхшашликни кўрсатиш.

³ Anne Anastasi, Susana Urbina. Psychology Testing.-Prentice-Hall International, Inc.2000. P10-11.

2. 20 дан 1 га қараб тесқари санаш.

3. Одамларни ифодалашда тушириб қолдирилган элементларини топиш (4 та топширик).

4. Кун, сана, ой, йилларни номлаш.

5. Бешта бир хил сонлар қаторини такрорлаш.

Бу тестларнинг муҳимлиги шундаки, ҳар бир ёш меъёрига кўра нормал болалар уларни тўғри еча олган. Бола ўзининг ёшидаги топшириклар гуруҳини еча олган бўлса, у нормада деб ҳисобланган. Буни тадқиқотлар боланинг хронологик ёши билан солиштириш асосида аниқланадиган ақлий ёш деб ҳисобладилар.

Тестлар тарихида А.Бине ва Т.Симоннинг изланишларини давомида интеллектни мутоқ эмас, балки нисбий ўлчаш муимлигини эътироф этиб, 1912 йилда ИНТЕЛЛЕКТ КОЭФФИЦИЕНТИНИ аниқлаш усулини фанга киритди. Унинг қисқартирилган варианты IQ бўлиб, у

$$IQ = \frac{\text{ақлий ёш}}{\text{хронологик ёш}} * 100 .$$

Бине ўзининг шкаласидаги бундай ўзгаришларни кўриб, бунга нисбатан самимий муносабатни билдириб, камчиликларини аниқлаш имконига эга бўлди.

Бине-Симоннинг тестлари қисқа вақт оралиғида ер юзига тарқалди. Интеллектни тест орқали ўрганиш борасидаги XX асрнинг дастлабки ўн йиллигида ривожланиш даври Бине-Симоннинг хизмати билан боғлиқ.

Шунингдек, интеллект тестларини статистик таҳлил билан боғлаб тушунтириш концепцияси Чарльз Эдвард Спирмен қарашларида акс этган. Ч.Спирмен изланишлари интеллектнинг икки омилли назариясисни юзага келишига сабаб бўлди. Ушбу назарига кўра интеллект умумий (G-general faktor) ва махсус (S –spetial faktor) омилларга ажратилди. Концепцияда ижобий корреляциялар фақат умумий омиллар кучида тушунтирилади. Ушбу факторда тестларнинг чуқур кириб бориши улар орасидаги юқори корреляцияни ифодалади. Махсус омиллар ўлчашдаги хатоларни ифодалайди. Шундан келиб чиқиб Ч.Спирмен кўп омилларни тўғри ҳисоблаш лозимлиги тўғрисидаги хулосасига келди.

Психологик тестлардан фойдаланишнинг XX асрнинг бошларида ривожланиши. Психологик тестларнинг XX асрнинг бошларида ривожланишининг тарихий илдилари борасидаги дастлабки мулоҳазаларимиз А.Бине ва Т.Симоннинг изланишлари билан бошланган бўлса-да, аммо XX асрнинг бошларида изланишларнинг кўп қисми АҚШда кенг олиб борилди. Дастлаб Бине Симоннинг стандартлаштирилмаган тестларини АҚШда қўллаган тадқиқотчи Генри Годдард ҳисобланади. Бине-Симон тестларини Г.Годдартдан сўнгра америкалик олим Льюис Мэдисон Термен Х.Д.Чайльдз билан биргаликда тестларни адаптация қилиш билан шуғуллана бошлади. Кўпгина тошириклар модификация қилинди ва айрим топшириклар эса қўшилди. Терменнинг мулоҳазаларига кўра IQнинг 90 дан 109 кўрсаткичлари ўртача интеллект даражасини, 70 дан пасти эса ақли пастликни, 140 дан юқориси эса даҳоликни ифодалайди. Термен томонидан адаптация ва модификация этилган тест варианты (Стэнфорд версияси ҳисобланади) АҚШда

ақлий қобилиятларни аниқлашда қўлланила бошланди. АҚШда биринчи жаҳон уруши арафасида кенг қўламда тестлаштириш ишлари амалга оширилди.

Биринчи жаҳон уруши вақтида психологик тестлар инструментарийсининг ривожланиши ўзига хос ўрин тутди. П.Фресснинг фикрича, «тестларни яратишга» асос солинди. Америкада Бош Комитет томонидан армияда психологик тадқиқотлар уюштирилди. Комитетга ДЖ.Кеттелл, Г.Стенли Холл, Торндайк ва бошқа етакчи психологлар жалб этилди. Ушбу даврда иккита тест батареяларидан фойдаланила бошланди.

α - тестлар ва β -тестлардан фойдаланила бошланди. Армиядаги 1726 000 нафар аскар тест синовларидан ўтказилди. Улардан 500 000 нафари саводсиз, 8000 нафари эса ақлий заиф сифатида армия сафидан чиқарилди, 20 000 нафари эса махсус батальонга хизматга йўналтирилди⁴.

Биринчи жаҳон урушидан кейин АҚШда Стэнфорд шкаласидан ташқарий Кульман (1922), Йеркс (1923), Геринг (1922), ақлий қобилиятни ўрганишга мўлжалланган CAVD (1925) шкаласи (Торндайк раҳбарлигида) ишлаб чиқилди. Европада интеллект диагностикаси борасида Ришар Мейли самарали изланишлар олиб борди. У интеллектнинг аналитик тести (1928), унинг интеллектни тўрт омилли : етарлича мураккаб, пластик, яхлитлик ва равонлиги. Дж.Стенквистон томонидан умумий механистик қобилиятни терма тести (1923), Флоренс Лаура Гудинаф Одам расмини чизиш тести (1926) ишлаб чиқди. Бу тестларда олимларни учта муаммо безовта қилди: 1) катта ёшдагиларни интеллектуал тараққиётини белгилаш учун индивидуал фойдаланиш шкалаларнинг мавжуд эмаслиги; 2) гўдақларнинг ақлий тараққиётини аниқлаш учун қулай шкалаларнинг зарурлиги; 3) интеллект ва шахс муҳим психологик конструктлар сифатида психологик тестларни ишлаб чиқишнинг умумий назариясини яратиш.

Болаларнинг ақлий ривожланиши борасидаги энг эътиборга сазовор ишларни Арнольд Люциус Гезелнинг (1925) ишларида учратиш мумкин. Бу борада унинг «Мақтабгача ёшдаги болаларнинг ақлий тараққиёти» мавзусидаги ишини алоҳида кўрсатиб ўтиш ўринли. Гезел болаларнинг хулқ-атворини ўрганиш учун киномотографиядан фойдаланди. Ўзининг кузатишлари асосида «Гўдақлик ва инсон камолоти» (1929) асарида, боланинг ривожланиш ҳолатини 3 ойликдан 30 ойлик даврини 195 та мезон билан ўлчаш мумкинлигини қайд этиб ўтди.

Интеллект тестларни ишлаб чиқиш билан бир қаторда шахсни нокогнитив соҳасини ўрганишга қаратилган методикалар (шахсни ўрганиш тестлари) ҳам яратилишига эътибор қаратилмоқда. Шахс саволномалари борасида Роберт Сессион Вудвортс (1917) анормал хулқни ўрганишга мўлжалланган тестни ишлаб чиқди. Аммо психологияда шахсни ўрганиш сўровномалари борасида дастлабки саволномаларни биринчи бора, 1909 йилда голландиялик олимлар Г.Хейманс билан Е.Вирсм томонидан ишлаб чиқилган деган мулоҳазалар бор. Улар «Шахсий маълумотлар вароғи» тарздаги бир неча саволномаларнинг муаллифлари саналадилар.

Сўнгра шахс саволномалари борасида Флойд ва Гордон Оллпорт шахс фазилатлари рейтингини (1921-22) таклиф этдилар.

⁴ Anne Anastasi, Susana Urbina. Psychology Testing.-Prentice-Hall International, Inc.2000. P12-13.

Фолкер томонидан шахсни баҳолаш тести (1921). Шунингдек психодиагностик тестлар борасида Герман Роршахнинг (1921) ва Трумэн Ли Келлининг (1928) хизматларини ҳам ҳисобга олиш лозим.

Психологик тестларнинг 1930-39 йилларда ривожланиши.

XX асрнинг 30 –йилларида бир қатор тестлар вужудга келди. Уларнинг кўп қисми АҚШда яратилди. Шунингдек, 1936 йилда энг етакчи тестлар сифатида қуйидаги бешта тестлар эътироф этилди: Стэнфорд-Бине, Роршах тести, Бернтейтернинг шахс саволномаси, Сишонинг мусиқий таланти аниқлаш тести, Стронгнинг профессионал қизиқишлар бланки.

1938 йилда буюк Британияда психологияда кенг қўламда қўлланиладиган Равеннинг прогрессив матрицалар тести ишлаб чиқилди. Унинг муаллифлари Дж.Равен ва Л.Пенрос эди Улар умумий интеллектни ўрганиш тестига асос солган эдилар.

Интеллектнинг сусайишини ўрганишга эришган Давид Векслер, ўзининг шкаласини яратди. Унда 11 субтест мавжуд бўлиб, интеллектнинг турли қирраларини ўрганишга қаратилган.

Шунингдек, Векслернинг изланишларида ҳам IQнинг янги бир коэффицентини топиш формуласи такдим этилди.

$$IQ = \frac{\text{Эришилган (реал) натижа}}{\text{Ёш гуруҳидәки кутилаётган уртача курсаткич}}$$

1937 йилда Калифорния университетидә ақлий етукликни аниқлаш тести эълон қилинди. Унинг муаллифлари Эдвард Ли Торндайк ва Луис Лион Терстоун ҳисобланади. 1938 йилда Терстоун ўзининг бирламчи ақлий қобилият тестларини эълон қилди.

30-йиллардаги яна бир муваффақиятли изланишларни Уристиан Морган ва Генри Александр Мюррей амалга оширди. Уларнинг 1935 йилда «Шахс тадқиқотлари» китода психологик проекция тўғрисидаги назарий ғоя хусусида тўхталинган эди. Сўнгра у асосида Тематик апперцепция тести (ТАТ) вужудга келди.

Шунингдек ушбу йилларда проектив методикаларнинг яратилишида туб бурилиш юз берди, дейиш мумкин. Чунки, венгер-швецариялик олим Леопольд Сонди тести психология оламига кириб келди. Унинг тестида 6 серия ҳар хил психик касалликдан азобланаётган беморларнинг (ҳар бир серияда 8 тадан портретлар) фотографиялар бўлиб, текширилувчиларга ҳар бир сериядан ўзларига энг кўп ёқувчи ва энг кам ёқувчиларидан иккитасини танлаш тавсия этилган.

40-йилларда психологик тестларнинг ривожланиши.

1940 йилларда Оскар Буроснинг «Психик ўлчашларнинг йилномаси» нашрида психологик тестлар ҳақида маълумотлар такдим этила бошланди. Бунда 325 тест шарҳланиб, 200 тест фақат санаб ўтилган эди. Биринчи жаҳон уруши сингари, иккинчи жаҳон уруши арафасида ҳам АҚШда янги тестлар ишлаб чиқила борди. Америкалик олимлар яна асосий эътиборни армия учун зарур гуруҳий тестларни яратишга киришдилар ва Армиянинг умумий классификацияловчи тести-гуруҳий тести яратилди. Унда 10млнга яқин ҳарбий хизматчилар тестдан ўтказилдилар. Шунингдек, ҳарбийларда Роршах, ТАТнинг қискартирилган варианты, вазиятли тестлар ҳам татбиқ этила бошланди. Буюк Британияда эса

Равеннинг прогрессив матрицалари ҳарбий классификациялашда қўлланила бошланди.

40-йилларда Стэнфорднинг “Эришганлик даражасини аниқлаш” тести, Отиснинг классификацион тести, Кьюдернинг 168 топшириқли саволномаси, шунингдек, Катрин Бриггс ва унинг қизи Исабел Майерс томонидан «Майерс-Бриггснинг типлар индикатори» устида ишлар олиб борилиб, 1962 йилдагина ушбу тест эълон қилинди.

Ушбу йилларда кўпчиликни эътиборини Миннесотанинг кўп жабҳали шахсни ўрганиш саволномаси (MMPI) ўзига жалб этди. Г.Ю.Айзенкнинг Моудслейск тиббиёт саволномаси яратилди. Шунингдек, Гилфорд «Темперамент шарҳи» деб номланган тестни ишлаб чиқди.

Урушдан сўнгра Саул Розенцвейнинг фрустрацияга реакцияни аниқлаш проектив тести (24 та суратдан иборат) вужудга келди.

50-йилларда Векслернинг катта ёшдагиларни интеллектини ўрганиш шкаласи яратилди. Р.Кеттелнинг интеллектни аниқлашнинг эркин маданий тести ва 16 факторли шахс саволномаси яратилди (1958). Дж.Тейлорнинг безовталанишнинг намоён бўлишини аниқлаш методикаси (1953) кенг қўламда тадқиқот майдонига кириб келди.

Тест ёрдамида ўтказилган деярли барча тадқиқотларда тест ютуқлари муайян ижтимоий-иқтисодий даражага мансуб фанлар билан чамбарчас боғлиқ эканлиги ҳақидаги хулоса тасдиқланди. Хусусан, тест синовлари бўйича энг юқори балл олган кишилар гуруҳи ҳар доим ишчилар ва деҳқонларнинг болаларидан камроқ болаларни ўз ичига олган ота-оналар ўрта синфга, зиёлиларга тегишли эди. Ўша йиллардаги бундай тест синовлари асосида "таълим номзодлари" деб номланган гуруҳлар аниқланди, улар таълимни давом эттириш бўйича тавсиялар олдилар.

Маълумки, кейин 1936, психодиагностика устида тадқиқот бир неча ўн йиллар давомида чекланди. 60-80-йилларда психодиагностика муаммоларига қизиқишнинг янги ҳосиласи кузатилмоқда. Бироқ асосий эътибор тестларни танқид қилишга қаратилган бўлиб, кам даражада янги усулларни яратиш ишлари олиб борилмоқда. Танқидий таҳлил асосан психодиагностика тестлари билан амалга оширилади (К. М. Гуревич, Д. Б. Элконин, Н. Ф. Талызина ва бошқалар.). Масалан, Д. Б. Элконин "ўқув фаолияти диагностикаси ва болаларнинг ақлий ривожланиши" тўпламига сўзбошида» (1981) уларнинг камчиликлари аниқ энг муҳим қуйидаги эканлигини қайд қилди, психодиагностика тестлари учун асосий даъволарни шакллантирмоқда: "биринчидан, фақат миқдорий жараён сифатида руҳий ривожланиш жараёни ғояси; иккинчи, бир даврдан бошқасига ўтиш пайтида сифат ўзгаришларни ҳисобга олмаган ҳолда турли ёш даврларида (мактабгача ва мактаб) ташхис учун умумий схемадан фойдаланиш; учинчидан, ривожланиш даражаси олдиндан ривожланиш даражаси ҳақида асосий ғоялар, охир-оқибатда мерос бўлиб ўтади.; тўртинчидан, бундай диагностика асосида ҳеч қандай коррекцион-педагогик чора-тадбирлар қуриш мутлақо мумкин эмас." Психологлар интеллект тестлари тестда намоён бўладиган маданиятга асосан тест шкаласининг танишлик даражасини ўлчайди, деган муҳим хулоса чиқарадилар. Тест нима учун буни бошқасидан кўра кўпроқ даражада бажаришга муваффақ бўлганини кўрсатмайди. Шу билан бирга тест натижасини интеллектни баҳолаш ёки тестда келтирилган маданиятга мавзунинг танишлик даражаси деб аташ бефарқ эмас. Худди шу пайтда ўзида, тест танқиди

туфайли миллий озчиликлар вакиллари томон камситувчи йўналтирилганлигига хорижда ортиб бормокда, мухожирлар, болалар камбағал оилалар ва бошқалар. (Л. Кэмин, Ж. Лолер, Ж. Наэм, ва ҳоказо)

Энг муҳим танқид психодиагностика узоқ вақт асос қилиб олинган назарий ва методологик позициялардир. Энг умумий изоҳ бир маданиятда ишлаб чиқилган тестларни бошқасига ўтказмаслик ва натижаларни ўхшаш баҳолаш амалга оширилмаслиги керак эди. Шундай қилиб, психодиагностиканинг қуйидаги жиҳатлари кўпинча танқид қилинди: тестларда муайян психологик мазмунни жорий этиш учун назарий асос йўқлиги, психодиагностика учун жуда муҳим бўлган концепциянинг ноаниқлиги ва номувофиклиги, фикрлаш процессуал томонини эътиборсизлик, фақат унинг натижасида эътибор, таълим қобиляти (ривожланиш имкониятлари) ва ривожлантиришда сифатли лаҳзаларга кам эътибор, ишончсизлик психологик тест мазмуни зарарига статистик методларни билан тузатиш иш, тест натижаларини баҳолаш учун фақат мумкин мезон сифатида статистик нормалар фойдаланиш ва бошқалар.

Буларнинг барчаси тадқиқотчиларга психодиагностиканинг асосий тушунчаларини қайта кўриб чиқиш, психологик тестнинг янги назарий асослари ва тамойилларини ишлаб чиқиш зарурлигини уқтирди. Шунини таъкидлаш керакки, ўтган 20-30 йил мобайнида содир бўлган психодиагностикадаги ўзгаришлар шу қадар аҳамиятлики, аслида унинг янгиланиши ҳақида гапиришимиз мумкин. Умуман олганда, энг умумий тенденция инсонпарварлаштириш деб тан олиниши керак, бу уни психологик хусусиятлар бўйича одамларнинг таснифи ва рейтинги билан шуғулланадиган психология тармоғи сифатида тушунишдан воз кечиш ва инсоннинг тўлақонли ақлий ва шахсий ривожланишида ёрдам бериш учун энг муҳим вазифани тан олишдир. Шу муносабат билан, таниқли ва жуда обрўли психологлар А. Н. Леонтиев, А. Р. Лурия ва А. А. Смирнов томонидан тайёрланган "Совет педагогикаси" журналида (1968) нашр этилган муҳим ролни таъкидлашни истардим. Бу очик мактабда тест фойдаланиш мумкинлигини таъкидлайди: "қисқа психологик тестлар, ёки тестлар, деб аталмиш психологик тест ўз ичига олади, турли мамлакатларда ишлаб чиқилган қайси, стандартлаштирилган ва катта синов болалар сони. Муайян шароитларда, тегишли танқидий қайта кўриб чиқиш билан, бундай психологик тестларни болаларнинг хусусиятларини дастлабки йўналтириш учун ишлатиш мумкин».

Сўнги ўн йилликларда психодиагностикага оид (тадқиқот ва амалий) асарларни инсонпарварлаштириш юз берди. Ендиликда психодиагностиканинг асосий мақсади боланинг тўлиқ ақлий ва шахсий ривожланишини таъминлаш сифатида эътироф этилади. Албатта, психодиагностика бунини ўзи учун қулай бўлган йўллар билан амалга оширади, яъни болаларнинг ривожланишида, пайдо бўлган қийинчиликларни енгишда ёрдам берадиган усулларни ишлаб чиқишга интилади ва ҳоказо. Психодиагностиканинг асосий мақсади мақсадли коррекцион-ривожлантирувчи ишларни олиб бориш, тавсиялар бериш, психотерапевтик фаолиятни ташкил этиш ва бошқалар учун шароит яратишдан иборат. Ҳозирги кунда таълимда психодиагностиканинг икки асосий вазифасини ажратиб кўрсатиш мумкин. Биринчидан, ўқув билим ва кўникмаларини самарали ўзлаштиришни ҳамда

тўлақонли ақлий ва шахсий ривожланишни таъминлашдир. Иккинчидан, таълим сифатини ўзи баҳолаш, яъни муайян таълим тизими боланинг тўлиқ ривожланишини қанчалик таъминлаганлигини аниқлаш. Шунга мувофиқ психодиагностик муаммоларнинг икки синфини ажратиш кўрсатиш мумкин. раҳбарлик қилиш, ривожланишдаги қийинчиликлар ва оғишларни аниқлаш ва бошқаларни ўз ичига олади. Иккинчи синф вазифалари ўқув дастурлари ва усуллари самарадорлигини баҳолаш, олинган билим ва кўникмаларни (биринчи навбатда дидактик тестлар орқали) кузатиш ҳамда ақлий ва шахсий ривожланишни кузатишни ўз ичига олади.

Психодиагностиканинг таълимдаги вазифаларини ўзгартириш унинг кўплаб назарий ва методологик тамойилларини қайта кўриб чиқишни ва унинг арсеналига янги турдаги методларни киритишни талаб қилди. Жумладан, кузатиш, суҳбат, контент-анализ каби паст формаллаштирилган усуллар ва бошқалар илгари фақат предмет ҳақидаги маълумотларни олишнинг қўшимча усуллари сифатида қўлланилиб, психодиагностика тизимида тўла ўрин эгаллай бошлади. Мисол учун, машҳур америкалик психолог А. Анастаси 1982 йилда чоп этилган китобида, бу усуллар юзаки зикр этилган. Албатта, психодиагностика бу тенденцияни ўзида мавжуд бўлган йўллар билан амалга ошириб, мақсадли коррекцион ва ривожлантирувчи ишларни ўтказиш учун шароит яратиш имконини берадиган бундай усулларни ишлаб чиқишни таъминлайди. Таълим тизимидаги психодиагностиканинг асосий вазифалари ўқув билим ва кўникмаларини, ақлий ва шахс ривожланишни самарали ўзлаштиришни таъминлаш ва таълимнинг ўзига хос фазилатларини баҳолашдан иборат, яъни турли таълим ва ёш даражаларида ўқувчиларнинг тўлиқ ривожланишига қанчалик имкон беришини аниқлашдан иборат.

Психодиагностика ривожланишининг янги тенденциялари бизга қарши қилинган танқидларнинг кўпини олиб ташлашга имкон беради. Масалан, компютер тестларини жорий қилиш тест моделларининг фаолиятнинг процессуал томонини ўрганиш имкониятини очади, вазифаларни ҳал қилишнинг алоҳида стратегияларини аниқлашга ёрдам беради ва турли вазифаларни бажаришда субъект дуч келадиган қийинчиликларни таҳлил қилади.

Анъанавий ёндашув остида яширин қолаётган инсоннинг потенциал имкониятларига эътибор қаратмай, мавжуд ютуқлар даражасини аниқлаш — синовдан ўтказишнинг асосий камчиликларидан бирини бартараф этишда ҳам катта ютуқларга эришилмоқда. Буни "яқин ривожланиш зонаси" ғояси асосида ўрганиш тестларида амалга ошириш мумкин. Улар педагогик таъсир кўрсатиш бўғини билан таништирадиган ва катталарнинг аралашувидан сўнг шкаланинг кейинги тараққиёти муваффақиятини кузатадилар. Одатда, бундай тестларда таълим ёки ривожланиш жараёни моделлаштирилади. Улар ўқитишнинг дастлабки ва якуний босқичларида қўлланилади. Ўқитиш учун сарфланган меҳнат ва эришилган ютуқлар таҳлил қилиниб, ўқувчининг ақлий имкониятлари ҳақида хулоса чиқариш имконини беради.

Ю. Гутке ва ҳаммуаллифлар камида икки турдаги ўқув тестларини ажратадилар: қисқа муддатли ва узоқ муддатли.

Биринчиси учта ҳаволани ўз ичига олади:

1) дастлабки синов;

2) педагогик таъсир этиш босқичи;

3) якуний тестда.

Шу билан бирга педагогик таъсир кўрсатиш босқичи икки хил мулоҳазага ега бўлиши мумкин: "тўғри-нотўғри" ёки "тўғри-нотўғри + ишора".

Узоқ муддатли таълим тестлари таълимни ўз ичига олади ва шунинг учун уларни қўллаш схемаси қуйидаги шаклга эга: биринчи ва иккинчи кунлар: дастлабки тест (А ёки Б шакли); учинчи ва тўртинчи кунлар: тренинг (ўқув дастуридан фойдаланиб); бешинчи ва олтинчи кунлар: тренинг (ўқув дастуридан фойдаланиб)); еттинчи кун: якуний тест (шакл а ёки Б)

Сўнги ўн йилликларда психологик диагностиканинг ривожланишига энг кучли таъсир мезонларга асосланган тест (Р. Глезер, Р. Ибел, В. Попхем, ва ҳоказо.). Мезонларга асосланган тестларни маълум даражада ишлаб чиқиш анъанавий психодиагностика усулларининг статистик меъёрга ва кам таркибли амал қилишга қаратилганлиги учун танқидга жавоб бўлди. Бу йўналиш вакиллари илк бор статистик меъёрдан воз кечиш зарурлигини эълон қилишган тест натижаларини баҳолаш ва мазмунли мезонларни излашга чақирди. Бу турдаги тестларда тест натижалари олган ва унинг намунадаги ўрнини характерловчи балл билан эмас, балки маълум бир мазмун соҳаси бўйича баҳоланади. Бу ерда энг асосийси предметларни бир-бири билан таққослаш эмас, балки ҳар бирининг маълум бир мезон вазифасини бажаришга тайёрлик даражасидир. Қўпинча, мезонлар асосидаги тестлар таълим ва касб-хунар таълими тизимида чет эл психологлари томонидан қўлланилади. Ушбу тестларнинг асосий вазифаси шахснинг нима қила олишини аниқлашдир.

Бундай стандартлар тарихий, улар жамият ривожланиши билан ўзгариши. Стандартларнинг ҳаёти, яъни уларнинг мавжуд бўлиш вақти, бир томондан, ақлий маълум бир соҳага, иккинчи томондан, жамиятнинг ривожланиш суръатларига боғлиқ. Шундай қилиб, ақлий ривожланишнинг энг динамик стандартлари, чунки илмий ва технологик тараққиёт инсон учун барча янги талабларни, унинг тайёрлигини, билимларини, кўникмаларини илгари суради ва бу ўқув дастурларини, малака талабларини қайта кўриб чиқишни талаб қилади. Шахснинг ахлоқий ва бошқа соҳаларига оид стандартлар кўпроқ консерватив деб тахмин қилиш мумкин.

Ривожланиш диагностикасининг нормативлиги муаммоси ҳал қилинишдан узоқ бўлиб, турли ёш даврларида ақлий ривожланишнинг нормативлиги мураккаб ва кам ривожланган муаммоси билан боғлиқдир.

Бундай стандартларни аниқлаш ва тавсифлаш алоҳида назарий ва методологик вазифадир. Таълим-тарбиянинг бола ривожланишидаги ролини ҳисобга олиб, standart танлашда улар номукамал бўлса ҳам замонавий ўқув дастурлари таҳлилига таяниш зарур.

Улар тизимли шаклда талабаларга турли ёш даражаларида ақлий ривожланиш кўрсаткичлари бўлиб хизмат қилиши мумкин бўлган асосий тушунчалар ва ақлий ҳаракатларни беришга мўлжалланган.

Умуман олганда, анъанавий психодиагностик методларнинг яратувчилари ўз жамиятларидаги мавжуд тестлар, сўровномалар, саволлар тузишнинг ҳар хил расмий қоидалари, тақрорлаш, маслаҳатлар ва ҳоказолардан қочиш мазмуни ҳақида гап кетганда, одатда зикр этилади. Бундан ташқари, кўпгина психологлар психодиагностик методда вазифаларни танлашни фан эмас, балки санъат деб

ҳисоблайдилар, чунки тестларнинг мазмуни назарий асослаш мумкин эмас (жуда аниқ эришиш тестлари бундан мустасно). Лекин бу усуллар мазмуни бўйича аниқ ҳолатда, барча ҳаракатлари ишончилигини ошириш, амал қилиш, ва маълумотларни қайта ишлаш усуллари такомиллаштириш маъносиз бўлиб қолади.

Нормативлик принципи билан таништиришда натижаларни қайта ишлаш усуллари кўриб чиқиш зарурати туғилади. Шубҳасиз, тест натижаларини юқори сифатли таҳлил қилиш устувор аҳамият касб этади. Чунки биз тестга жуда аниқ мазмун киритдик (тушунчалар, мантиқий-функционал муносабатлар ва бошқалар.), кейин сифатли таҳлил бизга қийинчиликларни, ривожланиш камчиликларини, энг типик хатоларни, энг кам ўрганилган контент хусусиятларини ва бошқаларни аниқлашга имкон беради. Улар қуйидагилар:

1) тестга киритилган атама ва тушунчаларнинг ўзлаштирилиш хусусиятларини таҳлил қилиш (яхшироқ ўрганиладиган ва ёмонроқ бўлган). Шу билан бирга муаллифлар турли илмий циклар (гуманитар фанлар, физика ва математика, табиатшунослик) билан боғлиқ атамаларни ҳамда турли даражадаги умумийлик (конкрет, абстракт) тушунчаларини таҳлил қиладилар;

2) тушунчалар ўртасидаги мантиқий ва функционал муносабатларни ўзлаштиришнинг ўзига хос хусусиятларини таҳлил қилиш ("қисм-бутун", "туржинс" ва бошқалар.) уларнинг ҳар хил турларини ўзлаштириш даражасини аниқлаш мақсадида;

3) топшириқларнинг семантик мазмуни тушунишнинг ўзига хос хусусиятларини таҳлил қилиш (улар алоҳида жумлалар ёки турли мазмундаги матнлар ва мураккаблик даражаси бўлган ҳолларда);

4) топшириқни куриш алгоритмларини аниқлаш қобилиятини таҳлил қилиш (масалан, рақамли қатор бўлган вазифалар, ўзгартириш қоидалари ёки миқдорий муносабатлар учун бошқа вазифалар.

Шундай қилиб, психодиагностика ривожланишининг асосий тенденциялари бир қатор янги вазифаларни ҳал этишни назарда тутуди, улар орасида бирламчи:

1. Статистик меъёрдан воз кечишни назарда тутувчи меъёрий психодиагностика тамойилларини ишлаб чиқиш ва тест натижаларини баҳолашнинг мазмунли мезонларини жорий этиш.

2. Мазмуний диагностика тамойилларини тестга мутлақо аниқ мазмун киритиш билан ривожлантириш, масалан, академик фанларнинг бўлимлари ёки уларнинг даврлари, мазмун ва тафаккур шакллари бирлиги муаммосини махсус назарий ўрганишни талаб қилади.

3. Тест натижалари асосида коррекцион ишларни ташкил этишни назарда тутувчи ҳаққонийлик принципини жорий этиш.

4. Мавжудларини такомиллаштириш ва "яқин ривожланиш зонаси" ғояси асосида ўрганиш қобилиятининг янги тестларини яратиш.

5. Оддий синов пайтида психологдан яширилган тест топшириқларининг процессуал томонини кузатиш ва фикрлашнинг индивидуал хусусиятларини аниқлашга ёрдам берадиган усулларнинг компютер версияларини яратиш.

6. Тест натижаларини сифат жиҳатдан баҳолаш усулларини такомиллаштириш, уларнинг миқдорий жиҳатдан устиворлигига риоя қилиш.

Назорат саволлари

1. Психодиагностика фан сифатида шаклланишининг тарихий илдизлари.
2. Илк психологик лаборатория.
3. Интеллектни ўрганишга доир изланишлар.
4. Ақлий ёш тушунчаси
5. Интеллектуалтк коэффиценти.
6. Шахс сўровномаларнинг илк шакли.
7. Проектив психодиагностика асослари
8. Психодиагностиканинг 20-асрда ривожланганлиги
9. Психодиагностик методикаларнинг ривожланиш хусусиятлари.
10. Замонавий психодиагностиканинг ривожлантириш принциплари нималардан иборат?

2-МАВЗУ. АМАЛИЙ ПСИХОЛОГИЯДА ПСИХОДИАГНОСТИКА.

Режа:

- 2.1. Психодиагностика амалий фаолият сифатида .
- 2.2. Психодиагностиканинг психологик консультация соҳасида қўллаш.
- 2.3. Психодиагностиканинг психологик ёрдам жараёнида қўллаш.

Психодиагностика амалий фаолият сифатида

Психологик диагностиканинг ҳозирги ҳолати, айрим психологларнинг фикрига кўра, психодиагностик амалиёт талабларига ва психология фанининг ривожланиш еhtiёжларига жавоб бермасдан, унинг кейинги ривожланишига тўсқинлик қилади. Психологик диагностика ҳозирги вақтда унинг асосий тушунчаларидан кенг ва диффуз фойдаланиш, эмпирик маълумотларнинг назарий таҳлил натижаларидан устунлигига дуч келмоқда. Натижада илмий интизом сифатида диагностиканинг вазифалари, предмети ва тузилиши ва унинг асосий тушунчалари тизими ҳақидаги бир қатор муҳим назарий саволлар ривожланмай қолади.

Психодиагностик амалиёт масалаларини ҳал қилиш психодиагностик амалиётнинг бевосита асоси вазифасини бажарувчи махсус конкрет илмий назарияни яратишни талаб қилади. Бундай назариянинг ривожланиши ноаниқликни бартараф этиш ва психодиагностиканинг бир қатор тамойиллари ва тушунчаларини (ташхис, ташхис объекти, унинг тузилиши, феноменологик даражаси ва сабабий асослар даражаси, диагностик хусусияти, яхлитлик тамойиллари, компетентлик, сабабийлик, диагностик монизм ва бошқалар.). Шу муносабат билан уни янада ривожлантириш фақат тўпланган билимларни унинг асосий тамойиллари, тушунчалари ва усулларини назарий таҳлил қилиш йўли билан интеграциялаш йўли билан амалга оширилиши мумкин. Бундай таҳлил психодиагностик воситаларни ишлаб чиқиш ва амалиётга тадбиқ этишни ҳам талаб қилади.

Психодиагностик назариянинг қониқарсиз ҳолатини англаган бир қатор маҳаллий ва хорижий психологлар психодиагностиканинг назарий ва методологик муаммоларини ишлаб чиқиш зарурлигига эътибор берадилар. Шундай қилиб, Д. М. Забродин, амалий психологиянинг долзарб муаммоларини кўрсатиб, унинг алоҳида турларидан бири психодиагностика бўлиб, замонавий шароитларда "амалий психологиянинг илмий асосларини ишлаб чиқиш методологик жиҳатдан муҳим муаммога айланади". Гилбух психологик-педагогик диагностикани назарда тутиб, "мактаб психодиагностикасининг махсус, амалий методикаси зарур", деб муносабат билдиради.

Юқоридагиларнинг барчаси аввалги бобда олинган назарий ва методологик таҳлил хулосалари нуктаи назаридан психологик диагностикани таҳлил қилишни мақсадга мувофиқ деб билади. Бундай тадқиқот, аввало, мамлакатимизда замонавий психодиагностик амалиётнинг қониқарсиз ҳолати зарур кенг назарий мумлашмаларни амалга оширишни қийинлаштиргани учун ўринли кўринади.

Бундан ташқари, психологик ташхис психологиясининг ўзига хослигини ортиқча таъкидлаш туфайли нафақат инсон фаолиятининг турли соҳаларида (тиббиёт, муҳандислик, Иқтисодиёт, социология, ҳуқуқ амалиёти ва бошқалар)

ташхис қўйиш амалиётига асосланган умумий ташхис назариясини ишлаб чиқишда илмий методология натижаларини идрок этишга бефарқ еди.) ва хусусий-илмий, психологик методология [34. 16 П.].

Психологик диагностикани умумий илмий методология нуқтаи назаридан таҳлил қилишни бошлаб, методик таҳлилнинг олинган натижаларидан бевосита, механик фойдаланиш деярли самарали бўлмаслиги мумкин бўлган ҳолатдан келиб чиқамиз. Уларнинг маълум бир предмет соҳасида қўлланиши, Гегел сўзларида тушунчанинг "қийин" ишини назарда тутати, бу жараёнда умумий илмий вакиллик предмет талқинини ва ривожланишини олади [176. п begin=. 67].

"Психологик ташхис" атамасининг маъноси. Тарихи психологик ташхис қўйиш, келиб чиқиши, қайси сана қайтиб охири ва XIX асрнинг билан боғлиқ номлари С Галтон, Ж. Кеттел, Г. Эббингаус, Е. Крепелин, Г. Россолимо, Г. Роршах. "Психологик ташхис" атамасининг биринчи эслатмаси А. Бине ва Т. Симоннинг 1905да Францияда чоп этилган "анормал интеллектуал даражасини аниқлаш учун янги усуллар" номли ҳаммуаллифлик ишларида келтирилган. "Психодиагностика" атамаси биринчи марта 1921 йилда чоп этилган Г. Роршахнинг "Психодиагностика" асарида қўлланилади.

Ҳозирги замон психологик адабиётида "психодиагностика" атамасининг турли маъноларини топишингиз мумкин, яъни:

- шахс психикасининг ривожланиш даражаси ва индивидуал психологик хусусиятларини аниқлаш мақсадида текшириш;
- муайян шахснинг "психологик билимлар тизимида очиб берилган умумий қонуниятлар ва хусусиятларга нисбатан" психологик хусусиятларини баҳолаш;
- шахсни ўз хусусиятлари ва фаолият натижаларига кўра ўрганиш воситаси ;
- анча тўлиқ тавсифга эга бўлган илгари кашф этилган ҳодисани тан олиш;
- ҳулқ-атвор хусусиятлари ва жавобларини шахс бузилишларининг мавжудлиги ёки йўқлиги ҳақида ҳулоса қилиш учун маълумотлар сифатида ўрганиш;
- аниқланган муаммонинг яширин сабабини аниқлаш билан боғлиқ психологик ташхис қўйиш назарияси ва амалиёти;
- одамларни психологик ва психофизиологик хусусиятлари бўйича таснифлаш ва тартиблаш усуллари ҳақида таълим бериш;
- психодиагностик тадқиқот методларини ва энг аввало, тест методини қуриш ва қўллаш назарияси ва амалиёти.

Психодиагностика ягона объект ҳолатини тан олиш сифатида. Психодиагностикани махсус фаолият деб тушуниш илмий билимлардан фарқли равишда тан олиш маҳаллий ва хорижий психологларнинг кўпгина асарларида диагностик билимларнинг илмий жиҳатдан фарқи, биринчи навбатда, диагностика тадқиқотлари ва илмий-амалий бўлинмаларида ўз аксини топган. Маҳаллий ва хорижий олимларнинг катта гуруҳи томонидан еътироф этилган бундай бўлинишни одатда тан олинган деб ҳисоблаш мумкин. Амалий психологлар ва тадқиқот психологлари олдида турган вазифаларга асосланади. Агар илмий муассасаларда ишлаётган ходимлар "йиғилиб" қолиши талаб қилинса

илмий фактлар, ақлий ривожланишнинг маълум қолипларини ўрнатади, "шунда амалий психологлар" маълум бир саволга жавоб беришлари, маълум бир руҳий ҳодисанинг сабабини аниқлашлари керак."

А. А. Бодалев ва В. В. Столин диагностик ва илмий билишни "диагностик текширув" ва "илмий тадқиқот" атамалари билан ифодалаб, улар ўртасидаги фаркни билиш фаолиятининг олинган натижаларининг янгилиги мезонига кўра белгилайдилар. Агар тадқиқот психологияга номаълум жиҳатларни аниқлашга қаратилган бўлса, психодиагност-амалиёт "номаълум предметларда маълум ўзига хосликларни излашга" қаратилган. Бу тушунча айнан услубий адабиётлар асосида икки билиш жараёни фарқланадиган мезонга мос келади.

В. М. Блехер ва Л. Ф. Бурлачук, шунингдек, амалий диагностика фаолиятини амалга оширишда ҳар қандай ҳодисаларнинг қонунларини ошкор қилмаслик муҳим аҳамиятга эга, лекин биринчи навбатда "бу ҳодисаларни таниб олиш ва таснифлаш" қобилияти. Диагностик жараёнини характерлашда "тан олиш" атамасини қўллаш психологик диагностикада умумий илмий атаманинг бевосита ожизлигини кўрсатади.

Диагностик ва илмий билимларнинг номутаносиблиги, уларнинг нисбий мустақиллиги уларнинг бир-бирига ўзаро таъсир кўрсатишида ҳам намоён бўлади. Диагностик фаолиятнинг шартлилигини илмий психологиянинг тўпланган маълумотлари билан қайд этиб, кўпчилик психологлар психодиагностик ишнинг имкониятлари дифференциал, умумий ва ёш каби соҳаларнинг ривожланиш даражасига боғлиқ.

Билимларни қўллаш усуллари психодиагностикадан ташқари бу муаллифларга прогностика, инсон психикасини бошқариш ва йўналтирилган шакллантириш ҳам киради. Психологик-педагогик диагностикага нисбатан психологик билимларни амалиётга жорий этишнинг ҳозирги кунда ривожланиб бораётган шакллари орасида И. В. Дубровина мактабда психологик хизмат, ота-оналарнинг психологик маслаҳати ҳамда психологик тарғиботни" психологик билимларнинг амалиётчилар фаолиятига кириб боровчи йўл сифатида баҳолайди.

Замонавий илм-фан маълумотларига асосланган илмий фаолияти сифатида диагностика психология фанининг (умумий психология, ривожланиш, таълим, дифференциал) турли соҳаларда олинган шарт диагностика тадқиқот натижалари бевосита далолат сифатида ва илмий асосланган диагностика воситалари фойдаланиш, тест биринчи босқичида, шунингдек, уларнинг компетентлиги учун талабларни шакллантириш, ишончилиги ва амал қилиш масаласи муҳокма майдонига чиқади. Иккинчиси, айрим муаллифларнинг фикрича, психологияда бошқа фанларга қараганда ҳам кўпроқ ифодаланади.

Бошқа томондан, диагностиканинг методологик ғояси замонавий илм-фан маълумотлари билан боғлиқ бўлган билиш фаолияти сифатида, илмий ва кундалик эмпирик нарсалардан ташқари, психодиагностиканинг мавжудлиги мумкинлигини кўрсатишда психологик адабиётларда акс эттирилган. Иккинчиси субъектив ғоялар, фикрлар ва кундалик нормалар бўйича ҳодисаларни баҳолашда асосланади. Амалий ходимларнинг онгида амалий психология ҳали фойдали билимларнинг сўзсиз ҳукукини қўлга киритмаганлигига ишониш, Н. Н. Обозовнинг қайд этишича, натижада илмий психодиагностика ўз фаолиятида кундалик эмпирик фактларга алмаштирилади: "олий таълим, фан ва ишлаб чиқариш ташкилотчилари кўпинча ўз фикрлари, билимлари, ҳаётий фактлар ва стереотипларга таянадилар, бу, албатта, етарли эмас; инсоннинг бундай диагностикаси ва шахсий фазилатларининг ишончлилиги паст."

Психодиагностикада икки ёндашув ҳақида Л. С. Виготскийнинг юқоридаги баёнотини айтиб, А. С. Belkin, психо-педагогик диагностикага мурожаат қилиб, бир қатор сабабларнинг дунёвий эмпирик диагностикаси мавжудлигини, шу жумладан, "тўлиқ "клиник" нормаларнинг тавсифи ва ундан четга чиқиш" йўқлиги; диагностик объектнинг ўзига хослиги ва ноёблиги, бу боланинг айрим олдиндан таърифланган хусусият билан боғлиқлигини қийинлаштиради.; ўқувчиларни ўрганишнинг мураккаблиги ва яқка шахс билан эмас, балки яхлит таълим-тарбия вазифасини бажарувчи шахслар мажмуи билан шуғулланишга мажбур бўлган ўқитувчи педагогик фаолиятининг ўзига хос хусусиятларида кузатилади. Муаллифнинг фикрича, фан тараққиёти билан кундалик эмпирик ва илмий диагностика ўртасидаги муносабатлар, бутунлай йўқолиб кетмасдан, унинг фойдасига ўзгаради.

Психодиагностикада объектнинг реал ҳолатини ўзгартириш мақсадида амалга ошириладиган амалий фаолият сифатида диагностиканинг умумий илмий тушунчаси унинг мақсадини тушунишда ўз аксини топади. Л. Ластеданинг "ташхиснинг ўзи жуда зарур эмас" деган услубий позицияси аслида баъзи психологлар томонидан қайта ишлаб чиқилган. Мактаб психологик хизмати муаммоларини ҳал қилишда психологик диагностиканинг роли ҳақида гапирганда И. В. Дубровина "сабабларни ташхислаш амалий психологлар учун ўз-ўзидан тугамайди", деб таъкидлайди.

Психологияда диагностик фаолиятнинг амалий йўналтирилганлиги тўғрисидаги методологик позиция амалий психологиянинг вазифаларига асосланган психодиагностиканинг пировард мақсади ҳақида билдирилган фикрларда ҳам ўз ифодасини топди. Айрим муаллифлар психодиагностиканинг пировард мақсадини ташхис объектига коррекцион таъсирни амалга оширишда кўрадилар. Шундай қилиб, Ю. З. Гилбух, мактаб ва касбий психологик диагностикани назарда тутиб, "психодиагностик текширув аниқланган муаммо сабабларини бартараф этишга қаратилган тегишли коррекцион ҳаракатларни танлаш ва қўллаш учун зарур бўлгани учун эътибор билан амалга оширилади."

И. В. Дубровина, мактаб психологлари ҳақида гапирганда, психологик хизматлар доирасида "биз нафақат тузатиш ёки ривожланиш, яъни диагностика ва тузатиш, диагностика ва таълим (ёки ривожланаётган) йўналишни бир йўналишнинг моҳияти сифатида эмас, балки ақлий ривожланиш ташхисига алоҳида ўтолмаймиз", деб ҳисоблайди.

Айрим ишларда коррекцион психологик диагностиканинг пировард мақсади деб қараш билан бир қаторда уни амалга ошириш шартлари очиб берилган бўлиб, уни психологияда ҳаққонийлик принципини шакллантириш умумий илмий позицияни янада конкретлаштириш сифатида талқин қилиш мумкин.,

К. М. Гуревич фикрича, психологик диагностикада уни амалга ошириш фақат ўқитувчиларнинг тажрибаси билан психологик-педагогик диагностикага нисбатан тасдиқланган "психиканинг ўзгарувчанлиги" тан олинсагина мумкин. Бу тажриба шунини кўрсатадики, органик мия зарарланиши бўлмаган барча ўқувчилар қулай шароитларда мактаб дастурлари талаб қиладиган ақлий ривожланиш даражасига кўтарилади. Шу муносабат билан, албатта, таъсир кўрсатиши мумкин бўлган бундай сабабларга ташхис жараёнида эътибор, муаллиф ҳозирги кунда "ақлий ривожланишни тузатишга қаратилган тавсиялар янада самарали бўлади", деб ҳисоблайди.

Психологик диагностиканинг пировард мақсади ҳақидаги яна бир нуқтаи назар таъсирни нафақат коррексион, балки профилактик характерда ҳам амалга оширишни ўз ичига олади. Ю, З. Гилбух, "Профилактик ва коррексион ҳаракатлар ўртасидаги муносабатларни қайд этиб, олдини олиш ўқитувчи томонидан олиб бориладиган коррексион ишлар миқдорини сезиларли даражада камайтириши мумкинлигига эътибор қаратади.

"Диагностик фаолият" умумий илмий тушунчасининг белгиларини психологик диагностикада ифодаланишини таҳлил қилиш уларда бевосита ёки билвосита ўз ифодасини топганлигини кўрсатади. Бу психодиагностик фаолиятнинг бошқа турдаги диагностик фаолият хусусиятлари билан умумийлигини кўрсатади. Шу билан бирга психодиагностик фаолиятда умумий илмий тушунчанинг аксарият хусусиятлари ўзига хос хусусиятларга эга. Шу муносабат билан диагностик амалиётнинг бошқа соҳаларида тўпланган маълумотларни психологик диагностика соҳасига уларнинг махсус предметли талқинисиз тўғридан-тўғри ўтказиш мумкинлиги ҳақидаги баёнот психологияда диагностик амалиётнинг бошқа соҳаларида тўпланган тажрибадан фойдаланиш мумкин эмаслиги ҳақидаги фикр билан бир хил даражада ноқонуний ҳисобланади. Агар биринчиси психодиагностик фаолиятни соддалаштиришга олиб келса, иккинчиси диагностика амалиётининг бошқа соҳалари ҳисобига бу ҳақда ғояларни ишлаб чиқиш имкониятини чеклашга олиб келади.

Хусусиятларни таҳлил қилишда олинган умумий илмий тушунчалар асосида жамлаш психодиагностика амалий фаолиятининг таърифни тузишга имкон беради: психодиагностика (1) таниб олиш (2) муайян параметрлар ёки руҳий ҳолатнинг сабаблари сифатида шахс ёки гуруҳ психологик хусусиятларининг ҳозирги ҳолати (3) меъёрга риоя қилиш нуқтаи назаридан, организмдаги жараёни (4) психологик хусусиятларини башорат қилиш учун умумий тури (5) остида (шахс ёки гуруҳ) сарҳисоб сифатида диагностик маълум тушунчалар тизими асосида амалга оширилади, (6) руҳий давлат талаб параметрларини таъминлаш учун ривожланишни амалга ошириш, тузатиш ёки уларга профилактика таъсири фаолият.

Психодиагностиканинг психологик консультация соҳасида қўллаш.

Психологик маслаҳат амалиётида тадқиқотчилар мижоз билан ишлашда психодиагностика зарурми, деган саволга ягона жавоб йўқ. Психологик маслаҳатда "қувватлаш" ва "қарши" ташхиси аргументларини умумлаштириб, ҳар иккала экстремал нуқтаи назар ҳам бирдек номақбул эканлигини таъкидлаш мумкин. Психологик диагностика психологик маслаҳат жараёнининг ажралмас қисми бўлиб, унда психолог-маслаҳатчи мижозни чуқурроқ тушунишга интилади. Психодиагностикадан фойдаланиш мутахассис мижоз муаммосини таснифлаш, коррексион ёки ривожлантирувчи ёрдам дастурини тузиш учун етарли маълумотларга эга бўлмаганида ўринли бўлади ва ҳоказо. Маслаҳат давомида диагностикадан фойдаланишнинг бир қатор афзалликлари мавжуд. Т. В. Барлас бўйича улар қуйидагилардан иборат:

1) маълумотларнинг объективлиги, уларнинг ўз тажрибаси ва психолог-консультант ғояларидан нисбий мустақиллиги. Ушбу психодиагностика ушбу ғояларни тасдиқлаши мумкин ёки улар зиддиятларни жорий қилишлари ва уларни кўриб чиқиш ёки тушунтириш учун сабаб бўлиши мумкин;

2) ахборот олиш тезлиги. Нисбатан қисқа вақт ичида миждознинг яхлит кўринишини шакллантириш ва унинг малакали ёрдам кўрсатиш учун зарур бўлган психологик хусусиятларини аниқлаш мақсадида психодиагностик методлар яратилади;

3) қўшимча баҳолаш имконияти. Психодиагностик тадқиқотларнинг асосий бошланғич маълумотлари психолог-маслаҳатчи томонидан қайд этилган тест шакллари ёки баённомаларида мавжуд. Бу маълумотлар, одатда, кенгроқ ва кўпроқ объектив бўлади, мисол учун, бир психотерапия сессияси қайдлари. Ушбу маълумотлар билан маслаҳатчи психолог ҳамкасбларидан ёрдам сўраши ёки миждоз билан ишлашнинг исталган босқичида уларга қайтиши мумкин;

4) ишончли ва ҳаққоний натижаларни олиш қобилияти. Ишонччилик, хусусан, миждознинг хусусиятлари унинг ўнлаб ёки юзлаб махсус танланган саволларга берган жавоблари натижалари асосида аниқланганлиги билан таъминланади, суҳбат давомида эса психолог бу қадар кўп сўрашга муваффақ бўлмайди. Натижаларнинг ишонччилиги такрорий текширишнинг саволларга жавоб беришда миждознинг очиқлигини текшириш имконияти билан таъминланади.

"Психодиагностика" том маънода "психологик ташхис қўйиш" ёки миждознинг мавжуд психологик ҳолати ҳақида малакали қарор қабул қилиш демақдир. Психологик маслаҳат билан шуғулланувчи мутахассис миждозга бирон-бир маслаҳат беришдан олдин тўғри ташхис қўйиши, миждоз ташвишга солаётган психологик муаммонинг моҳиятини баҳолаши керак. Шу билан бирга психолог - маслаҳатчи нафақат суҳбат натижаларига таяниши, балки психодиагностика натижаларидан олинган аниқ маълумотлар билан фаолият кўрсатиши, маълум шахсий хусусиятлардаги ўзгаришлар динамикасини кузатиши, бу ҳақда миждозни хабардор қилиши лозим.

Маслаҳат давомида биринчисидан то охири учрашувгача миждоз ҳам, маслаҳатчи ҳам синов жараёнида бўлади. Ташхиснинг аниқ чегараларини рад этишда ҳам психолог-маслаҳатчи ўзига савол бериши керак:

- Миждоз ҳаётида ҳозир нималар бўлмоқда?

- Миждоз маслаҳатдан нимани кутади?

- Миждознинг потенциал имкониятлари ва чекловлари қандай?

- Қандай узоқ ва чуқур маслаҳат бориш керак?

- Миждознинг реал ҳаёти динамикасини нима характерлайди?

Замонавий психолог-маслаҳатчи, кўплаб муаллифлар таъкидлаганидек (П. Васковский, Р. Сосинас, И. М. Цимбалок ва бошқалар.) "Миждознинг тиббий ва психотерапевтик ёндашувини тушуниш" мумкин экан. Психологик диагностика маслаҳатчига миждоз шахси ҳақида иложи бориша кўпроқ маълумотлар тўплашга ёрдам беради, муаммони тўғри таснифлаш ва тегишли психокорректив ёки ривожлантирувчи ёрдам дастурини ишлаб чиқиш имконини беради. Психолог-маслаҳатчи ишида психодиагностика ғоят муҳим ўрин тутати. Ҳар қандай маслаҳат, тавсиялар фақат миждознинг шахсиятини ва унга тегишли муаммоларни дастлабки таҳлил қилиш билан мумкин.

Психотерапия, ўқув фаолияти, ахлоқ тузатиш ва ривожланиш ишлари, муҳим психологлар амалий ёрдам бошқа турдаги муваффақияти учун психологик ташхис ҳисобланади. Уларнинг барчаси индивидуаллаштирилиши, яъни ёрдам сўраган шахснинг шахсини ҳар томонлама ва чуқур таҳлил қилишга асосланиши лозим.

Демак, психологик диагностика ҳар қандай психолог фаолиятининг асоси бўлиб, у нима қилмасин - individual маслаҳат бериш, касбга йўналтириш, психотерапия ва бошқалар ҳисобланади., у қайси соҳада ишлайди - мактабда, клиникада, ишда, ишга қабул қилиш агентлигида бўлишидан қатъий назар.

Маслаҳат жараёнида психодиагностикадан фойдаланиш маълум шартларга амал қилиш билан боғлиқ. Биринчидан, психодиагностик процедуралар жуда ноқулай ва вақт талаб қилмаслиги керак, чунки психолог-консультантнинг асосий фаолияти мижозга тинглаш, суҳбатлашиш, мулоқот, мунозаралар, агар керак бўлса, танаффус, ўзгарувчан тактика ва бошқалар. Психологик маслаҳат доирасида қисқа" психодиагностик тестлар " ташкил этилиши мумкин, улар маслаҳатга органик равишда киритилади ва аниқ мақсадга мос келади.

Иккинчидан, агар консультация пайтида психологик диагностика асосий суҳбат жараёнини "бошлаш" учун ёрдамчи восита сифатида қўлланилиши керак. Мисол учун, она ўсмир ўғлини психологга олиб келганида, уни ўзи хоҳламайди. Она билан қисқа суҳбатдан сўнг психолог ўсмир билан суҳбатни давом еттиришга ҳаракат қилади (она йўқлигида) ва у ўжарлик билан жим бўлиб қолади ва муаммоларини умуман муҳокама қилмоқчи емас. Шундай қилиб, алоқа воситаларидан фойдаланиб, мижозни суҳбатлашиш мумкин бўлмаса, бу ҳолатда суҳбатни фаоллаштириш учун баъзи сўровномалардан фойдаланишининг мумкин. Жавоб шаклини тўлдириш, ўсмир психолог билан ҳали ҳеч нарса сўрамасдан, тушунтириш ва бошқалар билан мулоқотда бўлишига тўғри келади. Бундан ташқари, психолог мижозни кузатиши, саволларга берилган жавобларнинг ўзи учун қийинчилик ёки ноқулайликлар эканлигини кузатиши ва ҳоказо.

Учинчидан, прожектив типдаги психодиагностика (тўлиқсиз гаплар, чизмалар) мижоз тили билан қийинчилик туғдирса (маълум нуқсонлар) ва тўлақонли мулоқотга таянмаса муваффақиятли қўлланилиши мумкин. Бундай усуллар ёш ўқувчилар билан психолог-консультант иши давомида ҳам ўринли бўлади. Муайян вазифаларни бажариш жараёнида маслаҳатчи аниқлаштирувчи саволлар бериши, провокцион ёки рағбатлантирувчи саволлар тузиши ва ҳоказо.

Тўртинчидан, психодиагностикадан мижоз шахсининг у ёки бу томонидан амалга ошмайдиган чуқур мойилликларини тезда билиб олиш зарур бўлганда муваффақиятли фойдаланиш мумкин.

Психологик маслаҳатда ташхис қўйиш ўзига хос хусусиятларга эга. Психолог-маслаҳатчи томонидан маълум қоидаларга риоя қилинган ҳолда амалга оширилади.

1. Биринчи қоида психодиагностик воситалардан тўғри фойдаланишга тааллуқлидир: маслаҳат бериш жараёнида психолог-маслаҳатчи фақат амал қилувчи усуллардан фойдаланиши лозим. Текшириш жараёнидан ўтмаган усуллар ва тестлардан фойдаланиш мижознинг аҳволи, нотўғри психологик ташхис қўйиш ва шунга мос равишда мижоз билан коррекцион ишларни нотўғри ташкил этиш ҳамда консультантнинг дисквалификацияси ҳақида нотўғри маълумотларга олиб келиши мумкин.

2. Иккинчи қоида-бир хил кўрсаткични ўлчайдиган бир неча усул ёки тестларни малакали танлаш. Бу мижозга шахсий хусусиятларда жиддий оғишлар (мижоз учун ёқимсиз) мавжудлиги тўғрисида хабар бериш зарур бўлган ҳоллар учун қўлланилади. Мисол учун, агар мижоз "шизоид" характерга эга бўлса, буни ташхиснинг тўғри эканлигига ишонч ҳосил қилиш учун икки ёки уч усул билан

тасдиқлаш яхшидир. Агар ота-оналарга фарзандининг лицей ёки гимназияга мослаша олмаганлиги ҳақида маълумот бериш зарурати туғилса, сизнинг арсеналингизда бир неча усуллар билан олинган етарли миқдордаги маълумотлар бўлиши маъқул.

3. Учинчи қоида-психодиагностик методнинг миқдорнинг ёш тоифасига мувофиқлигини малакали аниқлаш. Ҳар бир психолог-маслаҳатчи бир хил кўрсаткичларни ўлчайдиган заҳира усуллари ва тестларида бўлиши керак, аммо барча ёшдаги миқдорлар учун. Бу консултантнинг турли ёш тоифалари билан ишлашга тайёрлигининг юқори даражасини кўрсатиши мумкин.

4. Тўртинчи қоида мактабгача ва бошланғич мактаб ёшидаги болалар ҳамда ақли заиф болалар билан маслаҳат ва диагностика ишларининг ўзига хос жиҳатларига тааллуқлидир. Бу масалани батафсилроқ кўриб чиқиш керак.

Амалиётчилар (В. Ф. Моргун, Л. М. Крйзхановская, И. Титов, ва ҳ.к. билан кўрсатилган), болалар билан психодиагностик иш боланинг психикасини босқичма-босқич ўрганиш тамойилларига амал қилиши керак (Л. С. Виготский), шахсга гуманистик ёндашув тамойиллари (А. Maslow, К. Rogers ва бошқалар.), махсус муассасаларида ақлан retarded болалар танлаш тамойиллари (С. Д. Забрамна, Т. В. Сак, Е. А. Стребелева ва ҳоказо).

Олимлар стресс ёрдам ва алоқа ўрнатиш орқали биринчи босқичда у ўзи, унинг оиласи, қариндошлари, дўстлари (исми, фамилияси, отаси, ёши) ҳақида боланинг тақдимнома аниқлигини топиш учун зарур бўлган давомида бола билан суҳбат бўлиб хизмат қилиши мумкин, деб ишонаман; вақт идрок, табиий ҳодисалар (тахминан соатбай, йилнинг тан вақти, ва бошқалар).

Алоқани ўрнатганингиздан сўнг, иккинчи босқичда сиз интеллектуал соҳанинг психодиагностик хусусиятлари ва боланинг ғоялари ва билимининг шаклланиш даражасини бошлашингиз мумкин. Бир қатор умумий нуқталарга эътибор бериш керак.

1. Топшириқнинг кўрсатмалари ва мақсади ҳақида боланинг тушунчаси.

Ҳар сафар, сиз бола кўрсатмаларни тушунади ва уларни тушунишга ҳаракат қилади ишонч ҳосил қилиш керак. Руҳий жиҳатдан тўлақонли болалар кўрсатмаларни диққат билан тинглайдилар ва тушунмовчилик бўлса, уни такрорлашни сўрашади. Болалар ақли заиф, ақли оғишган ёки етарли даражада самарали бўлмаган, кўрсатмаларга мувофиқ тегишли эътиборни тузатмайди ва охиригача тингламасдан, тасодифий вазифаларни бажаришга киришади.

Бундан ташқари, боланинг унга тақдим этилган кўрсатмаларни эслаб қолиши мумкинлигини аниқлаш муҳимдир. Кўпинча ақли заиф болалар кўрсатмаларни эслаб қоладилар ва шунинг учун топшириқни бажара олмайдилар. Худди шу нарса ногирон болаларни характерлайди.

2. Вазифаларни бажаришда фаолиятнинг характери,

Барча ҳолларда, боланинг вазифаларни қандай бажаришини аниқлаш муҳимдир: қизиқиш билан, мақсадли ёки расмий равишда. Бундан ташқари, қизиқишнинг барқарорлик даражасига эътибор бериш керак.

Боланинг вазифани қандай бажаришини ҳам кузатиб бориш керак. Интеллектуал ривожланган болалар ишларни бажаришнинг ўзига хос ечимини ва иқтисодий йўллари топишга интиладилар. Боланинг қандай ишлаши ва диққатни қандай тўпланганлигини ва жамланганлигини билиш муҳимдир. Баъзи болалар анча

вакт диққатли бўладилар, бошқалари эса доимо чалғиб, тез ҳолдан тоядилар. Фаолиятнинг табиатига кўпроқ нима таъсир қилишини аниқлаш керак: диққатни жамлай олмаслик ёки тез толиқиш. Бу бола таклиф орқали ёрдам олишдан фойдаланиш имкониятига эга ёки йўқлигини аниқлаш учун тавсия этилади. Бу қобилият қанча катта бўлса, боланинг ўрганиш сезгирлик даражаси шунча юқори бўлади.

3. Боланинг иш натижаларига муносабати.

Одатда, ақлий ривожланган болалар бажарилган ишни баҳолай оладилар. Улар ўз ютуқларидан қувонадилар ва муваффақиятликларидан хавотирланадилар. Қизиқишларига қийинчиликлар билан баъзи болалар атайлаб улар маълум ютуқлари йўқлиги ҳақида ғамхўрлик йўқ, деб даъво қиладилар.

4. Текшириш натижаларига умумий эмоционал реакция.

Ақлан етук болалар маълум бир ноқулайлик ва тарафқашлик намойиш этиши мумкин. Текшириш ҳақиқатига бефарқ муносабат ва экспертларга "таниш" муносабат кўпинча ақли заиф болаларга хосдир. Тадқиқотчилар (Р. С. Немов ва ҳоказо.) таъкидлашни, барча ҳолларда, болалар интеллектуал ривожлантириш психодиагностика учун дўстона, тинч ва ҳатто ўзаро ҳамкорлик муҳити зарур.

Демак, психологик ташхис ва маслаҳат ўзаро боғлиқ жараёнлар бўлиб, унинг муваффақияти ҳам ташқи, ҳам ички омиллар билан белгиланади. Ташқи тадқиқотчилар ташкилотга мурожаат қилишади, ички-маслаҳатчи ва миждоз сифатида ҳамкорлик қилишга тайёр. Консултатив фаолият психодиагностикасининг асосий босқичлари олимлар томонидан қуйидаги:

1) тестсиз;

2) бирламчи-диагностика, бу жараёнда унинг муаммолари сабаблари ётган миждоз шахсининг умумий тузилиши ўрганилади;

3) жорий: шахс ўзгаришлар жорий ташхис;

4) якуний: олинган психодиагностик маълумотларни изоҳлаш ва маслаҳат дастурини тушунтириш.

Психодиагностиканинг психологик ёрдам жараёнида қўллаш.

Психодиагностиканинг психотерапия ва психологик коррекция жараёнида амалга ошириши мумкин бўлган асосий вазифалари қуйидагилардан иборат.

1. Психологик муаммолар ва бузилишларнинг оғирлик даражасини баҳолаш. Бу вазифа қуйидаги вазиятларда энг долзарб ҳисобланади.

а) психологик ёрдамга бўлган эҳтиёжни аниқлаш. Ушбу муаммони ҳал қилиш учун диагностикадан фойдаланинг, айниқса, бир гуруҳ одамларнинг ёрдамига муҳтож бўлганларни (ишсиз, соматик беморлар, мактабда, ташкилотларда, шахсларда, табиий офатлардан омон қолган ва ҳоказо.). Бу ҳолда, синов танлаш учун самарали восита ҳисобланади.

б) ёрдам кўрсатиш шаклини аниқлаш, масалан, қисқа муддатли ёки узок муддатли, индивидуал ёки гуруҳли иш, бузилишларнинг характери ва оғирлигига қараб психолог ёки врач ёрдами. Психиатр ёки тажрибали психотерапевтнинг ёрдами зарур бўлганда, патологиянинг оғир шакллари билан ишламайдиганлар учун энг муҳими.

в) психологик ёрдам самарадорлигини баҳолаш. Бу муаммони ҳал қилиш учун мижознинг тест ва техникаси натижалари у билан ишлашнинг бошида ва охирида таққосланади. Таққосланаётган кўрсаткичларнинг ижобий динамикаси амалга оширилаётган ишларнинг самарадорлигини кўрсатади.

Психологик муаммоларнинг оғирлик даражасини баҳолаш учун тест усулларига, энг аввало, руҳий ҳолатни баҳолаш усулларига афзаллик берилиши керак (хавотир, депрессия ва бошқалар.). Бироқ, бошқа усуллар синфларидан ҳам фойдаланиш мумкин, масалан:

- Оилавий муаммоларни баҳолаш усуллари-оилавий маслаҳатда
- Ўз-ўзини ҳурмат ўрганиш усуллари-ўз-ўзини ҳурмат тузатиш кутилмоқда бўлса.
- Мулоқот хусусиятларини баҳолаш усуллари-психологик ёрдам жараёни мулоқот ўникмаларини эгаллашга қаратилган бўлса.

2. Мазмунли маълумот олиш. Бу муаммони ҳал қилишда қўлланиладиган усулларнинг хилма-хиллиги (психодиагностика, тест ва экспертнинг "заҳира" сидан деярли ҳар қандай усуллари) ва олинадиган маълумотларнинг хилма-хиллиги айниқса каттадир. Натижаларни қўллаш усуллари ва усулларини танлаш психологнинг психодиагностикадаги малакаси, унинг назарий йўналганлиги ҳамда муайян мижознинг хусусиятлари ва қўл остидаги вазифалар билан белгиланади. Психодиагностика ёрдамида уни очиб бериш мумкин:

- Мижознинг бор муаммолар, ишдан норозилик ёки соғлиқни сақлаш ташвишлари каби. Психодиагностикадан фойдаланиб, мижоз суҳбатда ҳисобот бермайдиган муҳим муаммоларни аниқлашингиз мумкин.

- Аниқланган муаммоларнинг мумкин бўлган сабаблари. Шундай қилиб, мисол, она томонидан қизи салбий баҳолаш унинг ноаниқлик ва паст ўз-ўзини ҳурмат сабаб бўлиши мумкин.

- Зиддиятлар ва низолар, масалан, мавжуд вазиятдан қониқмаслик ва ҳеч нарсага ўзгартиришни истамаслик ўртасида

- "Заифликлар", яъни мижознинг бундай шахсий хусусиятлари муаммолар ва қийинчиликларни келтириб чиқаришга ҳисса қўшиши мумкин (ҳатто бу муаммолар ҳозирда ифодаланмаган бўлса ҳам). Мисол учун, талаффуз интроверсион вазиятларда бир қатор мулоқот учун жиддий тўсиқ бўлиши мумкин, ва тушган стрессга қаршилик ташвиш ва нисбатан оз стресс билан ҳам фаолияти дисорганизацияга олиб келиши мумкин.

- Агар улар билан ишлаш учун таяниб мумкин мижоз ресурслари. Бундай ресурс, масалан, муваффақиятли оилавий муносабатлар ва оилани қўллаб-қувватлаш, ривожланган ақл ёки ижобий ҳурмат бўлиши мумкин.

Шуни таъкидлаш керакки, психодиагностик усуллар асосида мазмунли ахборот олиш мижознинг яхлит баҳолашнинг элементи ҳисобланади; демак, психодиагностика натижалари одатда изоляцияда емас, балки мижоз ҳақидаги бошқа маълумотлар билан биргаликда талқин қилинади. Шу билан бирга психодиагностиканинг асосий вазифаси клинисен учун гипотезаларни, одатда бошқа (психодиагностика билан боғлиқ бўлмаган) маълумотлар ва усуллар ёрдамида синаладиган гипотезаларни илгари суриш бўлади.

Ўзига хос психодиагностик методлардан фойдаланган ҳолда психолог тахминан қандай маълумотларни олишни хоҳлашини ифодалайди. Бироқ, ҳар бир

психодиагностик текширишнинг информативлигини олдиндан баҳолаш қийин, чунки муайян шахсда қандай натижалар олинishi ва қандай хулосаларга келиш имконини бериши олдиндан маълум эмас. Айниқса, психодиагностика натижаларини талқин қилишда турли психодиагностик методларнинг натижалари ўртасидаги зиддиятлар ва психодиагностика маълумотлари ва мижоз ҳақидаги бошқа маълумотлар ўртасидаги зиддиятларни аниқлаш ва таҳлил қилиш қизиқарлидир. Баъзи зиддиятлар тасодифий бўлиши ёки маълумотларнинг ёмон ишончлилиги (ноўғри талқин қилиниши) натижаси бўлиши мумкин, аммо кўпинча улар мижознинг ҳаётидаги ҳақиқий муаммолар ва зиддиятларни акс еттиради, бу у билан муҳокама қилиш мавзуси бўлиши мумкин.

Енг кенг тарқалган зиддиятлардан бири тест сўровномалари маълумотлари ва ўз-ўзини баҳолаш ўртасида. Масалан, мижоз ўзини очик, фаол, дилкаш ва ҳ.к. деб ҳисоблайди. шахсий дифференциал усулга кўра, лекин шахсий тестга кўра, у introvert бўлиб чиқади. Бу ерда ўз-ўзини ҳурмат ва ўз-ўзини тасвир билан боғлиқ зиддиятлар намунаси.

Назорат саволлари

1. Психодиагностика нима учун амалий фаолият ҳисобланади?
2. Психодиагностиканинг амалий фаолият эканлиги ҳақидаги мулоҳазалар қандай?
3. Психодиагностиканинг консультация соҳасида қўллашнинг аҳамияти нимада?
4. Психодиагностикани психологик амалиётда қўллашнинг қандай тартибда амалга ошириш мумкин?
5. Психодиагностикани амалга ошириш босқичлари нималардан иборат?
6. Психологик ёрдам кўрсатиш шароитида психодиагностиканинг аҳамияти нимада?

IV. АМАЛИЙ МАШҒУЛОТ МАТЕРИАЛЛАРИ

1-АМАЛИЙ МАШҒУЛОТ. ТАЪЛИМДАГИ ЗАМОНАВИЙ ПСИХОДИАГНОСТИКА МУАММОЛАРИ. ШАХС ВА ГУРУҲ СОЦИАЛ- ПСИХОЛОГИК ДИАГНОСТИКАСИ

Режа:

1. Иқтидорли болалар диагностикаси.
2. Шахс ва гуруҳ социал-психологик диагностикаси.

Амалий топширик:

- a) Таълим жараёнида иқтидорли болаларнинг диагностика қилишдаги муаммолар нималарда иборат?
- b) Иқтидорли болалар диагностикаси бўйича мавжуд хорижий тажрибалардан нимани ўрганиш мумкин.
- c) Намуна сифатида тақдим қилинган “Иқтидорли болаларни диагностика қилиш” методикасини диагностик мақсадларда фойдаланишнинг устуворлиги нима эканлигини баён этинг.
- d) Шахс ва гуруҳ социал психодиагностикасидаги асосий ёндашувларни қандай изоҳлай оласиз?

Иқтидорли болалар диагностикаси.

Иқтидорли болалар диагностикасига доир хорижий тажрибалар

Психология фанида иқтидор масаласи шахснинг индивидуал хусусиятлари нуқтаи назаридан талқин этилади. Унга кўра грек файласуфи Афлотун ҳам “табиатан бир бирига мутлақо ўхшайдиган инсонни топиш қийин, улар табиий инъом этилишига кўра бир биридан тафовутланиши, улардан бири фаолиятнинг алоҳида тури бўйича фойдали бўлса, бошқаси эса бошқа бир жиҳати билан устувор эга” лигини қайд этган. Бундан кўринадики, қобилят ва иқтидор масаласи айни дамда ўрганилаётган муаммо эмас. Шундай бўлса-да, иқтидорли болалар муаммосига замонавий ёндашув унинг ўзига хос жиҳатларини илмий тадқиқ этишга, табиатини очиш ва ривожлантиришнинг муҳим усулларини ишлаб чиқишга зарурат туғдирмоқда. Иқтидорнинг узок тарихий ўрганиш асосида турли хил ёндашувларнинг вужудга келганлигини кўриш мумкин. Энг асосий масала сифатида ақлий қобилятни ўлчаш воситаларини яратишга қаратилган. Натижада ақлий ёшни аниқлаш (А.Бине, Т.Симон) тестлари, интеллектуаллик коэффиценти (IQ, В.Штерн), Стэнфорд университети ходимлари томонидан иқтидорни ўлчаш учун мўлжалланган ақлий тараққиётни баҳолаш тести (Стэнфорд-Бине шкаласи) ва Дж.Равеннинг “Прогрессив матрицалари” тести шакллантирилди.

Жаҳон психологиясида иқтидорни турли ўлчаш мезонларига ажратилганлиги кузатилади. Тадқиқотчилар болаларнинг интеллектуаллик (зеҳн) даражаси ва ижодий имкониятлари иқтидорнинг асосий мезонлари сифатида қайд этдилар. Мазкур мезонларга мувофиқ қатор тадқиқотчилар иқтидорнинг интеллектуаллик

даражаси сифатида ўлчаш воситаларини (тест) яратдилар [2]. Д.Векслер томонидан яратилган интеллектуаллик даражасини ўлчаш тестида “умумий саводхонлик”, “тушуниш”, “арифметик ҳисоблаш”, “ўхшашлигини топиш”, “рақамларни эсга олиб қолиш”, “лўғат бойлиги”, “шифрлаштириш”, “етишмайдиган қисмларни топиш”, “Косс кубиклари”, “суратлар кетма-кетлиги”, “фигураларни яшаш” каби 11 та баҳолаш мезонлари мавжуд.

Р.Амтхауэрнинг интеллектуаллик даражаси ўлчаш тести эса вербал (сўзли), математик ҳисоблаш, фазовий ва мнемик (хотира) хусусиятларини баҳоловчи мантиқий саралаш, умумий хусусиятларини аниқлаш, аналогия (ўхшашлик), классификациялаш, санаш, сонлар қатори, фигураларни танлаш, кубиклар, диққат ва хотирани ўрганишга йўналтирилган 9 та субтест (алоҳида хусусиятни баҳолашга мўлжалланган ва мустақил тест қисми)лардан иборат.

Р.Б.Кеттелл эса интеллектуалликни инсон ҳаётининг барча босқичларида шаклландирган (кристаллашган) ва маданий муҳит таъсирига боғлиқ бўлмаган “соф” (флюидлашган) интеллектга ажратган. Шунга мувофиқ, “соф” интеллектни ўлчашга йўналтирилган “Маданий муҳит таъсиридан холи интеллектни ўрганиш тести” шакллантирилди. Бу тест психологик тадқиқот ва амалиётда кенг қўлланиб келинмоқда.

Иқтидор - ижодий имконият кўрсаткичи сифатида ҳам алоҳида мезонлар ажратилган. Ушбу йўналишда болаларнинг ижодий имкониятларини баҳолашга мўлжалланган америкалик олим Е.П.Торренс тестини мисол сифатида келтириш мумкин. Е.П. Торренснинг “Ижодий тафаккур тести” 1990 йилларда 32 тилда таржима қилиниб, 2000 дан ортиқ тадқиқолардан татбиқ қилинган. Е.П.Торренс ижодкорлик (креативлик)ни муаммони ечиш, муаммога нисбатан сезгирликни пайдо бўлиши, муаммони аниқлаш ва уни хусусиятларини ўзлаштириш, муаммони ечиш йўллари тахмин қилиш, уларни текшириш, ўзгаришлар ёки янглишишларни аниқлаш, ечимни топиш учун янги тахминларни илгари суриш, ечимни топиш, уни талқин қилиш ва натижаларни маълум қилишдан иборат жараён сифатида қарайди. У томонидан яратилган тест ҳам ушбу ғояга асосан ишлаб чиқилган. Тест 5-6 ёшли болалардан бошлаб, юқори синф ўқувчиларнинг креативлик хусусиятларини аниқлашга хизмат қилади. Тест болаларнинг креативлик хусусиятлари аниқлашга йўналтирилган “Суратни чизинг”, “Фигураларни яқунланг”, “Такрорланувчи чизиқлар” субтестларидан иборат. Субтестлар болалар креативлигининг “маҳсулдорлиги” (боланинг ижодий маҳсулдорлик даражаси), “оригиналлиги” (ижодий фаолият натижасининг ноёблиги, ўзига хослиги), “ишлаб чиқилганлик” (ўйлаб топилган ғоянинг майда деталларигача ишлаб чиқилганлиги), “ғоялар қарама-қаршилиги” (ғояларнинг хилма хиллиги ва кашф қилинган янгиликни узок вақт давомида сақлаш қобилияти, оригинал ғояни яратиш) каби мезонлар бўйича баҳолайди [3].

Иқтидорли болалар диагностикаси соҳасида қўлланилаётган усулларнинг хилма хиллигини яққол намунаси буюк инсонлар ҳаётини тадқиқ этишнинг биография методидир. Ушбу йўналишда Гарвард университети профессори Г.Гарднер буюк инсонларнинг биографиясини ўрганиш асосида фаолият йўналишига кўра интеллект типларини ажратган ва махсус тадқиқ этиш анкетасини шакллантирган [4]:

– мантиқий-математик интеллект-табiiй ва математик (А.Эйнштейн);

- визуал-фазовий интеллект- геометрия, рассом, ҳайкалтарош, архитектура, топография, шахмат (П. Пикассо);
 - вербал ёки лингвистик интеллект-ёзувчилар, шоирлар, ораторлар (Т.Элиот);
 - тана-кинестетик интеллект- рақс, пантомима, спорт, хирургия (М. Грэхэм, М. Марсо);
 - муסיқий интеллект-бастакорлар, муסיқачилар, раққослар, ашулачилар (И. Стравинский);
 - эмоционал ёки шахслараро интеллект-лидерлар, дипломатлар, педагоглар (М.Ганди);
 - экзистенциал ёки маънавий интеллект- психологлар, психиатрлар (З.Фрейд).
- Юқорида келтирилган мулоҳазалар реал воқелиқда амалга оширилган ва мавжуд хорижий тажрибаларнинг натижаси саналади.

ИҚТИДОРЛИ БОЛАЛАРНИ ДИАГНОСТИКА ҚИЛИШ

(А.И. САВЕНКОВ)

Болалар учун кўрсатма

Қуйида берилган саволларга аниқ жавоб беришга ҳаракат қилинг. Барчаси 35 та савол бўлиб, *сизга ёқмас “-”, агар ёқса “+”, жуда ёқса “++” белгисини қўйинг.*

Ота -оналар учун кўрсатма

Болангизнинг қобилиятини ривожлантириш учун унинг лаёқатини билиш лозим. Сизга 35 та савол тавсия қилинади. Уларнинг ҳар бирига жавоб беринг. Болангизнинг имкониятини орттириб ҳам, камайтириб ҳам баҳоламанг.

Саволлар варақаси

Ҳамма саволлар « **сизга ёқадими** » тарзида бошланади.

1. Саводхонлик ва мантикий топшириқларни ечиш.
2. Эртақ, ҳикоя, қиссаларни мустақил ўқиш.
3. Ашула айтиш.
4. Жисмоний тарбия (футбол, волейбол, баскетбол ва ҳ.к.) билан шуғулланиш.
5. Болалар билан ҳар хил жамоа ўйинларини биргалиқда ўйнаш.
6. Табиат ҳақидаги ҳикояларни (эшитиш) ўқиш.
7. Ошхонада ниманидир бажариш (идишларни ювиш, овқат тайёрлаш ва ҳ.к.).
8. Техник қурилмалар билан ўйнаш.
9. Тил ўрганиш, янги нотаниш сўзлардан фойдаланиш.
10. Мустақил чизиш.
11. Спорт, ҳаракатли ўйинлар ўйнаш.
12. Болалар билан ўйнаганда раҳбарлик қилиш.
13. Ўрмонда, далада юриш, ўсимлик, ҳайвонларни қузатиш.
14. Озиқ-овқат сотиб олиш учун магазинга бориш.
15. Техника, машина, космик кема ҳақидаги китобларни ўқиш.
16. Сўз топиш ўйинини ўйнаш (шаҳар, ҳайвон ва ҳ.к. номини).
17. Эртақ, ҳикояларни мустақил тузиш.
18. Кун тартибига риоя қилиш.
19. Янги нотаниш одамлар билан суҳбатлашиш.
20. Уйда аквариум, қуш, ҳайвонларни сақлаш.

21. Ўзи билан китоб, дафтар, ўйинчоқлар олиб юриш.
22. Самолёт ва кемалар чизиш ва ясаш.
23. Тарих билан танишиш.
24. Катталар ёрдамсиз мустақил бадиий ижод билан шуғулланиш.
25. Спорт ҳақидаги китобларни ўқиш, спорт кўрсатувларини кўриш.
26. Ўз фикрини бошқа болаларга ёки кишиларга тушунтира олиш.
27. Уй ўсимликларини парваришlash.
28. Уйни саранжом-саришта тутишга ёрдамлашиш.
29. Мактабда математика билан шуғулланиш.
30. Ижтимоий ҳодиса ва халқаро воқеалар билан танишиш.
31. Спектакллар қўйишда иштирок этиш.
32. Секция ва тўгаракларда спорт билан шуғулланиш.
33. Одамларга ёрдам бериш.
34. Боғда ишлаш, полиз ўсимликларини ўстириш.
35. Бичиш-тикиш, кир ювишни мустақил бажариш.

Калит

1	2	3	4	5	6	7
8	9	10	11	12	13	14
15	16	17	18	19	20	21
22	23	24	25	26	27	28
29	30	31	32	33	34	35

Натижаларни қайта ишлаш

Саволлар бола лаёқатининг етти соҳасини қамраб олган.

- **Математика ва техника**
- **Гуманитар соҳа**
- **Бадний фаолият**
- **Жисмоний тарбия ва спорт**
- **Коммуникатив қизиқиш**
- **Табиат ва табиатшунослик**
- **Уй юмушлари, ўз-ўзига хизмат кўрсатиш.**

Вертикал бўйича плюс ва минуслар миқдори ҳисоблаб чиқилади. Қайси йўналишдаги лаёқат бўйича плюс кўп бўлса, ўша лаёқат устун ҳисобланади.

Шахс ва гуруҳ социал-психологик диагностикаси.

Ҳозирги кунда шахс психодиагностикасига гуманистик йўналтирилган ёндашувни жорий этиш ва ривожлантириш учун долзарб эҳтиёж мавжуд бўлиб, унинг асосий қиймати ҳисобланади. Бундай ёндашув шахсни психологик ташхислаш, коррекциялаш, ривожлантириш ва ўз-ўзини ривожлантиришнинг замонавий усуллари амалий психологияда кенг қўллашни таъминлайди. Бундай ёндашув шахсни психологик ташхислаш, коррекциялаш, ривожлантириш ва ўз-ўзини ривожлантиришнинг замонавий усуллари амалий психологияда кенг қўллашни таъминлайди. Замонавий психология фанида психодиагностиканинг предмети ва моҳиятини тушуниш ва очиб беришда бир қанча моделлар мавжуд. С. Т. Посохова таъкидлаганидек, муайян шартлилик даражасига эга бўлиб, ҳозирги вақтда қуйидаги ёндашувлар ишлаб чиқилди:

- a) инструментал;
- b) лойиҳалаш;
- c) гностик;
- d) ёрдам берувчи шахс;
- e) амалиётга йўналтирилган;
- f) адаптив;
- g) ажралмас.

Психодиагностиканинг бундай хилма-хил моделларининг мавжудлиги кўп сабаблар билан изоҳланади:

- a. ушбу соҳа турли фанларнинг ютуқлари: ижтимоий, психологик, тиббий ва бошқалар таъсири остида ривожланди ва ривожланмоқда.;
- b. психодиагностиканинг фан сифатида умумий назарий асослари йўқ;
- c. психологнинг кўп аспектли касбий фаолияти мавжуд;

d. психодиагностика фанининг имкониятлари ўзи етарли даражада очиб берилмаган.

Жамиятнинг барча амалий жиҳатдан психологик билимларга бўлган эҳтиёжи билан боғлиқ ҳолда тадқиқот, шахсий ёндашувни қўллаш зарурати туғилди.

Бу эҳтиёж айниқса турли ижтимоий-психологик тадқиқотларда яққол намоён бўлди.

Ташкилий психологлар томонидан ишлаб чиқилган психодиагностика ва кадрларни баҳолашнинг замонавий технологиялари, масалан, "360-даражали баҳолаш", баҳолаш марказлари, шахсни касбий ва шахсий йўналтириш сўровномалари янги авлод мутахассисларига кўпинча сўнгги, хорижий ишланмалар маҳсули сифатида тақдим этилади. Бироқ XX асрнинг 70-йиллари ўрталаридан бошлаб психодиагностика фанининг махсус тармоғи-шахснинг ижтимоий-психологик диагностикаси аста-секин ривожланди.

Методологик жиҳатдан инсоншуносликка ҳар томонлама ёндашиш ғояси биринчи навбатда В. М. Бехтерев томонидан илгари сурилиб, аслида рус психологиясида антропологик илмий йўналишни шакллантирди. Ушбу ғоянинг бошқа фалсафий позицияларда ривожланиши Б. Г. Ананьевнинг концептуал тизимида ўз аксини топган

Инсонни психологик билиш мақсадида мураккаб ўрганишни назарий ва методологик асослашда қўлланилади. Н. А. Логинова ҳақли равишда таъкидлаганидек, интеграциялашган ёндашув-бу махсус методологик стратегия ва инсоннинг кенг қамровли ва яхлит психологик билимларининг энг етарли воситасидир.

Б. Г. Ананьев комплекс ёндашув асосий тамойили бўлиши, инсон ўрганиш интеграциясини таъминлайди фанлараро тамойилини кўриб чиқилди. Б. Г. Ананьев инсонни ҳар томонлама ўрганиш дастурида учта асосий бўлимни аниқлади, унда дисциплинларараси тамойил:

1. Инсон тараққиётини белгиловчи асосий омиллар ва шарт-шароитлар (ижтимоий-иктисодий, сиёсий-ҳуқуқий, мафкуравий, педагогик ва муҳитнинг биотик, абиотик омиллари билан тугайдиган) тадқиқ этилади.

2. Инсон тараққиётининг асосий хусусиятлари.

3. Инсоннинг ажралмас тузилишининг асосий таркибий қисмлари (шахснинг муайян ташқи таъсирларга бўлган ҳар қандай реакциясини белгиловчи компонентлар ўртасидаги муносабатлар).

Ушбу тадқиқотда белгиловчи, таснифловчи метод ижтимоий психологиянинг классик методига айланган эксперт баҳолашнинг ижтимоий-психологик усули, яъни унинг модификацияси-гуруҳий шахсни баҳолаш (мақсад) томонидан таклиф этилган. Мақсад инсоннинг касбий фаолиятида, унинг бошқа кишилар билан ўзаро муносабатларида намоён бўладиган шахсий ва психологик сифатларнинг мавжудлиги ва ифодаланганлик даражасини баҳолаш имконини беради. Мақсад шахс-ижтимоий жамоа аъзоси (ҳақиқий гуруҳ) ҳақидаги жамланган гуруҳ фикрини ("умумлашган бошқа") ифодалайди ва гуруҳ аъзоларининг ҳар бири ҳақидаги ғояларнинг ижтимоий-психологик ҳодисаси бўлиб, мулоқот жараёнида кишиларнинг ўзаро бир-бирларини билишлари натижасида юзага келади.

Мураккаб ёндашув ижтимоий-психологик ташхисда устунлик қилади, лекин у билан бирга қиёсий ёндашув — психологиянинг энг қадимги усули, шунингдек,

тасаввурлар усули сифатида ҳам танилган. Бу усул инсоннинг ақлий ташкил топиши ривожланишининг турли босқичларини ва гуруҳнинг турли ривожланиш даражаларини, яъни бир хил ҳодисанинг турли ривожланиш даражаларини таққослаш имконини беради.

Қиёсий хусусият категорияларига, биринчи навбатда, жинс, ёш, шунингдек, ижтимоий-демографик хусусиятлар: таълим, касбий мансублик, расмий ҳолат, миллат, яшаш жойи ва бошқалар киради. Қиёсий методни ташкил етишда энг муҳим ғоя шундан иборатки, ҳар қандай берилган мезон бўйича фарқ қилувчи гуруҳлар таққослаш учун танланади.

Фарқловчи хусусият сифатида тадқиқотнинг мақсад ва вазифаларига мос келадиган ва таққосланган одамлар ва гуруҳлар ўртасидаги еҳтимолий фарқларни аниқлайдиганлар танланиши мумкин. Булар инсоннинг ижтимоий, ижтимоий-психологик, психологик, психофизиологик ва бошқа хусусиятлари бўлиши мумкин.

Ушбу ёндашувнинг асосий талаблари:

a. таққосланган гуруҳларда бир хил усуллар ва психодиагностик методлардан тўлиқ фойдаланиш керак;

b. одамлар ва гуруҳлар ўртасидаги қиёсий таҳлил жинс, ёш, касб каби ўзига хос мезон асосида амалга оширилади, лекин ўрганилган ҳодиса давомида олинган бир хил кўрсаткичларга кўра.

i. Қиёсий ёндашув куйидаги афзалликларни беради:

c. катта гуруҳларни таққослаш ва уларнинг фарқларининг асосий детерминантларини аниқлаш;

d. бир хил ижтимоий, маданий, тарихий ва иқтисодий шароитларда гуруҳлар ўртасидаги фарқларни аниқлаш;

e. individual ўзгарувчанликнинг шахс мансуб бўлган гуруҳ кўрсаткичлари билан боғлиқлиги;

f. танланган усулларни ва муайян тадқиқот услубиётларини комплекс ёндашув тамойилига риоя қилиш учун сошлаш ва тозалаш

2-АМАЛИЙ МАШҒУЛОТ. ТИББИЙ ПСИХОЛОГИК ДИАГНОСТИКА ВА ШАХС КЛИНИК ПСИХОДИАГНОСТИКАСИ.

Режа:

1. Тиббий психологик диагностиканинг халқаро тажрибаси ва унинг Ўзбекистондаги ҳолати..
2. Ўзбекистонда тиббий психодиагностиканинг ривожлантириш: муаммо ва ечимлар

Психология ўзининг ривожланиш тарихида қатор фанлар билан узвий алоқадорликда кечганлигини аниқ илмий манбаларда ўз ифодасини топган. Бу ҳолат психология билан тиббиёт соҳалари ўртасидаги узвий боғлиқликни четлаб ўтмаган. Жаҳон психологиясининг қатор вакиллари ҳам психологияда юксак илмий ғояларни илгари суришларида табиий ва тиббиёт соҳаларида изланишлари билан инсон

рухиятининг ўзига хос қонуниятларини ўзаро сингдиришга ҳаракатлари туфайлидир. Шу боисдан ҳам Ф.Гальтон [2], З.Фрейд [26], К.Г.Юнг [28], А.Адлер [28], К.Хорни [27], Э.Кречмер [28], Р.Ассаджиоли [28], Р.Мэй [28], В. Франкл [25] ва бошқаларнинг илмий-ижодий фаолиятини мисол сифатида келтириш мумкин.

Бугунги кунда Ўзбекистонда психология фанининг ривожланиши ҳам ўз навбатида жаҳон психологияси эришган ютуқларнинг ажралмас қисми сифатида ҳамда унинг анъаларига ҳамоҳанг тарзда ривожланишини тақозо этмоқда. Шу сабабли ҳам психология фанининг ҳар бир соҳасидаги ўзагришларнинг ўзбек психологиясида ҳам учратиш ва уларнинг ўзаро бирлигини таъминлашга эътибор қаратилмоқда. Муаммо бу тарздаги муносабатнинг келтиришнинг ўзига хослигини мамлакатимизда психология фани соҳалари бўйича кадрлар тайёрлаш масаласидаги ўзгаришга билан боғлаш мумкин. Бугунги кунда ЎЗМУ, ТДПУ, ЎЗХИА, СамДУ, БухДУ, ФарДУ, ҚаршиДУ, Нукус ДУ, ТерДУ, УрДУ, АДУ, ТТАда ва бошқа таълим муассасаларда 5210200-Психология (умумий психология), 5210203-Психология (амалий психология), 5210204-Психология (оила психологияси), 5210205-Психология (ёшлар психологияси), 5210200-Психология (дин социопсихологияси), 5210200-Психология (спорт) таълим йўналишлари бўйича бакалавр, 5А210201-Психология (фаолият турлари бўйича), 5А210201-Психология (социал психология), 5А210201-Психология (оилавий муносабатлар психологияси), 5А210201-Психология (дин психологияси), 5А510116-Тиббий психология бўйича магистратура мутахассислари тайёрланаётганлигини эътироф этиш мумкин. Маълумотлардан кўринадики, Ўзбекистонда психология соҳасининг ривожланишига эътибор юқори бўлаётганлигидан далолат беради.

Муаммонинг тадқиқот муҳокамасига қўйишнинг ўзига хос бир жиҳати психология, хусусан, психодиагностика билан тиббиёт соҳаси орасидани муносабат масалаларига аниқлик киритиш учун юқорида келтирилган маълумотларни асос сифатида келтиришга тўғри келмоқда. Биринчи жиҳати психология фанининг ривожланишига эътиборнинг кучаётганлиги бўлса, иккинчи жиҳати ўзбек психологиясини жаҳон психологияси муаммолари билан уйғунлаштиришдан иборат. Ушбу ҳолатдан келиб чиққан ҳолда республикаимизда психология фани билан тиббиёт соҳасининг уйғунлигини таъминлашга йўналтиришдан иборат бўлмоқда. Агар жаҳондаги етакчи олий таълим муассасаларига эътибора қаратилса, уларда клиник психология бўйича мутахассислар тайёрлаш жараёни фаол амалга оширилаётганлигининг гувоҳи бўламиз (Москва давлат университети, Санктпетербург давлат университети, Жанубий Урал давлат университети, Southern Illinois University Edwardsville (АҚШ), The University of Western Australia (UWA) (Австралия), University of Auckland (Янги Зеландия), Manchester Metropolitan University (Буюк Британия) ва бошқа). Жаҳон психологияси тажрибаларига ҳамоҳанг тарзда инсон психологияси билан организм ўртасидаги боғлиқлик касалликларни олдини олиш ва даволашнинг муҳим шарти эканлиги ғоясига таянган ҳолда амалга ошириш масаласи майдонга чиқмоқда. Ушбу ҳолатларни ҳисобга олган ҳолда психология ва тиббиётнинг муносабатини психодиагностика ўлчаш ишлари билан боғлаш мақсадга мувофиқ деган хулосага келдик. Бу эса фанда тиббий психодиагностика муаммолари ҳисобланади.

Психология фанида олиб борилган изланишларда психикани биологик, ижтимоий ва психологик кўринишлари бирлигида яхлит ўрганиш ғоялари, хусусан

Добавлено примечание ([A1]):

Санкт-Петербург экспериментал ва патологик психология мактабининг ривожланиш даврида узоқ вақтлардан буён изланишлар амалга оширилмоқда (Бекхтерев В.М., 1907, 1923; Бернштейн А.Н. 1911; Лазурский А.Ф., 1908, 1923; Франк С.Л., 1912; Басов М.Я., 1920). Мазкур ғоянинг методологик моҳиятини фақат психологияда тизимли ёндашув ривожланиши билан тўлиқ англаш мумкинлиги таъкидланади Шу сабабли, ҳозирги пайтда психология муаммоларини тизимли кўриб чиқишнинг аниқ услубий ва илмий асосланган методологиясидан фойдаланиш долзарб аҳамият касб этмоқда. Бу умуман психология фанига ҳам, унинг алоҳида соҳаларига ҳам тегишли. Хусусан, тиббий психологиянинг тобора мураккаблашиб бораётган табиати билан боғлиқ ҳолда, психологик диагностика каби тиббий психологларнинг касбий фаолиятининг бундай соҳасини йўлга қўйишда фаннинг илғор ғоялари ва усулларидан фойдаланиш долзарб бўлиб қолади.

Ўзбекистонда тиббий психодиагностика соҳасида психологик методикаларнинг татбиқ қилиш хусусиятлари масаласи энг долзарб муаммолардан бири дейиш мумкин. Мазкур йўналишда тиббиёт билан психологиянинг ўзаро боғлиқлигини таъминлашда иккита масаланинг ечимини топиш зарурати бор:

Биринчиси, тиббий психодиагностика бўйича психологиядаги методикаларнинг қўллашга хизмат қилувчи назарий-методологик асосларни тизимлаштириш.

Иккинчиси, психодиагностика амалиётида қўлланилаётган методикаларнинг тиббий психодиагностика амалиётида беморларнинг психологик жиҳатларини инобатга олиб, жорий этиш мажмуасини шакллантиришдан иборат.

Мазкур масалаларни ечимини топиш борасидаги маълум аналитик –таҳлилий тадқиқотнинг айрим жиҳатлари ҳақида қуйида тўхталамиз.

Илмий манбаларда келтирилишича, Ғарбий Европа ва Америкада клиник психодиагностика ривожланишининг асосий босқичлари 19-аср ўрталарида бошланиб, ҳозирги кунда замонавий талабларга мос тузилма ҳосил қилган Масалан, интеллектнинг тест ёрдамида диагностикаси пайдо бўлиш, шахсни ўрганишга биринчи назарий ва услубий ёндашувларнинг пайдо бўлиш босқичи ҳисобланса-да, психодиагностикада проектив ёндашув методологияси алоҳида ўринга эга. Замонавий психодиагностика усулларининг пайдо бўлиши учун ижтимоий ва илмий заруриятлар таҳлил қилинди. Биринчиси қаторида, хусусан, Биринчи ва Иккинчи Жаҳон уруши пайтида психологик тестларга бўлган эҳтиёжнинг кескин ўсиши, XX асрнинг иккинчи ярмида кенг гуманистик ғояларнинг жамиятда тарқалиши, янги психологик йўналишлари - бихевиоризм, психоанализ, гештальт психологияси, урушдан кейинги йилларда - шахсга йўналтирилган психотерапия назарияси ва амалиёти клиник психологик тадқиқотларнинг ривожланишига хизмат қилган (А.Анастази, С.Урбина 2001 [2]; Л.Ф.Бурлачук 2002 [6]; В.С.Аванесов, 2004 [1] ва бошқалар) .

Ҳаёт тарзининг жадал кечиши сўнгги йилларда тиббий ва психодиагностика воситаларини ривожлантиришнинг етакчи йўналишларидан бири сифатида ўта кучли стресс омиллари ва ўта инқирозли вазиятларга таъсир қилишнинг психологик оқибатларининг аниқлаш ва баҳолаш бўйича ихтисослаштирилган методикаларни яратиш алоҳида таъкидланмоқда.

Бир қатор олимларнинг илмий изланишлари хулосасига кўра ҳозирги вақтда психологик диагностика тиббиёт ва соғлиқни сақлаш соҳасида ишлайдиган

психологларнинг касбий фаолиятининг асосий шаклларида бири ҳисобланади. Шунингдек, тиббий психодиагностиканинг вазифалари нейропсихик ва психосоматик касалликларга чалинган беморларни даволаш ва тиклаш вазифалари билан, касалликларнинг олдини олиш вазифалари билан бир қаторда беморларга психологик маслаҳат бериш, психологик коррекция, психотерапия ва ижтимоий реабилитация вазифалари билан чамбарчас боғлиқ эканлиги илмий ҳулосаланган (Л.И.Вассерман [7], О.Ю.Щелкова, 2003 [33]; 2003; В.М.Блейхер [5] ; М. Antony , D Barlow ., 2004 [34]; G. Groth-Martnat , 2005 [35]; M.Roberts, S.Pardi, 1995 [36]).

Ҳар қандай мақсадли касбий фаолият сингари тиббиётдаги психологик диагностика ҳам диагностика жараёнининг барча бўғинларининг ўзаро боғлиқлигида намоён бўладиган яхлит ва интеграл характерга эга. Айнан тиббий психодиагностиканинг табиати шахсни ҳар хил ҳаётий вазиятларда ва ишлаш шароитида унинг индивидуал руҳий кўринишларининг ҳар хиллигида батафсил ўрганишни амалга оширишга имкон беришини ўрганилган (Л.И., Вассерман, 1997 [7]; О.Ю.Щелкова, 2003 [33]). Бундан келиб чиқадики, инсон психикасини тизимли ва ўзаро алоқадорликда текширишга қаратилган тиббий психодиагностиканинг ўзи инсоннинг энг мураккаб фаолияти бўлиб, уни етарли даражада тавсифлаш ва чуқур таҳлил қилиш ўзининг тамойиллари асосида амалга оширилади.

Тиббий психодиагностиканинг ўлчаш воситаларини кўриб чиқишнинг долзарблиги ушбу илмий ва амалий соҳада муҳим эмпирик материаллар тўпланиб, тадқиқотлар тобора кенгайиб бораётганлиги билан характерланади. Ушбу соҳадаги билимларни тизимлаштириш, тиббиётдаги психодиагностик фаолиятнинг умумий назарий ва услубий асосларини ишлаб чиқиш зарурати мавжуд. Бундан ташқари, XX асрнинг 50-70-йилларида Б.В.Зейгарникнинг патопсихологик мактаби [13], А.Р.Луриянинг нейропсихологик мактаби [18] ва В.Н. Мясищевнинг тиббий психология мактабида ишлаб чиқарилган клиника тадқиқотлар учун мўлжалланган анъанавий психологик тадқиқотлар методологияси сўнгги йилларда сезиларли равишда хорижий ёндашувлар билан тўлдирилди. Шунинг учун тиббий психодиагностиканинг назарий ва услубий яхлитлигини сақлаб қолиш учун унинг ҳозирги ҳолатини таҳлил қилиб бориш, илм-фаннинг замонавий ривожланиш даражаси, шу жумладан янги ахборот технологияларининг пайдо бўлиши хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда унинг асосий услубий ёндашувлари ва тамойилларини кўриб чиқиш мақсадга мувофиқдир. Бунинг учун эса албатта тиббиётда психодиагностика усулларини татбиқ қилишда аниқ методологияга таяниш лозим бўлади. Шунинг учун тиббий психодиагностикада методикаларни жорий этишини етарлича ва тўлаллигини таъминланишининг йўлга қўйишда куйидаги ҳолатлар ўринли бўлади:

1. Замонавий илм-фан ва амалиётнинг энг муҳим услубий принципларига таяниш.

2. Саломатлик билан касалликларда инсон психикасини ўрганишга яхлит ёндашувнинг мавжуд анъаналарига таяниш.

3. Муаммонинг тадқиқ этишда психологияни мураккаб (Б.Г. Ананиев) ва тизимли (Б.Ф. Ломов) ёндашувлар тамойиллари, психикани ўзаро боғлиқ функциялари, жараёнлари, ҳолатларининг мураккаб тизими сифатида тушуниш (В.Д.Балин [3], Л.М. Веккер [8], А.В. Карпов [15], В. С. Мерлин [19]), шахс -

муносабатлар тизими сифатида (В. Н. Мясищев)даги ғояларини методологик асос сифатида қабул қилиш

5. Психодиагностик фаолиятнинг назарий ва услубий асослари, психологик ташхис қўйиш илми ва амалиёти сифатида психологик диагностика ҳақидаги замонавий ғояларга (А. Анастаси [2], С. Н. Костромина [16], В. В. Столин [22], А. Г. Шмелев [30, 31, 32] ва бошқа) асосланиш.

6. Психодиагностика методикаларининг беморларнинг касаллик хусусиятларига мос танлаш ва татбиқ қилиш тизимини шакллантириш.

7. Психолог-психодиагност билан тиббиёт ходимининг методикалардан фойдаланиш кўнималари бўйича мутахассисларнинг ҳамкорлик фаолиятини йўлга қўйиш.

8. Тиббий психодиагностикани жорий қилишда мутахассис фаолиятини тартибга солувчи касбий-этикавий тамойилларини талаблар даражасида татбиқ қилиш.

Юқорида келтирилган асослардан кўринадики, тиббий психодиагностикани ўрганишнинг назарий ва услубий асослари мураккаб динамик объектларни ўрганишда илмий билимларни бирлаштириш ва дифференциялаш бирлиги принциплари, соғлиқни сақлаш ва касалликдаги инсон психикасини ўрганишга бағишланган ёндашувлар билан белгиланди.

Ўзбекистон шароитида тиббий психодиагностикани жорий этиш учун ҳам методологик асос сифатида хизмат қилувчи ёндашувлар ҳамда психодиагностика методикалар базаси учун эҳтиёж бор. Шунинг инobatга олган ҳолда тиббий психодиагностиканинг жорий этишнинг методикалар базаси қандай тартибланиши ва қандай боғлиқликка эга бўлиши лозим? деган савол туғилади. Бунинг учун кўтарилаётган масаланинг ечимини топишга хизмат қилувчи аниқ фаолият йўналишлари лозим. Ушбу ҳолатни инobatга олган ҳолда бир қатор амалга оширилиши лозим бўлган вазифаларни келтириб ўтамиз.

Тиббий психодиагностикада методикаларнинг қўллаш хусусиятларини текшириш вазифасига мувофиқ рухий ва соматик касалликларга чалинган беморларнинг турли хил контингентларини, шунингдек, соғлом одамларни эмпирик тадқиқотлар ўтказишда клиник ва экспериментал психологик усулларнинг комплексидан фойдаланишга тўғри келади. Бу эса методикалар мажмуини тиббий психодиагностиканинг тадқиқот предмети ва йўналишлари тузилишига мос келадиган қуйидаги бандларни ўз ичига олади.

1. Ўзбекистон шароитида тиббий психологик хизматни жорий этилганлиги, психологик хизмат шароитида тиббий психологик диагностика бўйича мутахассисларнинг методикаларни татбиқ қилиш ва таҳлил қилиш бўйича фаолиятинини эксперт баҳолаш тизимига таяниш. Бунинг учун муаммонинг хусусиятидан келиб чиққан ҳолда эксперт баҳолаш картасини шакллантириш лозим бўлади.

2. Когнитив фаолиятни ўрганишда психодиагностика амалиётида қатор методикалар мавжуд. Мавжуд методикаларнинг тиббий психодиагностика мақсадлари билан уйғунлаштириш лозим бўлади. Бунинг учун "Нейропсихологик диагностика техникаси", "Визуал ретенция тести", "Корректурa синови тести", "Рақамларни топиш (Шультe жадваллари)", Крепелен жадвали, "Ўнта сўз"

(А.Лурия), "Пиктограммалар" ", "Ортиқча предметни учиринг", " Оддий аналогия ", "Аналогия" ва бошқа методикаларни татбиқини таъминлаш.

3. Шахснинг психик ҳолатни ўрганишда "Депрессияни баҳолаш шкаласи", "Депрессив ҳолатларнинг анкетаси", "А. Бекнинг депрессивликни баҳолаш сўровномаси", "Вақтнинг семантик дифференциали", "Невротиклик даражаси", "Психопатологик симптомларнинг ифодаланганлик даражасини аниқлаш сўровномаси" ва бошқа методикалардан фойдаланиш.

4. Шахснинг эмоционал-мотивацион соҳаси ва иродавий сифатларини ўрганишда "Субъектив назорат даражаси" тести, "Ўз-ўзини англаш учун кўп факторли сўровнома", "Рухий сўлиш", экспрес-психодиагностика техникаси комплекси: "Ўзини ва атроф-муҳитни назорат қилиш онги", "Келажакка ҳиссий муносабат" тести, "Фрустрацияни ўрганиш" тести ва бошқаларни қўллашни йўлга қўйиш.

5. Беморнинг шахс тузилишини ўрганишда "Шахсни тадқиқ қилишнинг стандартлаштирилган усули", "Шахс дифференциал" тести, "Шахснинг акцентуациясини аниқлаш сўровномаси", "Шахснинг нейротик хусусиятлари", "Катга бешлик" сўровномалари ва бошқаларни клиник амалиётда психодиагностика мақсадари учун жорий этиш.

6. Бемор шахснинг психологик ҳимоя тизимини ишлашини ва унинг мослашув механизмларини ўрганиш усуллари учун "Ҳаёт тарзининг кўрсаткичи", "Психологик ҳимоя механизмлари динамикаси", "Муаммони ҳал қилишни режалаштириш", "Стресс билан курашиш стратегиясининг кўрсаткичи" ва бошқа методикаларнинг амалий ҳолатини синовдан ўтказиш.

7. Беморларнинг шахслараро муносабат тизимини ўрганиш усуллари тизимини шакллантиришда "Реабилитация картаси", "Тугалланмаган жумлалар", "Ижтимоий фрустрация даражаси", "Q-саралаш", "Тури касалликларга муносабат типлари", "Ҳаёт сифати бўйича сўровнома" ва бошқа методикаларини татбиқини ташкиллаштириш.

Мамлакатимизда тиббий психодиагностикани йўлга қўйиш бўйича кўтарилаётган илмий муаммо ва унинг ечимларига бағтшланган таҳлилий-тадқиқот натижаларига асосланиб, қуйидаги хулосаларни келтириб ўтиши мумкин:

1. Тиббий психодиагностикани маҳаллий шароитга мос тизимини шакллантириш ўз аҳамиятига эга ва бу соҳа мутахассисларининг доимий диққат марказидаги масала ҳамда фаолият йўналиши ҳисобланади.

2. Тиббий психодиагностикада психологик тадқиқот методикаларини жорий этишнинг назарий-методологик асослари жаҳон психологиясида илгари сурилган ғояларга таянади ва мазкур йўналиш муаммоларини омилкорани ҳал этишга таянч сифатида хизмат қилади.

3. Психодиагностика амалиётида методикаларнинг улуши кўп, аммо уларнинг ўрнини белгилаш баҳолаш воситаларини тиббий психодиагностикадаги мақсадларида фойдаланиш имкониятларини аниқлаш ва методикалар тизимини шакллантириш луфайли эришилади.

4. Тиббий психодиагностикада методикаларни татбиқ этиш ҳам психологик, ҳам тиббий тадқиқотлар ўртасида илмий алоқаларни шакллантириш ёрламида старлича таъминланади.

Жаҳонда инсон саломатлигининг таъминлашда психологик омиллар ўрни юқорилиги сабабли тиббиёт психологияси, клиник психология, психотерапия, нейропсихология сингари фанларнинг кенг ёйилишига сабаб бўлмоқда. Хавотирланиш ва депрессив ҳолатлардан шизофрениянинг оғир шакллари билан яқунланган турли хил руҳий анормалликларнинг энг катта улуши дунёдаги ривожланган мамлакатларга тўғри келади. Аввало, бу Европа давлатлари кузатилиб, Жаҳон соғлиқни сақлаш тизими (ЖССТ) расмий маълумотларига кўра, масалан, Европада яшовчи 870 миллион фуқаро бундай касалликлардан азоб чекишини қайд этмоқда [11]: ”депрессия ва безовталаниш оқибатидаги руҳий бузишлар-100 миллион; сурункали алкоғолизм-20 миллиондан ортик, Алцгеймер касаллиги ва бошқа аклий заифлик турлари-8 миллион; шизофрения-4 миллион; биполяр бузилишлар-4 миллион; ваҳима оқибатида пайдо бўлаётган бузилишлар — 4 миллион нафар кишини тақазо этмоқда. Руҳий касалликлар юрак-қон томир касалликларидан кейин иккинчи ўринда туради. Бу шифокорлар доимий ёки даврий кузатувга муҳтож бўлган жуда кўп ногирон фуқаролардир. Бундан ташқари, руҳий касалликлар барча сурункали касалликларнинг 40% ни ташкил қилади”. Бу эса инсон руҳий саломатлигини таъминлашда психология ва тиббиёт фанининг ўзаро ҳамкорлигини таъминлаш долзарб муаммо сифатида майдонга чиқишига сабаб бўлади.

Дунёда инсон саломатлигини таъминлашда тиббий ва психологик омилларнинг уйғунлаштириш, психологик даво чораларининг самарали йўллари шакллантириш, организм ва инсон руҳияти ўртасидаги муносабат, жароҳатлар туфайли вужудга келган стрессли бузилишларнинг клиник-психологик ва психосоциал омиллари, аклий тараккиётдан ортда қолиш ва шизофрения шароитида когнитив функцияларнинг бузилиши, олий ўқув юрти талабаларининг амалий соғлом ҳолатида тафаккурда учрайдиган псевдопатологик хусусиятлар, муттасил мия ишемик касалликларнинг илк диагностикаси ва даволашнинг биосоциал омиллари, аутистик бузилишли болалар билан оилавий муносабатларни ташкил этиш хусусиятлари, шизофрения касалларининг қадрият йўналишлари, саратон касаллигига чалинган беморларга муносабат, тиббиёт ходимлардаги сўлиш синдроми ва эмоционал интеллект хусусиятлари, ўсмир ва ўспиринлардаги психосоматик бузишларнинг психосоциал омиллари, хавотирланиш ва ваҳиманинг кучайиб бориши типологияси, динамикаси ва коррекцияси ва бошқа қатор муаммолар тадқиқот йўналишлари сифатида ўрганилган. Буларнинг ўрганишнинг оптималлаштиришда тиббий ва психологик диагностика баҳолаш воситаларининг устувор шакллари билан фойдаланиш доимо мутахассисларнинг диққат марказида бўлиб қолмоқда.

Мамлакатимизда амалга оширилаётган туб ислохотлар жараёнида аҳоли саломатлигини таъминлашда хусусий тиббиёт ташкилотларини ривожлантиришни янада рағбатлантириш чора-тадбирлари, Умуман олганда, мамлакатимизда тиббиёт соҳасининг хусусий сектори фаолият кўрсатиши учун зарур шарт-шароитлар яратилган. Ўзбекистон Республикасининг “Фуқаролар соғлиғини сақлаш тўғрисида”ги Қонунида мамлакатимизда соғлиқни сақлаш соҳасида хусусий секторни ривожлантириш кўзда тутилганлиги, онкологик хизматни янада ривожлантириш ва онкологик касалликларнинг кечки босқичларини бошидан ўтказётган беморларга тиббий-психологик ёрдам кўрсатишни такомиллаштириш

бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисидаги меъёрий ҳужжатлар тиббиёт ва психология соҳаси мутахассисларининг олдида янги вазифалар қўймоқда. Ушбу талабларга ҳамоҳанг тарзда психология фани ютуқларини тиббий диагностика ва даволаш жараёнларига йўналтириш энг долзарб муаммолардан бирига айланмоқда.

Юқоридаги мулоҳазалардан кўринадики, Ўзбекистонда тиббиёт ва психология фанлари интеграцияси масаласи доирасида ёки фанларнинг ўзаро интеграциясига боғлиқ бўлмаган ҳолда маълум тажрибалар мавжудлиги кузатилади. Мамлакатимизда эса тиббиёт психологияси доирасидаги тадқиқотларнинг якуний ечимлари анчагина кам сонли тадқиқотлар билан чекланаётганлигини гувоҳи бўламиз. Бу борадаги изланишлар сирасига ҳозирги кунда психологлардан Ғ.Шоумаров [10], В.Каримова [7], З.Ибодуллаев [3], Ш.Баратовлар [1] саломатлик психологияси, психофизиология, психогигиена, тиббий психология, турли соҳаларда психологик хизмат масалалари бўйича, шунингдек, М.Карамян [5; 6], Д.И.Илхамова [4], Д.Уразбаева [9], Ф.Ғозиева [2] тиббиёт психологиясига доир изланишлари, касалликларнинг келиб чиқиши, кечиши ва даволашда психологик омилларнинг ўрни, бемор психологик ҳолати ва шахсий хусусиятларининг касаллик реабилитациясидаги роли З.Р.Ибодуллаев [3], М.Х.Карамян [5, 6], Ю.К.Нарметова [7] кабиларнинг тадқиқотларида ўрганилган. Ушбу тадқиқотлар ва яратилаётган илмий адабиётлар тиббиёт ва психология фани ўзаро алоқаларининг дастлабки босқичи дейиш мумкин. Аммо бу ҳолатлар Республикадаги тиббий психодиагностика тажрибаларини йўлга қўйиш учун етарли эмас.

Биз юқоридаги мулоҳазаларга мос равишда Ўзбекистонда тиббиёт фанининг ривожлантириш ва мутахассислар касбий салоҳиятини оширишда психология билимлар, хусусан, тиббий психодиагностиканинг ривожлантириш билан боғлиқ қуйидаги муаммолар мавжудлигини қайд этиб ўтмоқчимиз:

психодиагностика психология фани ва амалиётининг ажралмас қисми ҳисобланади. Умумлаштирилган режада унинг моҳияти "ягона" шахснинг ҳолати, хусусиятлари ва имкониятларини ташхислаш, уни тарбиялаш ва ўқитиш, олдини олиш ва даволаш учун ҳар бир шахс билан амалий ёрдам кўрсатишга заруратнинг мавжуд;

психодиагностика инсон психикасининг тизимли механизмларини, биологик ва психосоциал муносабатларни очиб бериш имкониятини руёбга чиқаришга хизмат қилиши, аммо бу борада Ўзбекистонда етарлича психодиагностик воситларни амалиётда татбиқ этиш амалиётининг етарли эмаслиги;

тиббиёт учун психология фанининг аҳамияти, хусусан, психодиагностиканинг аҳамиятининг ўзига хослиги ҳақида ишонч билан гапириш мумкин бўлиб, у тиббиётда психодиагностика назарияси ва усуллари асосида касаллик этиологияси, патогенези, касалликларни даволаш ва олдини олишда психологик омилларнинг ролини ўрганиш билан боғлиқ муаммоларни ҳал қилади, аммо мамлакатимизда тиббиёт бўйича мутахассисларнинг психологик тайёргарликни таъминлаш бўйича ўқув курслари мавжуд эмас;

умумий тиббий амалиётда нейропсихик касалликлар, психосоматик патология ва соматопсихик касалликларнинг тарқалиши, мия шикастланиши, болалар ва ўсмирларнинг ривожланиш аномалиялари, ўз жонига қасд қилиш хатти-ҳаракати ва бошқаларнинг сабабларини аниқлашда психодиагностика

методикаларини тиббиётда қўллаш самарали натижлар бериши мумкинлиги ҳақида сўз боради, аммо унинг тўлақон татбиқ этиш бўйича амалий тизим мавжуд эмас.

турли тиббий муассасаларда тиббий диагностика усуллари билан психологик диагностика усуллари уйғунликда қўллаш касалликлар сабабларини аниқлаш ва довалаш тадбирларини оқилона ташкил этишга хизмат қилади. Мазкур ҳолатлар мамлакатимизда психологияда тиббий диагностика йўналишида тадқиқотларга зарурат туғдимокда. Мазкур муаммоларни ҳал этиш учун куйидаги вазифаларни ҳал этиш мақсадга мувофиқ:

Ўзбекистонда тиббиёт ва психология фанлари интеграциясига эришиш учун жаҳон амалиёти ўрганиш ҳамда унинг ютуқларини маҳаллий муҳитга мос тарзда татбиқ этиш;

Ўзбекистондаги тиббиёт ва психология фанлари интеграциясини таъминлаш мақсадида соҳа мутахассислари ўзаро ҳамкорликда фанлар доирасидаги туташ ихтисосликлар бўйича илмий-амалий анжуманлар ташкил этиш ва ҳамкорликни йўлга қўйиш;

жаҳонда тиббий психодиагностикасининг шаклланганлик ҳолати ва Ўзбекистонда тиббий психологик диагностикани жорий этишга бўлган эҳтиёжнинг аниқлаш механизмини шакллантириш ва илмий тадқиқот ишларини йўлга қўйиш;

маҳаллий шароитда қўлланилаётган психодиагностика методикалар тизимлаштириш ва уларнинг тиббий психодиагностика мақсадларида қўллаш имкониятларини аниқлаш;

Тиббиёт соҳасидаги таълим йўналишлари ва магистратура мутахассисларининг касбий тайёргарлик босқичларида касалликларнинг диагностика тадбирлари борасидаги ўқув курсларида тиббий психодиагностика масалаларига доир мавзуларни сингдириб бориш.

Тиббиёт ва психология соҳаларидаги етакчи мутахассисликлари ўзаро ҳамкорлигида тиббий психодиагностика йўналишида ўқув адабиётлари тайёрлаш ва уларни таълим жараёнида тақдим этиш.

3-АМАЛИЙ МАШҒУЛОТ. КАДРЛАР БОШҚАРУВИДА ПСИХОДИАГНОСТИКАНИНГ ЎРНИ ВА РОЛИ.

Амалий машғулотни амалга ошириш:

1. Тақдим этилган материал билан танишинг ва кадрлар бошқарувида психодиагностиканинг ўрни ва аҳамияти ҳақидаги шахсий муносабатингизни ифодаланг.
2. Тақдим этилган методика асосида бошқарув тизимидаги раҳбар шахсига доир хулосанинг тақдим этинг.

1. Кадрлар бошқарувида психодиагностиканинг ўрни ва роли.

Сўнгги ўн йилликлар турли соҳаларни психологлаштирининг ортиши билан белгиланди. Таълимда мактабгача таълим муассасалари, мактаблар, олий ўқув юртлари дастурлари болаларнинг психологик хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда албатта тузилганлиги, уларнинг ёши, ижтимоий аҳволи, алоҳида эҳтиёжлари ва қизиқишларини ҳисобга олган ҳолда тузилганлиги кузатилди. Ички ва оилавий муносабатлар соҳасида мутахассисларга (психологларга, психотерапевтларга) мурожаат қилиш тенденцияси мавжуд, масалан, сўнгги 90-йилларда бундай мурожаатлар жуда кам эди. Аммо бугунги кунда ҳам мамлакатимизда айрим кишилар психологик ёрдам ходимларига шубҳа билан қарайдилар. Республикамизда психологга мурожаат қилишдан кўра, унинг ҳиссий тажрибаларини алмашиш, маслаҳат сўраш учун дўсти ёки яқин кишисига маслаҳатга бориш эҳтимоли кўпроқ. Ахлоқий қўллаб-қувватлаш, албатта, инсон учун зарур ва муҳим, лекин баъзан профессионал қўллаб-қувватлаш ҳам фойдалидир. Бундай неврозлар, руҳий тушкунлик, лоқайдлик каби тананинг психологик ҳаддан ташқари оқибатларини олдини олиш учун ёрдам беради.

Психологиллаштириш бошқарув фаолиятини сақлаб қолмаган. Келинг, илгари қандай қилиб одамлар ёлланганини эслайлик: таълим муассасаларидан тарқатиш орқали, тақдим этилган тавсияларга кўра ёки бошқа хусусиятларга асосланган (ёқимли кўриниш, оила ёки дўстона муносабатлар ва бошқалар). Шахсий фазилятларни қандай аниқлаганимизни эсланг: биз ходимни узоқ вақт кузатдик, у қандай фаолият турларини бошқалардан яхшироқ бажариши мумкинлигини аниқладик. Бугунги кунда ушбу процедуралар муайян синов машқлари ёки техникага содалаштирилган. Бу вақтни тежайди ва ташкилот менежерининг ишини осонлаштиради. Ходимларни бошқариш соҳасидаги бу тенденция махсус тайёргарликни талаб қилади. Тажрибага эга бўлган менежерлар психодиагностик фаолият учун махсус тайёргарликка муҳтож бўлиб, "ходимларни бошқариш" йўналишида таҳсил олаётган замонавий талабалар мазкур методларни университетнинг асосий дастури доирасида қўллаш асослари ва йўлларини ўрганадилар. Масалан, Ўзбекистон Миллий университетида университетда "Умумий психодиагностика" узоқ йиллардан буён бошқарув тизимида психодиагностиканинг қўллаш истиқболлари масаласи ўқитилади. Фаннинг ўтказишининг кичик амалиёти асосида шуни қайд этиш мумкинки, замонавий талабалар диагностика турларига фаол қизиқадилар, ўзларини ва ўртоқларини

ўрганишга интиладилар. Улар психодиагностикага фақат шахсий тадқиқотларда фойдаланиш учун ҳам кизиқадилар.

Шубҳасиз, бу амалиёт бошқа кишилар, уларнинг ходимларини ўрганишда касбий фаолиятда ҳам ёрдам беради. "Психодиагностика" тушунчасининг келиб чиқишига мурожаат қилайлик. Психодиагностика ўзининг энг умумий шаклида психологик ташхис қўйиш фани ва амалиётидир.

"Диагностика" атамаси нормал фаолият ёки ривожланишдан ҳар қандай оғишни тан олиш, ҳатто муайян объектнинг (алоҳида шахс, оила, кичик гуруҳ, муайян руҳий функция ёки жараённинг) ҳолатини аниқлаш сифатида тушунила бошланди. "Психодиагностика" тушунчаси ҳам шахслар ва гуруҳларнинг профилактик текширувига ўтди. Мамлакатимизнинг аввалги тажрибасидан келиб чиқиб, замонавий ишбилармонларга психологик диагностикани бошқаришда билимларни ривожлантириш ва улардан фойдаланишга алоҳида эътибор қаратишни маслаҳат берамиз. Психодиагностик методлардан фойдаланувчи ишбилармонлар ва менежерларга уларнинг ходимлари ҳақида муҳим психологик маълумотлар берилади. Ходимларнинг психологик ҳолатини самарали ташхис қилиш учун иккита асосий тамойилга риоя қилиш керак: ташхиснинг узлуксизлиги ва мураккаблиги. Психодиагностиканинг узлуксизлик тамойили ходимнинг психологик ҳолатини ўрганишда ташхис бирёқлама бўлмаслиги, яъни унинг ҳолатини фақат тадқиқот пайтидагина баҳолаб бўлмаслигини назарда тутати. Диагностика қилинган инсонда шахсининг шаклланиши, ўсиши, камолоти ва ўзгариш босқичларини таҳлил қилиш керак. Мураккаблик тамойили ходимнинг ўз ҳаётининг турли соҳаларида, масалан, иш вақтида ҳамкасблари билан муносабатлар, мулоқот, бошқарув ва бошқарув кенгаши, жамоадаги мавқеи хусусиятларини ўрганишни ўз ичига олади.

Аммо психодиагностик фаолиятнинг асосий тамойили "зарар етказмаслик!", моҳияти унинг шакллантириш аниқ бўлган. Психодиагностиканинг жуда муҳим томони бу фаолият турини бажариш учун шароит яратишдир. Шахс психодиагностикасини ўтказишнинг энг муҳим шартларидан бири мутахассис томонидан касб этикасига риоя қилиш бўлиб, у ташхис қўйилган шахснинг шахсий кадр-қиммати, ҳуқуқ ва эркинликларини ҳурмат қилиш мажбуриятини ўз ичига олади.

Психологик диагностикада асосий ахлоқий тамойиллар:

1. Масъулиятлилик тамойили: психодиагностик текширишнинг барча босқичларида руҳий ва жисмоний саломатликни, ҳиссий ва соматик қулайликни ва субъектнинг ижтимоий фаровонлигини сақлаб қолиш учун диагностиканинг жавобгарлиги.

2. Компетентлик тамойили: психодиагностик текширув ҳар доим малакали мутахассислар томонидан амалга оширилади. Психодиагностика ана шу вазифа ва масалаларни ҳал қилишни ўз зиммасига олади.

3. Конфиденциаллик тамойили: психодиагностик шахснинг шахсий розилигисиз натижаларни ошкор қилмаслик. Психодиагностика тажриба тадқиқотининг бир қисми сифатида илмий мақсадларда амалга оширилганда истисно қилинади, лекин бу ҳолда ҳам адабиётлардаги предметларнинг аниқ номлари ва фамилияларини кўрсатиш тавсия этилмайди. Одатда, диагностик фаолият натижалари ошкора ошкор этилмаслиги керак.

4. Илмий амал қилиш тамойили: психодиагностик методлар асосли ва ишончли бўлиши, яъни тўлиқ ишониш мумкин бўлган шундай натижаларни бериши керак.

5. Шахс ҳуқуқларини ҳимоялаш: психодиагностика натижалари текширилаётган шахсга зарар етказиш учун ҳеч қандай ҳолатда фойдаланилмаслиги керак. Агар психодиагностика рақобатли танлов мақсадида ёки шахсни ишга қабул қилишда амалга оширилса, бу тамойил объектга натижаларнинг очиклиги тамойили билан биргаликда қўлланилади, бу еса унинг нима ва қандай синовдан ўтиши, унинг текшириш натижалари ҳақида маълумот талаб қилади.

6. Объективлик (халислик) тамойили: тест натижаларига асосланган хулосалар илмий жиҳатдан мустаҳкам бўлиши ва тест ўтказётганларнинг субъектив муносабатларига ҳеч қандай боғлиқ бўлмаслиги керак.

7. Самарадорлик тамойили: психодиагностика асосида берилган тавсиялар, албатта, берилган шахс учун фойдали бўлиши керак.

8. Мураккаб диагностика тамойили-бир хил ақлий хусусиятни ташхислашда турли методик методларни бирлаштириш, шунингдек, тегишли руҳий хусусиятларга қаратилган методларни бирлаштириш, диагностик хулосанинг аниқлигини ошириш тамойили. Бошқа ҳар қандай фанда бўлгани каби психодиагностика ҳам ўзининг методологик асосларига эга.

М. К. Акимованинг фикрича, психодиагностика одатда шахсини –унинг руҳий сифатлари, ҳаракатлари, хусусиятлари ва ҳолатларини ўрганишга қаратилган.

Психодиагностиканинг асосий методлари тестлаштириш ва сўров бўлиб, унинг методологик тимсоли ўз навбатида тест ва сўровномалар бўлиб, улар метод деб ҳам аталади. Усуллар қуйидаги хусусиятларга эга: 1) улар диагностик маълумотларни нисбатан қисқа вақт ичида тўплашга имкон беради; 2) улар инсон ҳақида умуман маълумот бермайди, балки муайян хусусиятлар (ақл, хавотирланиш ва бошқалар) ҳақида маълумот беради; 3) ахборот сиз бошқа одамлар билан шахснинг сифатли ва миқдорий таққослаш бериш имконини беради шаклида келади; 4) диагностика техникаси орқали олинган ахборот аралашуви, унинг фаолиятини башорат шунингдек ривожлантириш учун прогноз, алоқа, ва шахснинг фаолияти самарадорлиги нуктаи назаридан фойдалидир.

Психодиагностиканинг энг кенг тарқалган тури тестдир.

Энг машҳур диагностика усулларидан бири жавоб вариантларининг мавжудлиги ва шунинг учун танловдир. Аммо замонавий психодиагностик тестлар ишлашнинг бошқа шакллари кўзда тутади: расм чизиш, суҳбат ва бошқалар.

Тест предметнинг маълум бир фаолиятни бажаришини назарда тутади (бу масалаларни ечиш, расм чизиш, расмдан ҳикоя қилиш ва бошқалар бўлиши мумкин.), яъни муайян синовдан ўтади. Тест натижалари асосида тадқиқотчи предметдаги муайян хусусиятларнинг мавжудлиги, хусусиятлари ва ривожланиш даражаси ҳақида хулоса чиқаради. Индивидуал тестлар стандарт топшириқлар тўплами ва баҳолаш учун зарур материални ифодалайди; стандарт-топшириқларни тақдим этиш тартиби ва натижаларни баҳолаш тартиби.

2.Раҳбар ходимларининг шахсий сифатларини баҳолаш методикаси

Хурматли респондент! Сизга таклиф этилаётган ушбу тасдиқ-мулоҳазаларни диққат билан ўқинг ва уларнинг ҳар бирига қуйидаги жавоблар вариантидан мосини танлаб, уни жавоб варақаси катагида белгиланг:

1. Тўлиқ қўшиламан — 2
2. Қисман қўшиламан — 1
3. Қўшилмайман — 0

Агар тест саволномасида келтирилган тасдиқ-мулоҳазани тўлиқ эътироф этсангиз, жавоб варағи каттакчасига 2 рақамини, қисман эътироф этсангиз 1 рақамини, агар мазкур фикрга мутлақо қўшилмасангиз 0 рақамини ёзинг.

Тест саволномаси

1. Қонунларга сўзсиз риоя қилиш керак.
2. Жамоа манфаати шахсий манфаатлардан юқори бўлиши керак.
3. Ҳозир меҳнат жамоаси муаммони ҳал этиш ҳуқуқига эга эмас.
4. Раҳбарларни сайлаш ўз маъносини йўқотган.
5. Ёшлар орасида норасмий ҳаракатларнинг ривожланишга тўсқинлик қилиш лозим.
6. Иқтисоднинг барча соҳаларида, шунингдек, таълим соҳасида ҳам қатъий тартибга эришиш ҳуқуқат учун зарур.
7. Хусусий тадбиркорлик иши – софдил одамлар учун маъбул эмас.
8. Сиёсат борасида шахсий мулоҳаза билдириш анча мураккаб.
9. Ҳаммасини ўзим бажаришга уринганим маъқул.
10. Менга буйруқ беришларини ёқтирмайман.
11. Яхши вариант таклиф қилган ҳолда танқид қилиш мумкин.
12. Ўзинг раҳбарлик қилганингда қарор қабул қилиш шахсий масъулият талаб этмайди.
13. Мен принципларимга тўғри келмайдиган ишни бажара олмайман.
14. Ишсизларга нафақа бериш шарт эмас, чунки бу уларни меҳнатга рағбат уйғотмайди.
15. Ҳар бир киши масъулиятли дамларда фақат ўз кучига ишониши ва ўз йўлидан қайтмаслиги лозим.
16. Ўз раҳбаринг қарорларини доимо қўллаб-қувватлашинг ва бажаришинг лозим.
17. Ҳозирги замон сиёсати шунчалик мураккаб ва серқирраки, у билан фақат профессионаллар шуғулланиши керак.
18. Одамлар кимгадир бўйсунуши керак.
19. Мен каттиқ қўллик билан раҳбарлик қилиш тарафдориман, ана шунда ҳолдагина ўз ғояларининг осонлик билан амалга оширишинг мумкин.
20. Раҳбарнинг очиқ-ойдин шубҳалари жамоани кучсизлантиради.
21. Мен доимо тўғри қарорлар қабул қиламан.
22. Болалар энг аввало вазиятларга мослаша олишлари лозим.
23. Бутун жамоа манфаталари учун баъзида алоҳида инсонларнинг фаровонлигини эътиборга олмаса ҳам бўлади.
24. Менга нимани ва қандай қилиб бажаришимни доимо кўрсатиб туришларини афзал биламан.
25. Болалар ўқитувчининг хатти-ҳаракатларини танқид қилишлари керак эмас.
26. Нима бўлишидан қатъий назар мен бошбодокликни ёқтирмайман.
27. Айрим кишилардаги тилғламалик ва макр-ҳийлани бирдан пайқайман.

28. Кимгадир эътироз билдирсанг - ўзинга қўшимча қийинчилик туғдирасан.
29. Тушунмаган нарсанг хақида ҳеч қачон гапиришинг керак эмас.
30. Одамларнинг аҳмоқликлари мени асабийлаштиради.
31. Бировлар учун масъулиятни ўз зиммамга олишни ёқтирмайман.
32. Мен доимо атрофдагиларга мослашиб бораман.
33. Симпатия уйғотмаган одамларга ўзингни хушмуомала қилиб кўрсатишинг шарт эмас.
34. Текинхўрларни жамиятдан ажратиб ташлаган яхши.
35. Таълим олувчиларни итоатли бўлишга ўргатишлари лозим.
36. Менга кимгадир нохушлик келтириш баъзан хузур бағишлайди.
37. Принцип жиҳатдан ҳеч кимга қарз бермайман.
38. Баъзан ўз фикр-мулоҳазаларимни билдиришга қийналаман.
39. Бошлиқнинг фикри ходимларнинг мулоҳазасидан кўра доимо аҳамиятли.
40. Раҳбар билан ходим ўртасидаги ошна-оғайничилик муносабатлари тарбияга путур етказди.

Жавоблар бланкаси

№			№	
1.			21.	
2.			22.	
3.			23.	
4.			24.	
5.			25.	
6.			26.	
7.			27.	
8.			28.	
9.			29.	
10.			30.	
11.			31.	
12.			32.	
13.			33.	
14.			34.	
15.			35.	
16.			36.	
17.			37.	
18.			38.	
19.			39.	
20.			40.	

Тест натижаларини қайта ишлаш тартиби:

1-20 бандлар бўйича ҳисобланган баллар йиғиндиси раҳбарнинг ижтимоий-ахлоқий даражасини билдиради.

21-30 бандлар бўйича ҳисобланган баллар йиғиндиси раҳбарнинг маънавий камолот даражасини белгилайди.

31-40 бандлар бўйича ҳисобланган баллар йиғиндиси раҳбарнинг ҳиссий етуклигини ифодалайди.

Сўнгра охириги икки йиғинди, яъни иккинчи ва учинчи балларнинг йиғиндиси (21 - 40 бандлар бўйича баллар йиғиндиси) ҳисоблаб топилади. Бу эса раҳбарнинг ижтимоий интеллекти даражани билдиради.

1-40 бандлар бўйича умумий баллар йиғинди ҳисоблаб топилади. У раҳбарнинг жамоадаги ва гуруҳдаги етакчилик имкониятини белгилайди.

Шундай қилиб, тест натижалари бешта кўрсаткични ифодалайди, яъни раҳбарнинг қуйидаги сифатларини акс эттиради:

- ижтимоий-ахлоқий етуклиги ;
- маънавий етуклиги;
- эмоционал етуклиги;
- ижтимоий интеллекти;
- етакчилик даражаси.

Табақалаштириб баҳолаш қуйидаги тартибда амалга оширилади:

1. Ижтимоий-ахлоқий етуклик (1 - 20 бандлар бўйича баллар йиғиндиси): 0 - 6 — паст; 7 - 10 — ўрта; 11 - 15 — энг юқори; 16 - 21— жуда юқори; 22 - 26 — юқори; 27 - 30 — ўрта; 31 - 34 — ўртачадан паст; 35 - 40— паст.

2. Маънавий етуклик (21 - 30 бандлар бўйича баллар йиғиндиси):

- 0 - 2 — қуйи;
- 3 - 4 — ўрта;
- 5 - 7 — энг юқори;
- 8 - 10 — жуда юқори;
- 11 - 13 — юқори;
- 14 - 15 — ўрта;
- 16 - 17 — ўртачадан паст; 18 - 20 — қуйи.

3. Эмоционал етуклик (31 - 40 бандлар бўйича баллар йиғиндиси):

- 0 - 1 — энг юқори;
- 2 - 4 — жуда юқори;
- 5 - 8 — юқори;
- 9 - 12 — ўрта;
- 13 - 16 — ўртачадан паст;
- 17 - 20 — қуйи.

4. Ижтимоий интеллект (21 - 40 бандлар бўйича баллар йиғиндиси):

- 0 - 2 — ўрта;
- 3 - 4 — юқори;
- 5 - 8 — энг юқори; 9 - 14 - жуда юқори ;
- 15 - 21 — юқори; 22 - 27 — ўрта;
- 28 - 33 — ўртачадан паст;
- 34 - 40 — қуйи.

Етакчилик даражасини акс эттирувчи сифатларнинг интегртив баҳоласи(1 - 40 бандлар бўйича баллар йиғиндиси):

71-80 баллар. Раҳбар атрофдагиларига симпатия уйғотмайди. Ҳамма нарсани ипидан-игнасиғача билмайди, ўзининг мустақил фикрига эга эмас, қатъий буйруққа амал қилади. Одатда, унинг виждони қийналмайди. Эҳтимол, у ўз атрофида характер жиҳатдан ўзига ўхшаган, ҳамфикр одамларни тўплаши лозим.

61-70 баллар. У ҳамма кўравермайдиган ва у ҳақда ҳар ким эшитавермайдиган раҳбарлар тоифасидан. У ўзгартиришни хоҳламайди. Унинг учун энг мақбули – қандай бўлса - ҳамма нарса шундайлигича қолгани маъқул. У синаб кўришни тан олмайди, таваккал қилишни ёқтирмайди. У адолатли, бироқ консерватив. Шу боис унинг хатти-ҳаракатлари бошқаларга адолатсизликдек туюлиши мумкин. Атрофидаги одамларнинг муаммолари ва реал ҳаётининг масалалар билан кўпроқ қизиқиши керак. Бу унга ва жамоасига кўпроқ фойда келтириши мумкин.

46-60 баллар. Бу раҳбар «ўрта» тоифага мансуб. Унинг қизиқишларида барқарор устуворлик йўқ. Стандартлардан четга чиқишга танқидий муносабатни билдиради ва истехзо билан қарайди. У интуиция ва виждон амрига бўйсунди, ўз фикрини аниқ баён эта олади. Бошқаларнинг эътибор беришини ва мажбурийликни ёмон кўради. Бошқа жиҳатдан эса, ҳаммани муроса қилишга интилади. Энг асосийсини иккинчи даражалидан ажрата билса, у яхши етакчи бўла олади.

15-45 баллар. Бу раҳбар демократ, масъулиятли. Унинг ахлоқий ва ижтимоий қизиқишлари аниқ ифодаланади. У энди бошланган ишларни, янгиликларни кўллаб-қувватлайди. Унинг учун барқарор нарсанинг ўзи йўқ. Бироқ шошиб қарор қабул қилмайди ва ҳамма нарсага танқидий ёндашади. Ўзининг ғояларини ҳимоя қилади ва муросага бориши қийин. Аммо бу тоифадаги раҳбарлар кам учрайди, бироқ айнан улар ҳақиқий етакчига хос сифатларга эга.

0-14 баллар. Ўзига ишонмаслиги яққол сезилади. Агар унга бирор нарса ёқмаса тез таъсирланади (бундай ҳодисалар унинг ҳаётида тез-тез учраб туради) атрофдагилари у билан муносабатга киришишда қийналишади. У ўз мақсадига эришишда шижоатли ва қатъиятли. Унинг фикрича, мақсад воситани белгилаб беради. Сабр-бардош ва холисоналикнинг этишмаслиги - унинг энг асоси камчилигидир. У баъзан қандайдир ғояларни илгар суради, аммо унинг сабр-тоқаотсизлиги уни ҳаётга жорий этишга халқит беради.

Шундай қилиб, 15-45 балл тўплаганлар ҳақиқий раҳбарлик сифатига, 25-35 балл тўплаганлар эса, энг мақбул раҳбарлар тоифасига мансуб ҳисобланишади.

4-АМАЛИЙ МАШҒУЛОТ. СПОРТДА ЗАМОНАВИЙ ПСИХОДИАГНОСТИКА ЙЎНАЛИШЛАРИ.

Амалий машғулотни амалга ошириш тартиби:

1. Тақдим этилаётган ўқув материаллари билан танишиб чиқинг.
2. Материал асосида спорт психодиагностикаси хусусиятлари борасида қисқа таҳлилий хулоса тайёрланг.
3. Методикаларнинг қўллаш хусусиятлари бўйича эксперт хулосани тайёрланг.

Спортда катта ҳажмдаги илмий тадқиқотлар олиб борилади - спорт машғулотлари ва мусобақалар ҳаётнинг турли жиҳатларини ўрганиш учун ажойиб шароит яратади: тананинг фаолиятининг ўзига хос хусусиятларидан, шу жумладан экстремал шароитларда, катта гуруҳларнинг ижтимоий таъсирига ва спорт ҳодисасининг фалсафий тушунчасига. Психологик тадқиқотлар эса бу тадқиқотларнинг салмоқли улушига эга, чунки руҳий ҳодисалар ҳар қандай инсон фаолиятига ҳамроҳ бўлади. Лекин спортдаги психодиагностика анча кўп ҳолларда ўзига хос амалий вазифани — спортчининг психологик яроқлилигини баҳолашни ҳал қилади. Ушбу бўлимда турли спорт турларида ушбу муаммони ҳал қилиш учун метод яратиш ва тадқиқотларни ташкил этиш намуналари келтирилган.

Нима учун психодиагностикадан фойдаланилади?", яъни. тадқиқот мақсади кўрсатилган сўнг, сиз яна уч саволларга жавоб ҳақида қарор қабул қилиш керак: "Нима?", "Қачон?" ва "қандай қилиб?" ўрганилади.

Психодиагностика жараёнида бажарилиши лозим бўлган ҳаракатлар кетма-кетлиги иш босқичларини белгилайди.

1. Мақсадни белгилаб олиш. Тадқиқотнинг умумий мақсади шакллантирилади, унинг ташкилий ва эмпирик усуллари аниқланади.
2. Моделини яратиш. Ўрганиш учун хоссалар тўплами аниқланади, натижанинг мумкин бўлган тасвири яратилади ва гипотеза шакллантирилади.
3. Усуллари танилаш. Усуллар кўрсатилиб, улардан тажрибаларда фойдаланиш учун етарли шароитлар яратилади.
4. Амалиёт. Тадқиқот ишларини бевосита бажариш, эмпирик маълумотларни тўплаш.
5. Талқин қилиш. Олинган натижаларни қайта ишлаш, уларни аниқ илмий-назарий тушунчанинг позициясидан тушунтириш, амалий фойдаланиш бўйича тавсиялар ишлаб чиқиш.

Спорт фаолиятида психодиагностиканинг ўзига хос хусусиятлари

Спортдаги психодиагностика психологнинг асосий фаолиятларидан биридир. Спорт фаолиятидаги психодиагностика шахснинг қайси спорт тури билан шуғулланиши учун мослигини аниқлаш, спорт жамоасини шакллантириш, мусобақаларда иштирок этиш учун энг кучлиларни танилаш, терма жамоаларга номзодлар, энг қуйи олий лигага чиққан жамоалар ва бошқалар. Диагностикаси нафақат спортчиларнинг психологик хусусиятларини ўрганиш, балки руҳий

барқарорлик талаблари билан рухий график ва спермограмму спорт қуриш имконини беради, шахс ва спорт муҳим фазилатларини тузилиши спортчининг еришишни ва спортчи тайёрлаш самарадорлигини ошириш учун психологик скрининг амалга ошириш учун спортчини рағбатлантириш муваффақият башорат қилиш. Психодиагностик материаллар ўқув машғулотларини ташкил етиш ва ҳар бир спортчига индивидуал ёндашувни таъминлаш ва индивидуал фаолият услубини ривожлантиришда катта ёрдам беради.

Психодиагностик методлар ақлий ва психомотор ривожланишни, аниқ спорт турлари учун махсус қобилиятларни, ақлий (мусобақадан олдинги, рақобатбардош, мусобақадан кейинги ва бошқаларни ўрганишга қаратилган.) спортчиларнинг Штатлари, хусусан, мусобақага рухий тайёрлик ҳолати, фитнес ҳолати ва бошқалар. Спортчи шахси уч йўналишда ўрганилади: шахсий жараёнлар, ҳолатлар ва шахс хусусиятлари. Диагностик процесс спорт жамоасидаги ўзаро таъсир ва зиддиятларга, спортчи ва унинг мураббийининг, рақобат шароитидаги рақобатчиларнинг ўзаро муносабатларига бўйсунishi мумкин. Психодиагностиканинг спортдаги илмий-амалий асослари А.Ц. Пуни, В.Л. Маришук, Ю.П. Блудов, И.П. Волков, А.В. Родионов ва бошқалар томонидан ишлаб чиқилган..

Спортда психодиагностика усуллари

Диагностик фаолиятни ташкил етиш илмий психологик тадқиқотларнинг асосий босқичлари, методлари, методлари ва тартибларини билиш билан боғлиқ. Психологияда метод-ақлий фаолиятни ўрганиш усули ва техникаси. Методдан самарали фойдаланишнинг ўзига хос методлари мажмуи техника деб аталади. Тадқиқот ташкилотининг барча ҳаракатлари кетма-кетлиги процедура деб аталади.

Спорт психологиясида умумий психологик усуллар, шунингдек, спорт фаолиятини ўрганиш шарт-шароитларининг ўзига хос хусусиятларига нисбатан модификацияланган ва мослаштирилган усуллар қўлланилади.

Психодиагностик мақсадларда кузатиш, ўз-ўзини кузатиш, эксперимент, сўров усуллари, суҳбат, биографик ва бўйлама усуллардан энг кўп фойдаланилади.

Кузатиш-жисмоний тарбия ва спортчиларнинг рухий, мотор, хулқ-атвор ва бошқа кўринишларини улар фаолиятининг табиий шароитларида (жисмоний тарбия дарсларида, машғулотларда, мусобақада ва бошқаларда) ўрганишдир.). Оғзаки, verbalim ёзув, техник воситалар (кино жиҳозлари, магнитофон, видеоманитофон ва бошқалар) дан фойдаланган ҳолда узлуксиз ёки танлама бўлиши мумкин.). Кузатиш доимо мақсадга мувофиқ, олдиндан тузилган схема бўйича, қайд етилган далилларни қайта ишлаш бўйича олдиндан режалаштирилган режа асосида амалга оширилади.

Ўз-ўзини кузатиш ўрганилаётган ҳодисанинг айрим субъектив жиҳатларини очиб берувчи оғзаки ҳисобот шаклида ифодаланади. Масалан, тажрибада ўрнатилган ҳаракатлар амплитудасини кўпайтириш аниқлигини ўрганишда ўз-ўзини кузатиш асосида спортчининг ўзи бажарган ҳаракат аниқлигини аниқлайдиган белгилар белгиланади. Ўз-ўзини кузатиш спортчиларнинг ҳаракатлари, тажрибалари, ҳолатлари, фикрлари, хатти-ҳаракатларини таҳлил қилишда қўлланилади. Спортчиларнинг нафақат техник ва тактик жиҳатдан ёки моторикани

ривожлантириш жиҳатидан ўзларини яхшилаш учун ўзларини билишлари жуда муҳимдир, айниқса, ўзларини шахс сифатида шакллантириш ва ўзларини турли, кўпинча қутилмаган, ҳаёт ва фаолият ҳолатларида оқилона бошқариш учун. Ўз-ўзини кузатиш асосида спортчиларнинг ўзларини баҳолашлари шаклланади. Бундай ўз-ўзини баҳолаш ҳозирги кунда психологияда тадқиқот усулларида бири сифатида тобора кўпроқ қўлланилмоқда.

Таҷриба, масалан, спортчилар фаолияти кечадиган рақобат шароитини симуляция қилиш учун қўлланилади.

Сўров усуллари ва суҳбатлар ёрдамида сиз спортчи шахсининг муайян жиҳатлари, руҳий фаровонлиги, спортчининг ташвиш даражаси ҳақида оғзаки маълумот олишингиз мумкин.

Бўйлама усул руҳий ва психомотор ривожланиш курсини узоқ муддатли кузатиш мақсадида қўлланилади. Шу йўл билан, масалан, жисмоний тарбиянинг ёш мактаб ўқувчиларининг руҳий жараёнлари ва motor сифатларининг ривожланишига таъсирини ўрганиш мумкин. Бу мактабда жисмоний тарбия усуллари тақомиллаштириш учун муҳимдир. Бўйлама усулни узоқ муддатли спорт машғулотларининг спортчилар шахсини шакллантиришга таъсирини ўрганишда муваффақиятли қўллаш мумкин.

Ҳақиқий тадқиқот материални қайта ишлаш учун корреляция, омил, зиддият, дискриминант ва бошқа таҳлил турлари каби математик ва статистик усуллардан фойдаланилади.

Миқдорий усуллар ўрганилаётган психик ҳодисаларнинг мазмунига оид тадқиқот материалларини таҳлил қилиш, уларни турлари, гуруҳлари, вариантлари ва бошқалар бўйича фарқлаш ва таснифлашдан иборат.

Сифат анализининг муҳим элементи-турли типлар, гуруҳлар ва вариантларга мансуб ўрганилаётган ҳодисаларнинг намоён бўлишига хос мисолларни тасвирлаш касоддир. Бу тавсифлар ўрганилаётган руҳий ҳодисанинг энг яққол ва тўлиқ ифодаланган ҳолатларини (масалан, temperament типи, олдиндан бошланиш ҳолати ва ҳоказоларни кўрсатади.), ёки, аксинча, умумий қоидаларга истисно бўлган ҳолатлар.

Психодиагностик методларнинг таснифи

Метод методикада ўзига хос амалга ошади. Худди шу усул турли методлар шаклида мавжуд бўлиши мумкин. Спорт фаолиятида психодиагностик усулларни шахс ҳолатлари ва шаклининг индивидуал хусусиятларини ўрганишга қараб ажратиш мумкин.

Шахснинг индивидуал хусусиятларини ўрганишга эътибор берилади:

йўналишни, қизиқишларни ўрганиш усуллари (К. К. Платоновнинг шахсий харитаси ва бошқалар.);

шахснинг таркибий қисмларини тавсифловчи шахсий усуллар (К. К. Платоновнинг шахсий харитаси, Г.Айзенк сўровномалари ва бошқалар.);

социометрия (жамоатчилик билан алоқалар тизимида спортчи шахсини ўрганиш);

тафаккурнинг ўзига хос хусусиятларини ўрганиш усуллари;

психиканинг патологик хусусиятларини, характерини аниқлаш усуллари;

ижодий қобилиятларни ўрганиш усуллари (ахборотни Роршах бўйича тестлаш натижаларидан олиш мумкин ва ҳоказо);

умумий тушунча, касбий билим, кўникма (фикрлаш жараёнларини ўрганишнинг энг кўп усуллари);

рухий жараёнларни ўрганиш усуллари: хотира, диққат, идрок ва бошқалар. (бланк ва аппарат синовлари);

психомотор жараёнларни, ҳаракатларни мувофиқлаштириш ва аниқлигини ўрганиш усуллари (калькуляторлар, координацион ўлчагичлар, махсус жисмоний машқлар);

психофизиологик усуллар (sensorimotor реакцияларни ўрганиш қурилмалари, психофизиологик ва электрофизиологик усуллар);

ҳиссий-иродавий соҳани ўрганиш, ҳиссий барқарорлик (мураккаб усуллар баъзан физиологик ва биокимёвий ўлчовлардан фойдаланган ҳолда);

рухий ҳолатларни баҳолаш (анкета, Спилбергер—Ханин, САН ва бошқалар.).

Қўллаш шакли:

кузатиш (табiiй шароитда ёки мураккаб вазиятларни моделлаштиришда, синов вақтида);

суҳбат (индивидуал ва гуруҳ);

анкета ва сўровномалар (очик ва ёпик);

сосоиметрик усуллари;

бланкли ва аппарат тестларини қўллаш (индивидуал ва гуруҳли тестлар);

тренажёрлар ва ўқув қурилмалари бўйича имтиҳон;

махсус назорат жисмоний машқлар (тезлик, диққат, оператив хотира, ҳаракатларни мувофиқлаштириш ва аниқлигини ўрганиш ва бошқалар учун.);

мураккаб методлар (жумладан, мотор фаолияти, физиологик, электрофизиологик ва бошқа ўлчашлар).

Психодиагностик методларга қўйиладиган талаблар

У касбий сифатларни баҳолаш учун қўлланиладиган усул ва тестларга бир қатор талабларни таклиф етди.

1. Прогностик қиймати. Сўров натижалари кейинги муваффақиятларда, текширилаётган шахслар танлаб олинган ва тайёрланган касбий фаолиятда ўз ифодасини топиши талабидан иборат. Тестнинг қиймати, одатда, уни бажариш натижаларининг корреляция коэффиценти ва башорат қилишнинг ташқи мезонлари билан ўлчанади. Қиймати 0.20-0.50 коэффиценти билан тавсифланадиган тестлардан фойдаланиш жуда маъқул.

2. Синалувчи натижаларининг ишончилиги, барқарорлиги. Умумий баҳолашнинг барқарор натижаси сифатида ушбу тест натижасидан фойдалана олиш учун етарли ишонччилик зарур. Ишонччилик шу тест бўйича олинган натижаларнинг алоҳида серияси орасидаги корреляция коэффиценти билан ўлчанади. Тестларнинг ишончилиги одатда унинг давомийлиги билан ортади. Ишонччилик омилининг минимал мақбул қиймати 0,7 деб тенг бўлиши керак.

3. Илмий, асослилик ва ишонтириш. Тестни қўллаш иш тавсифининг ҳар қандай аниқ хусусиятларига асосланган бўлиши керак. Қайси хусусият

Ўрганилганлиги ва нима учун баҳоланиши кераклиги аниқ бўлиши керак. Олинган маълумотлар илмий таҳлилга тортилиши ва маълум илмий қоидалар билан боғлиқ ҳолда талқин қилиниши лозим.

4. Ноёблик ва фарқланиш. Методика муайян хислатга, муайян сифат ёки сифатлар гуруҳига қаратилган бўлиши керак. Танланган тест натижалари билан аниқ турли сифатларни ўрганишга қаратилган бошқа тест натижалари ўртасида камроқ боғлиқлик бўлиши мақсадга мувофиқдир.

5. Тестни баҳолашга қаратилган сифатларнинг етарлилиги, қўлланилган тестнинг умумийлиги ва ўрганилаётган фаолиятнинг уларнинг психологик тузилишига нисбатан бўлими.

6. Синов энг катта стандартлаштириш билан характерланади объективлиги. Текширув шартлари шундай бўлиши керакки, тест натижаларига бегона омиллар (экспериментаторнинг индивидуал хусусиятлари, объектнинг кайфияти, усқунавий хатолар ва бошқалар таъсир кўрсатмасин.). Экспериментаторнинг фикрича, айниқса тест натижалари ёзувларини ишлаб чиқаришда қарама-қаршиликлар бўлмаслиги керак. Ҳар бир тест учун экспериментаторга ва мавзуга нима дейиш кераклигини аниқ белгилайдиган махсус кўрсатмалар тайёрланиши керак.

7. Ишончлилик. Объектив рақамли ўлчовлар амалга оширилиши керак.

8. Тестларни сонли баҳолаш усуллари педагогик кузатиш маълумотлари билан, характеристикалар ва анкета маълумотларини таҳлил қилиш билан бирлаштириш.

9. Самарали ташқи мезонларнинг мавжудлиги (яъни амалда бўлган мезонлар).

10. Тестларнинг амалийлиги, уларнинг мавжудлиги, соддалиги ва бажарилиш тезлиги, масштаби ва улардан чекланган миқдордаги тест объектлари билан фойдаланиш имконияти билан характерланади.

Шахс харитаси

(К.К.Плотонов)

Шахснинг ҳар бир хислатлари намоён бўлишига кўра беш балли шкала бўйича баҳоланади:

- 5- харитада қайд этилган шахс хислатлари яхши ривожланган, яққол намоён бўлади, у лар ҳар хил фаолият турларида кузатилади;
- 4- кўзга ташланувчан, аммо доимо ҳам намоён бўлмайди. Унга хос тескари хислатлар кам учрайди;
- 3- у ва унга тескари шахс хислатлари тез кўзга ташланмайди.
- 2- унга тескари шахс хислатлари тез-тез намоён бўлади ва яққол кўзга ташланади;
- 1- тескари шахс хислатлари тез-тез намоён бўлади ва ҳар хил фаолият турларида учрайди;
- 0- тўлдирилаётган картада бу сифатни баҳоловчи маълумотлар йўқ.

Ҳар бир шахс хислатлари динамикаси бўйича учта белгилардан бири аниқланади:

-олдин кам аҳамиятга эга эди, ҳозир эса анча ривожланган ва кучайиб бормоқда;

-ўзгаришсиз қолмоқда;

-олдин анча хос эди, ёмонлашиб бормоқда.

Динамика кейинги уч йиллик ҳисобида баҳоланади.

Тўлдириш усули: ўз-ўзини баҳолаш, баҳолаш.

Фамилия, и., о.и. _____ гуруҳ

Ёши _____ маълумоти _____

Ихтисослиги _____

1. Саломатлик ҳолати
2. Саломатликка муносабати

Ҳаёт шароити

1. Иш
 2. Оиласи
 3. Моддий шароити
- Қўшимча маълумотлар

- 1.
- 2.
- 3.
- 4.

Қобилиятларининг намоён бўлиши:

1. Психомотор
2. Мусиқий
3. Вокал
4. Артистик
5. Бадиий
6. Техник
7. Математик
8. Адабиёт
9. Педагогик
10. Таўкилотчилик
11. Ахлоқий
12. Ҳуқуқий
13. Жисмоний

Бошқаларидан яққол ажралиб турадиган қобилият

Характер хислатлари:

1. Қатъиятлилиқ
2. Коллективизм
3. Оптимизм

Характер хислатларидан анча фарқли намоён бўладигани

Шахс тузилиши

I. Ижтимоий шартланган подструктура

1. Умумий йўналганлик: а) даражаси
б) кенглиги
в) жадаллиги
г) барқарорлик
д) мавжудлиги

2. Касбий йўналганлик

3. Маънавий йўналганлик

4. Муносабат: а) меҳнатга
б) одамларга
в) ўзига

II. Тажриба подструктураси

1. касбий тайёргарлик
2. Маданият: а) психомотор
б) мусикий
в) театр
г) бадиий
д) адабий
е) кундалик

III. Биологик шартланган подструктура

1. Темперамент: а) кучи
б) ҳаракати
в) мувозанатлашганлиги
2. Шахсдаги патологик ўзгаришлар

IV. Психик жараёнларнинг индивидуал хусусиятлари подструктураси

1. Эмоционал кўзгалувчан
2. Эмоционал-мотор барқарорлик
3. Эмоционал фаоллик
4. Диққат-эътиборлилик
5. Танкидий тафаккур
6. Хотира самарадорлиги
7. Таҳлил этувчанлик
8. Ижодий хаёл
9. Ирода: а) ўзини тутиб олганлик
б) мақсадга интилучанлик
в) ташаббускорлик
г) қатъиятлик
д) журъатлик

10. Тартиблилик

Спортчи шахсининг потенциал кадриятлари тузилиш компонентлари харитаси

Подструктура	Сифатлар гуруҳи	Алоҳида сифат, кўникма, малакалар
---------------------	------------------------	--

1. Социал-психологик	Ўзига муносабат	Адолатлилик, поклик
		Ўзига танқидий
		Ўзига талаючан
		Мулоқотманд, ҳозиржавоб
		Дўстона
		Ғурурли
		Батартиб
	Жамиятга муносабати	Ёрдам беришга шай
		Ташчилотчилик қобилиятлари
		Оптимал конформизмнинг
	Меҳнатга муносабати	Меҳнатсевар ва меҳнатда шижоатли
		Меҳнатга батартиб
		Масъулиятли
	Қизиқишлари	Спортга қизиқиш
		Ўзининг спорт турига қизиқиш
		Спорт ва маданиятнинг тиббий-биологик масалаларига қизиқиш
		Қизиқишлари кенглиги
		Қизиқишлари чуқурлиги
		Қизиқишларининг барқарорлиги
	Қобилиятлари	Ҳаракат
		Сенсор
Сенсомотор (психомотор)		
Спортга иқтидори		
Интеллект	Тафаккур фаоллиги	
	Мустақиллик	
	Мантикий тафаккур	
	Ақлий сифатлар	
2. Психологик	Психофизиологик сифатлар	Диққат (ҳажми, тақсимланиши, тўпланиши, кўчувчанлиги, барқарорлиги)
		Хотира (қиска, узок, операти)
		Тафаккур (мантикий, ижодий, фаол, мустақил)
		Ахборотларни қайта ишлаш тезлиги
	Эмоционал соҳаси	Асабийликнинг мавжуд эмаслиги
		Безовталаниш
		Фрустрация
		Эмоционал кўзгалувчан
		Эмоционал-мотор барқарорлик
	Иродавий	Эмоциянинг фаоллиги
		Ўзини тута билиш

		Қаъиятлиқ	
		Журъатлиқ	
		Имқониятларини сафарбар эта олувчанлиқ	
	Анализаторларнинг ҳолати ва уларнинг ўзаро таъсири	Абсолют чегара	
		Фарқланувчи чегара	
		Ҳаракат ва кўриш анализаторлари ўзаро таъсири	
		Вестибуляр анализаторлар сезгирлиги	
	Психомоторика	Одий сенсомотор реакцияларнинг тезлиги	
		Танланган фаолият бўйича реакция тезлиги	
		Антиципация	
		Оптимал суръатда ишлаш кўникмаси	
	Касбий (спорт маҳорати)	Спортдаги натижалар	Юқори спорт натижалрига эришиш
			Жорий мавсумда юқори натижаларга эришганлиқ
Мусобоқаларда машғулот натижалари кўрсатиш қобилияти			
Масъулиятли мусобоқаларда йўқотишлар частотаси			
Мусобоқа тажрибаси, натижалар барқарорлиги			
Машғулот йиллари бўйича натижалар динамикаси			
Техник маҳорати		Техник приемлар арсенали	
		Толиқиш фонидаги техника	
		Стрессли ҳолатларда техник приемлар	
Тактик маҳорати		Ҳаракат дастурини тузиш малакаласи	
		Белгиланган ҳаракат дастурини амалга ошириш	
		Одий ва мураккаб ҳаракатларни ўзаро уйғунлаштириш	
	Фаолиятни тез қайта тузиш малакаласи		
	Мураккаб вазиятларда ўзини йўқотиб қўймаслиқ малакаласи		
Махсус жисмоний тайёргарлиқ	Махсус жисмоний сифатларнинг ҳолати		
	Машғулотда зўриқишнинг ҳажми		

		Мусобақада зўриқиш ҳажми	
	Қайта тикланувчанлик	Мусобақа вақтида қайта тикланиш қобилияти	
		Мусобақалар орасида тикланиш қобилияти	
		Оғир мавсумдан сўнгра тикланиш қобилияти	
Тиббий-биологик (спорт имкониятлари)	Анотомик-морфологик	Бўй-вазн кўрсаткичлари	
		Куч индекси	
		Ёғлилик массаси	
		Мускул массаси	
		Бўйи	
		Оғирлиги	
	Жисмоний сифатлар	Умумий чидамлик	
		Куч чидамлиги	
		Тезлик чидамлиги	
		Куч-тезлик чидамлиги	
		Статик чидамлик	
		Тезлик	
		Куч	
	Чакконлик		
	Олий фаолияти	нерв	Жараёнлари кўзғалиш кучи
			Жараёнларнинг тормозланиш кучи
			Асаб жараёнларининг мувозанати
			Кўзғалиш билан тормозланиш ҳаракатчанлиги
	Саломатликни баҳолаш компонентлари	Ўткир ва сурункали касаллик	
		Ўткир ва сурункали травма	
		Врачларга мурожаати (эътироз)	
		Меҳнаттерапияси	
		Кўп зўриқишларни кўтариш қобилияти	
	Қувватнинг функционал кўрсаткичлари	Аэроб ишқобилияти	
		Анаэроб ишқобилияти	
		Хотиржамликдаги юрак-томир частотаси	
		Максимал жадал ишдан кейинги юрак-томир уруши ва бошқа функциялар	
Жадал субмаксимал ишдан сўнгра юрак-томир частотаси			
Юқори жадалликдаги ишдан кейинги юрак-томир частотаси			
Юқори жадалликдаги ишдан кейинги юрак-томир частотаси			

Психик яроқлилик даражасини баҳолаш

Спортчининг психик яроқлилик даражасини ўрганиш психология фанлари номзоди В.Э.Мильман томонидан ишлаб чиқилган анкета ёрдамида амалга оширилади.

Психик ишончлилик деганда мураккаб мусобоқа шароитида асосий психик механизмларнинг барқарорлик мифатида қаралади ва у бир қатор компонентлардан иборат: эмоционал барқарор мусобоқалашув , ўзини ўзи бошқариш, мотивация-энергетик компонентлари, стабиллик ва таъсирларга чидамлилик. Психик ишончлиликнинг ҳар бир компоненти бир қатор кўрсаткичлар ифодалайди.

• **Эмоционал бақарор мусобоқалашув кўрсаткичлари:** характер, мусобоқа олди ва мусобоқадаги эмоционал қўзғалиш жадаллиги ва унинг ҳаяжонланиши; иштирок таъсир даражаси ва бошқалар.

• **Ўзини ўзи бошқариш:** эмоционал ҳолатини тўғри ангалаш ва баҳолаш малакаси, ўзига ўзи буйруқ бериши, спорт курашларини боришида уни қайта куриш кўникмаси, ўз ҳаракатларини назорат қилиш функциясини ривожланганлиги ва бошқалар.

• **Мотивацион соҳа кўрсаткичлари:** спортни ва ўзи шуғулланадиган спорт турини севиш, ҳар қандай мусобоқаларига интилиши, тренеровка ва мусобақаларда натижага эга бўлиш ва бошқалар.

• **Стабиллик ва чет таъсирларга чидамлилик:** ички функционал ҳолатнинг барқарорлиги; ҳаракат мотивларининг барқарорлиги; спорт техникаси, ҳар хил чет таъсирларга нисбатан берилувчан эмаслик ва бошқалар.

Мазкур анкетанинг қисқартирилган варианты 22 та саволдан иборат бўлиб, текширилувчи ўзига мос келган жавобларни бериши лозим бўлади. Саволлар ҳар тўртала компонентдан бирортасига тегишли.

Психик яроқлилилик аниқлаш анкетаси

Сизга қуйидаги саволлар билан мурожаат қиламиз, мақсад сизнинг спорт фаолиятингизнинг психологик хусусиятларини ёритишдан иборат. Ҳар бир саволга

жавоб беришда жавобнинг битта вариантыни танг (“а”, “б”, “в”, “г”) ва уни жавоблар варақасида келтирилган рақам қаршисида қайд этинг. Ортиқча деталларга эътибор берманг ва спорт соҳасидаги охири вақтдаги тажрибангизга таяниб иш кўринг.

1	Қандай ҳолларда сиз масъулиятли мусобақаларда муваффақиятли иштирок этасиз?
а	Амалий жиҳатдан ҳаяжонланмаган, хотиржам ҳолда бўлганимда
б	Юқори кўзғалиш ҳолатида бўлганимда
в	Кучли кўзғалиш ҳолатида
2	Одатда сиз мусобақаларингиз олдидан кучли ҳаяжонланасизми?
а	Ҳа
б	Баъзан
в	Йўқ
3	Сиз одатда мусобақа вақтида ўз ҳаяжонингиз ва эмоционал ҳолатингизни аниқ баҳолайсизми?
а	Одатда бу ҳақда ўйламайман
б	Йўқ
в	Ҳа
4.	Натижа учун назорат машқида иштирок этиш сизга ёқадими?
а	Ҳа
б	Аниқ бирор нарса дея олмайман
в	Йўқ
5.	Сиз муҳим мавсум даврида юқори натижаларни барқарор ушлаб тура оласизми?
а	Ҳа
б	Ҳаяжонланиш бўлади

в	Йўқ
6	Сизни техникангиз барқарорми?
а	Ҳа
б	Баъзан
в	Йўқ
7	Кутилмаган таъсирлар сизни кучлик янглишишга олиб келадими?
а	Ҳа
б	Баъзан
в	Йўқ
8.	Ҳаяжонланишлар мусобоқаларда яхши иштирок этишга халакит берадими?
а	Ҳа
б	Баъзан
в	Йўқ
9	Сиз муҳим мусобоқаларга тўлигинча куч сарфлайсизми?
а	Ҳа
б	Доимо эмас
в	Йўқ
10	Сиз кўламли, жадал юкламаларни бажонидил бажарасизми?
а	Ҳа
б	Доимо эмас
в	Йўқ
11	Омадсизлик сизга кучли таъсир қиладими?
а	Ҳа, тезда хафа қилади
б	Тез унутама
в	Катта аҳамият бермайман
12.	Қандай ҳолатларда сиз яхши натижаларга эришасиз?
а	Ўз ҳаракатларимни қатъий назорат қилсам
б	Автоматик тарзда бажарганимда

в	Қандайдир ўртача
13	Сизда масъулиятли мусобақаларда иштирок натижаларига таъсир кўрсатувчи жиддий, тушунтириб бўлмайдиган хатолар бўладими?
а	Ҳа
б	Баъзан
в	Амалий жиҳатдан йўқ
14	Сизда “иш бўлди”, “бутунлай барча тугади” туйғуси муваффақиятли спорт кураши давомида пайдо бўладими?
а	Ҳа
б	Баъзан
в	Йўқ
15	Сиз одатда қандай вақтда масъулиятли мусобақаларда хаяжонланасиз?
а	Мусобоқага бир неча кун қолганда
б	Мусобоқа куни олдиан
в	Бевосита иштирок этиш олдида
16.	Масъулиятли мусобақаларда олдинда турган иштирок ҳақидаги фикрдан ўзингизни чалғитиш қийинми?
а	Ҳа
б	Йўқ
в	Чалғий оламан, аммо узок вақт эмас
17.	Стартга чиқиш олдиан ўзингизни махсус ростлаш ўтказасизми? (бир неча жавоб вариантини танлашингиз мумкин)
а	Йўқ, ўтказмайман
б	Зўриқишни олдини олиб хотиржамланишга ҳаракат қиламан
в	Яхши нарсалар ҳақида ўйлайман
г	Олдинда турган иштирокка диққат қаратаман

д	Жисмоний тонусни кўтаришга, фаоллаштиришга ҳаракат қиламан
е	Олдинда турган иштирок ҳақидаги фикрлардан чалғишга ҳаракат қиламан
ж	Ўзимда спортча баджаҳлликни ҳосил қиламан
з	Олдинда турган мусобоқани фикран тактик ва техник ҳолатларини қадам-бақадам кечираман
и	Психологик ростланиш сифатида машқлардан фойдаланаман
18	Агар зарур бўлса бир ростланиш ҳолатидан бошқасига тезда кўча оласизми?
а	Ҳа
б	Бу заруратни одатда ҳис этмайман
в	Ҳа
19.	Сиз зарурат бўлганда спорт кураши вақтида ўзингизни тезда хотиржамликка келтира оласизми?
а	Йўқ
б	Доимо эмас
в	Қоидага кўра, амалга ошира оламан
20.	Сиз бунинг учун ўзингизга ўзингиз оғзаки буйруқлар беришдан фойдаланасизми?
а	Йўқ
б	Обатда бунга зарурат сезмайман
в	Ҳа
21	Сиз спортда ютуққа эришиш учун ҳаётингизда кўп машқлантиришни бахшида эта оласизми?
а	Ҳа, мен ҳаётим фаровонликлардан воз кеча оламан
б	Бу муаммо менда бўлмаган
в	Йўқ
22.	Сизнинг мусобоқага муносабатингиз қандай?

а	Мусобоқа-мураккаб имтиҳон
б	Мусобоқа- байрам
в	У си ҳам бу си ҳам

Анкета натижаларини қайта ишлаш

Ҳар битта компонент бўйича баллар миқдори ҳисобланади.

“0” балл баҳо психик зўриқишнинг ўртача даражасини билдиради.

“-” белгисидаги баҳо ўртача натижалар билан солиштирганда ушбу компонент бўйича ишончлилик даражаси пасайганлиги ҳақида сўз юритиш мумкин; “+” белгисидаги баҳо эса психик ишончлилик даражасини компонентлар бўйича юқорилигини билдиради.

Компонентлар бўйича баҳо диапозони куйидагиларга тенг:

Мусобақадаги эмоционал барқарорлик (МЭБ)-12дан 5 баллгача, Ўзини ўзи бошқариш (ЎБ)-10 дан 6 баллгача, Мотивация-энергетик компонент (М-Э)-10 дан 7 баллгача, чет таъсирларга стабиллик (ЧС)-6 дан 3 баллгача

Муаллифнинг қайд этишича (Мильман В.Э.) тадқиқотларда психик ишончлилик компоненти гуруҳий ўртача қийматлари (мотивация-энергетик компонентдан ташқари) спорт маҳорати ўсиши билан ортиб борар экан.

Тренер билан муносабатларини баҳолаш шкаласи

Методикадаги натижалар 7-балли шкала бўйича тусланади. Баҳолар қисқача мазмунни қуйида келтириб ўтилади

Қайд варақаси

Ф.И.Ш. _____Вақти _____

Тадқиқотчи _____

Қайд варақасида жавобларни фикрингизга мос келганини аниқ белгиланг.

1.	Агар машғулотларда тренер менга эътибор қаратса, мен ишлар эдим
Одатдагидан кўра фаол	1 2 3 4 5 6 7
2.	Тренернинг мусобақадаги кескин оғоҳлантириши
Мени эътиборли ва фаол бўлишга ундайди	1 2 3 4 5 6 7
3.	Тренернинг қўллаб-қувватлаши, рағбатлантириши ўйнашимни
Ўйнашимга халақит беради, чалғитади	

	Фаолаштиради, эътиборим ва масъулиятим оширади	1 2 3 4 5 6 7	Хотиржамликка олиб келади, баъзан ўйинлардан чалғитади
4	Шеригимнинг кесикин танбеҳидан сўнг мен одатда		
	Ўйинга анча фаол иштирок этаман, шайлигим ошади, эътиборли бўламан	1 2 3 4 5 6 7	Ўйиним анча ёмонлашади, ўзимни тута олмай қоламан
5	Командадаги ўртоқларимнинг қўллаб-қувватлаши, рағбатлантиришини ҳис этишим мени ўйинимни		
	Одатдагидан кўра яхшилайди	1 2 3 4 5 6 7	Одатдагидан яхши ҳам эмас, ёмон ҳам эмас

Ўзини ўзи баҳолаш шкалалари пунктлари

т/р	Ҳолат	Ўйинимнинг натижавийлиги
1	Аҳамиятли тарзда одатлар, ижтимоий таъсир кўрсатади, стимуллаштиради, кайфиятни кўтаринкилигини ва спортга етуклигини	Яхши ўйнайман, фаолиятим натижали, кам хатога йўл қўйилади
2	Яхши	Яхши
3	Одатдагидек яхши	Одатдагидек яхши
4	Ўзгариш яхши ҳам, ёмон ҳам эмас	Яхши ҳам, ёмон ҳам эмас
5	Мутлақо ёмонлашган	ёмон
6	Ёмонлаштиради	Ёмон ўйнайман
7	Сезиларли ёмонлашади (кайфият тушади, ўйнаш хоҳиши йўқолади, чалғийман, ўйнаш қийин)	Ёмон ўйнайман (кўп хатоларга йўл қўйман, тарқоқлик бошланади, бўшашиб боради)

Тренер билан спортчи муносабати

Йўриқнома: Ҳар бир келтирилган мулоҳазани диққат билан ўқинг ва тренерингиз билан муносабатингизга мос келиши ҳамда мос келмаслигига кўра «ҲА» ёки «ЙЎҚ» деб жавоб беринг.

1. Тренерим шогирдларининг ютуқларини олдиндан кўра олади.
2. Тренеримга мурожаат этиш мен учун қийин.
3. Тренерим адолатли инсон.
4. Тренерим менга билим беришга моҳирона ёндашади.
5. Тренеримнинг ўқувчилар билан муносабатларида аниқлик етишмайди.
6. Тренеримнинг сўзи мен учун қонун.
7. Тренерим мен билан қунт бериб ишлайди.

8. Мен тренеримдан миннатдорман.
9. Тренерим менга нисбатан талабчан эмас.
10. Тренерим доимо яхши маслаҳатлар беради.
11. Мен тренеримга тўлиқ ишонаман.
12. Тренеримнинг менга қўйган баҳосини кадрлайман.
13. Тренерим бир хил ишлашга ўрганиб қолган.
14. Тренерим билан ишлашдан мамнунман.
15. Тренерим менга кам вақт ажратади.
16. Тренерим менинг хусусиятларимни билмайди.
17. Тренерим менинг кайфиятимни билмайди.
18. Тренерим менинг сўзларимни доимо тинглайди.
19. Тренеримни яхши ўргатишига ишонаман.
20. Мен тренеримга сўз айтишга журъат этолмайман.
21. Тренерим кичкина айбим учун ҳам жазолайди.
22. Тренерим менинг кучли ва кучсиз томонларимни яхши билади.
23. Мен тренеримга ўхшашни хоҳлайман.
24. Мен тренерим билан ошқора суҳбатлаша оламан.

Жавоблар варақаси

№	Ҳа	Йўқ	№	Ҳа	Йўқ	№	Ҳа	Йўқ
1			2			3		
4			5			6		
7			8			9		
10			11			12		
13			14			15		
16			17			18		
19			20			21		
22			23			24		

Калит:

1. Гностик жиҳатлар:

«Ҳа»-1,4,7,10,19,22,

«Йўқ»-13,16

2. Эмоционал жиҳатлар:

«Ҳа»-8,11,14,23

«Йўқ»-2,5,17,20

3. Хулкий жиҳатлар:

«Ҳа»-3,6,12,18

«Йўқ»-9,15,21,24

Натижаларни шарҳлаш

Анкета калетига мос келган жавобларга 1 балл берилади. Агар Сизнинг баллингиз келтирилган қийматларни бирига тенг бўлса ушбу фаолият жиҳатлари намоён бўлишини қуйидаги тартибда баҳолаш мумкин:

6-8 балл-юқори даражада;

3-5 балл-ўрта даражада;

0-2 балл-паст даражада

1.Гностик. Бу жиҳат етакчилик қилган педагогнинг фаолияти асосан шогирдларга беришга, уларнинг эгаллаётган соҳаси бўйича саводхонлигини оширишга, кўпроқ маълумотлар билан қуроллантиришга қаратилган. Уларнинг нуқтаи назарича ўқитувчининг биринчи навбатдаги вазифаси шогирдларини хулқ-атвори, атрофдагилар билан муносабатидан кўра билим бириш муҳим деб ҳисоблайди.

2. Эмоционал. Бу жиҳат етакчилик қилган тренер спортчиларни нарса ва ҳодисаларга, атрофдагиларга муносабат кўникмаларини шакллантириш муҳим деган хулосага эгалар. Улар учун тренер спортчини мусобоқа ва ҳаётий ҳолатларига тайёрлаш, шахслараро муносабатларга киришишга ўргатиш. Уларда ўзаро ишонч ва ҳурмат туйғуларини шакллантириш лозим деган мулоҳаза бор.

3. Хулқий. Спортчиларни биринчи навбатда тўғри-нотўғри нима, уларни хатти-ҳаракатларини тартибга солиш, масъулият ва жавобгарлик ҳиссини шакллантириш, ўзаро ҳурмат, кадр-қиммат ва инсонларни эъзозлаш лозимлигини англади.

Психик яроқлилик шкаласи бўйича жавобларни талқини учун калит

№	Психик яроқлилик компонентлари														
	№	Мусобақадаги эмоционал барқарорлик (МЭБ)			Ўзини ўзи бошқариш (ЎБ)			Мотивация-энергетик компонент (М-Э)			Чет таъсирларга стабиллик (ЧС)				
		т/р	А	Б	В	А	Б	В	А	Б	В	А	Б	В	
1.		-2	-1	+1											
2.		-2		+1											
3.					-2	-1	+1								
4.								+1							
5.											+1	-			
6.											+1	-	2		
7.											-2	-			
8.		-2	-1	+1								1	1		
9.								+1	-1	-2					
10.								+1	-1	-2					
11.								+1	-1	-2					
12.					+1	-1									
13.		-2													
14.		-2													
15.		-2	-1												
16.					-2	+1	-1								
17.					Эмоционал реакциялар характери: а-нейтраллик, г,д,ж,з,и-стеник, б,в,е-астеник										
18.					-2		+1								
19.					-2	-1	+1								
20.					-1		+1								
21.								+1	-1	-2					
22.								-1	+2	+1					

5-амалий машғулот. Касбга йўналтириш ва кадрлар саралашда психодиагностика (2 соат).

Амалий машғулотни амалга ошириш:

3. Такдим этилган материал билан танишинг ва кадрлар саралашда психодиагностиканинг ўрни ва аҳамияти ҳақидаги шахсий муносабатингизни

ифодаланг.

4. Такдим этилган методика асосида касбга йўналтириш методикаси бўйича хулосанинг такдим этинг.

1.Кадрларни саралашга психологик ёндашувлар

Биз бошдан кечираётган бугунги ўзгаришлар даври айнан истъеодли ва иқтидорли, зехни ўткир, мулоҳазали, янгидан янги кашфиётларга қодир инсонларни тарбиялашни талаб қилмоқда ва иккинчи томондан мустақилликнинг ўзи туб маънода ана шундай баркамол авлодни тарбиялаш учун шарт-шароитларни яратиб берди.

Сўнги йилларда турли касб мутахассислари шахсига қўйиладиган талаблар уларнинг касб малакаси, касбий маҳорати, касбий тайёргарлиги, ўз касбининг барча жиҳатларини ҳар томонлама тўлиқ ва пухта эгаллаган устасига хос сифатлари даражасини ошириб боришни тақозо этади. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, касб малакаси, касбий маҳорат, касбий тайёргарлик даражаси, касб устаси каби тушунчаларнинг ҳар бирига психологик таъриф ва изоҳ келтирилган. Шу билан бирга мазкур тушунчаларнинг мазмун-моҳияти бир-бирига жуда яқин ва умумий ўзакка эга эканлигини ҳисобга олган ҳолда, уларни умумлаштириб ифодаловчи тушунча сифатида профессионализм деб номлаш мақсадга мувофиқ эканлиги жуда кўп муаллифлар томонидан эътироф этилади. Психология учун фундаментал характерга эга бўлган кадрлар танлаш масаласи бугунги кунда ўта долзарб ҳисобланади.

К.К.Платонов таърифида фаолиятнинг асосий белгилари анланганлиги ва мақсадга йўналганлигидир. Г.В.Суходольский нуктаи назаридан фаолиятнинг асосий тушунчавий аппарати ўз ичига қуйидагиларни олади:

- “фаолият субъектини”;
- “фаолият морфологиясини”;
- “фаолият мотивацияси ва функциясини”;
- «фаолият динамикасини”;
- “фаолиятлар хилма-хиллиги”.

Муаллиф фикрича, умумпсихологик категория сифатида фаолият иерархик даражага эга. У ўз ичига типларни, синфларни, синфости тузилмаларини, соҳаларни (шуғулланиш тури), ихтисосликларни, предметни (ихтисослашув) қамраб олади. Айтилганлардан келиб чиқадики, ҳар бир касбий фаолият – меҳнат фаолияти синфи бўлиб, мақсадлар йиғиндисига эришиш учун мўлжалланган ҳамда маълум хусусиятлар ва сон характеристикаларига эгадир.

Кейинги тадқиқотлар мантики “касбий фаолият”, “касб”, “ихтисослик” тушунчаларининг ўзаро алоқадорлигини кўриб чиқишни талаб этади, уларнинг берилиши турли муаллифлар томонидан турлича талкин этилган.

К.К.Платонов касбни яшаш манбаи бўлган ва мос ўқув юртларидаги таълим билан таъминланувчи, маълум билимлар, кўникма ҳамда малакалар мавжудлигини талаб қилувчи меҳнат фаолияти сифатида аниқлайди. Бу таърифга Ю.В.Котелова томонидан берилган таъриф яқинроқ бўлиб, унга кўра касб – бу фаолиятнинг типик, тарихан шаклланган шаклидир, у ижтимоий маънода зарур, уни бажариш учун ишчи маълум билимлар, кўникма ва малакалар йиғиндисига, шунингдек, мос қобилиятлар

ва шахслилик хусусиятларига эга бўлиши зарур. “Касбий тайёргарлик” тушунчаси мазмунини қараб чиқиб, Т.П.Водолазская ва Г.С.Никифоров шуни таъкидлайдиларки, ихтисослик фаолият предмети орқали очилади. У истаганча тор ёки кенг бўлиши мумкин, лекин ҳар қандай ҳолатда – бу мос илмий предмет орқали акс этувчи объектив реалликнинг бирмунча бўлимлари ҳақидаги билимлар йиғиндисиدير. Касб – объектив зарур, мақсад орқали аниқланган, реалликнинг мазкур бўлими билан боғланган фаолиятнинг алоҳида туридир. Мазкур таърифларга таянган ҳолда муаллифлар шундай хулосага келадиларки, бир ихтисослик доирасида реал тарзда ҳар бири ўз мақсадига жавоб берувчи мустақил касблар мавжуд.

Г.М.Богословский тадқиқотларида таъкидланишича, “конкрет инсон нуқтаи назаридан касб – бу шундай фаолиятки, унинг ёрдамида мазкур шахс жамият ҳаётида иштирок этади ҳамда у яшашнинг моддий воситалари асосий манбаидир.(1) Е.А.Климов томонидан очиб берилувчи “касб” тушунчаси янада тўлароқ характерга эга. Касб бу:

- шундай соҳаки, унда инсон меҳнат субъекти сифатида ўз функцияларини амалга оширади;
- маълум турдаги меҳнат вазибаларини амалга оширувчи кишилар жамоаси;
- инсонга хос тайёргарлик (билимлар, кўникмалар, малакалар), улар туфайли инсон маълум турдаги меҳнат функцияларини бажариш имкониятига эга бўлади;
- фаолият, профессионал иши, яъни меҳнат ва касбий бажариладиган функцияларни амалга ошириш.

Ҳар қандай касбий фаолият таҳлили профессионализм категориясини қўллашни тақозо этади. А.К.Маркова профессионализм талқинининг бир нечта жабҳаларини кўрсатиб ўтади(6). Биринчиси – бу “норматив профессионализм” бўлиб, меҳнатни муваффақиятли бажариш учун зарур бўлган инсондаги шахслилик хусусиятлари йиғиндиси сифатида қаралади. Бошқа маънода профессионализм тушунча сифатида психик сифатлар зарурий норматив тўпламига эга бўлган меҳнат субъекти характеристикасини акс эттиради. Ва ниҳоят, профессионализм меҳнат субъекти юқори баҳога лойиқ бўлгандаги норматив функцияларини бажариш сифати тушунилади⁵. А.К.Маркова шахс профессионализмнинг икки томони ва еттига мезон гуруҳлари, ўзига хос босқичлари ва поғоналарини, шунингдек, ички ўзаро алоқадорлиги касбий фаолиятнинг объектив жараёнлари сифатида шартланган бешта профессионализм даражасини ажратиб кўрсатади. Бу даражалар қуйидагилар:

- профессионализмгача бўлган даража;
- профессионализм;
- суперпрофессионализм;
- профессионал бўлмаган ёки қалбаки профессионализм;
- профессионализмдан кейинги даража.

Профессионализмнинг кейинги даражаларида мутахассис фаолиятнинг индивидуал маромига эга бўлади ва ижтимоий касбий жиҳатдан тан олинади, шахснинг ўзини ўзи долзарблаштиришга, касбий “акме”га эришишга интилишига мос келади. Ўз касбий салоҳиятини очган кадр, хаттоки нафақа ёшига етганда ҳам

⁵ Маркова А.К. Психология профессионализма. – М.: Дрофа, 1996. – Б.128с.

профессионализмдан кейинги босқичдаги фаолиятнинг турли кўринишларида тўпланган ажойиб касбий, шахслилик салоҳиятини амалга оширишга имконият топади (консультация, консилиумларда иштирок этиш, ўқитувчилик фаолияти ва х.к.).

Касбий фаолиятга мослашувнинг индивидуал шакллари таҳлил этиш кенглиги ва касбий непрофессионализм феномени психологик жабҳаси касбий дезадаптация, шахсдаги деформация ёки “ёниш” шунингдек, узлуксиз касбий таълим жараёнидаги маълум нуқсонлар, касбий тажрибанинг етишмовчилиги сифатида қараш мумкин.

Е.А.Климов тадқиқотларида инсон таракқиёти ёш даврлари ва унинг профессионализация жараёнининг ўзаро алоқадорлиги асосланган, “оптант”, “адепт”, “адаптант”, “интернал”, “уста”, “обрў”, “мураббий” тушунчаларини ҳам киритади(4).

Бевосита профессионализм категорияси билан психик сифатлар йиғиндиси, мустақил ва масъулият билан ҳаракат қилиш имкониятини берувчи психик ҳолат, инсон томонидан маълум меҳнат функцияларини бажариш малакасига эга бўлиш” сифатида таърифланувчи профессионал компетентлик тушунчаси боғлиқ (1,13). Бинобарин, шахслилик тайёргарлигининг бундай даражаси касбни қабул қилиш, маълум тадқиқотларга таянган ҳолда индивидуал-шахслилик мослашувининг юқори даражаси таъминланар экан (7,19), профессионал компетентликни меҳнат субъектининг мустақил ва масъулият билан ҳаракат қилиши, субъектни фаолиятга касбий-шахслилик мослашувининг юқори даражасини сақлаган ҳолда маълум меҳнат вазифаларини бажариш қобилияти ва малакасига эга бўлиш имкон берувчи психик сифатлари йиғиндиси, психик ҳолати сифатида таърифлаймиз. Ҳар қандай касб фаолияти таҳлили фаолиятни тадқиқ этиш методологиясида шаклланган маълум талабларни ҳисобга олган ҳолда қурилади ().

2. Кадрларни психологик саралаш хусусиятлари

Кадрларни психологик саралаш ҳақида гап борар экан, жуда кўп мутахассислар кадрлар сиёсати тушунчасини таҳлил қилишга уринадилар. Кадрлар сиёсати термини улар фикрича, ҳам кенг, ҳам тор маънода тушунилиши мумкин. Кенг маънода кадрлар сиёсати бу шундай англаман ва маълум маънода ифодаланган ҳамда бириктирилган қодалар ва нормалар тизими бўлиб, у инсон ресурсларини фирма ёки компаниянинг узқ муддатли стратегияси билан мос тушади. Кўпинча кадрлар сиёсатини кенг тушунишда ҳокимлик вазифалари ва раҳбарлик маромини амалга ошириш хусусиятларига эътибор қаратишга тўғри келади. Бундан шундай хулоса келиб чиқадики, кадрлар билан ишлаш борасидаги барча тадбирлар – кадрларни танлаш, штатлар жадвалини тузиш, аттестация, ўқитиш, хизмат пиллапоясидан кўтарилиш – аввалдан режалаштирилиши ва ташкилотнинг стратегик мақсадлари ҳамда жорий масалалари билан мувофиқлаштирилиши мумкин⁶.

Тор маънода кадрлар сиёсатини ходимлар ўртасидаги ўзаро таъсир жараёни сифатида ҳам, ишчилар ва ташкилот ўртасидаги ўзаро бевосита мунсабақлар

⁶ Базаров Т.Ю. Психология управления персоналом. М.2014. –Б. 121.

сифатида ҳам тушуниш мумкин. Конкрет ташкилотларда кадрлар сиёсатини таҳлил қилиш уларни икки гуруҳга бўлиш имконини беради.

Кадрлар сиёсатиغا, шунингдек, кадрларни танлаш билан боғлиқ тадбирлар мазмуни билан боғлиқ конкрет дастурларни тузишда ички ва ташқи омиллар муҳим роль ўйнайди. Ташқи муҳит билан боғлиқ омилларни норматив чегараланишлар ҳамда меҳнат бозоридаги вазиятга ажратиш мумкин. Масалан, баъзи мамлакатлар нормаларида ишга қабул қилишда тестларни қўллашнинг таъқиқланганлиги персонални бошқариш хизмати ходимларини кадрларни танлаб олишда жуда хушёр ва тадбиркор бўлишга ундайди. Меҳнат бозоридаги вазиятни ҳисобга олишда эса ракобатнинг мавжудлигини, мустақил ишчи кучининг тузилмавий ва профессионал таркибини ҳисобга олишга тўғри келади.

Кадрлар сиёсатидаги ички омилларга қуйидагилар киради:

1. Ташкилот ёки корхонанинг мақсадлари, уларнинг даврий истиқболи ва ишлаб чиқилганлик даражаси. Масалан, тезда даромад олишга ва ишни тугатишга йўналган ташкилотларга алоҳида кадрлар керак бўлса, йирик ишлаб чиқаришни секин аста йўлга қўйишни мўлжаллаган корхонага бошқа ишчилар керак бўлади.

2. Ташкилот тузилмасидаги бошқарув мароми. Қатъий марказлашган бошқарувга асосланган ташкилот билан, баъзи бошқарув тизимлари қуйи структураларга берилган ташкилотларни таққослаш шуни кўрсатадики, уларга профессионалларнинг турли таркиби зарур бўлади.

3. Меҳнат шароитлари. Одамларни ишнинг қуйидаги характеристикалари ўзига жалб этади:

- талаб қилинадиган жисмоний ва руҳий ҳаракатлар даражаси;
- ишнинг саломатликка зарар томонлари даражаси;
- иш ўринларининг жойлашуви;
- иш вақтининг давомийлиги ва тузилиши;
- иш вақтида бошқа одамлар билан ўзаро таъсир;
- қарорлар қабул қилишда мустақиллик даражаси;
- ташкилот мақсадини тушуниш ва қабул қилиш.

Қоидага кўра ишчилар учун эътиборли бўлмаган томонларнинг мавжуд бўлиши кадрлар танлаш билан шуғулланувчи менеждердан ходимларни ташкилотга жалб қилиш ва уларни мана шу ташкилотда ушлаб туриш учун махсус дастурлар ишлаб чиқишга ундайди.

Д.Иванцевич ва А.А.Лобанов(1993) фикрига кўра, кадрларни танлаш мақсади барча иш ўринларига номзодлар заҳирасини яратишдан иборатдир⁷. Яни ходимларни танлашдан аввал ташкилотда кадрларни саралаш бўйича барча имкониятлар ишга солиндими ёки йўқми аниқлаб олиш керак. Кадрларни танлашни амалга ошира туриб ходимларнинг оптимал сонини аниқлашга алоҳида эътибор бериш зарур, яъни ходимлар етишмаса ишлаб чиқариш дастурларини бажаришда узилишлар юзага келиши, ишлаб чиқариш травматизми авж олиши, жамоада низоли вазиятлар вужудга келиш эҳтимоли ортиши кузатилади, бу эса маошларга пул маблағларининг кўп сарф қилинишига, сифатли ва юқори малакали меҳнатдан манфаатдорликнинг пасайишига, малакали ишчиларнинг ташкилотдан кетиб қолишига олиб келади. Қисқа қилиб айтганда кадрларни танлаш хусусияти

⁷ Иванцевич Д., Лобанов А.А. Человеческие ресурс управления М., Дело, 1993. Б.224

шундаки, ташкилотдаги кадрлар таркибини унинг олдида турган ишлаб чиқариш вазибаларига мос келишини назорат қилишдир.

Ташкилот стратегияси, унинг тузилмаси, фаолиятининг асосий йўналишлари ва мақбул ташкилот маданияти ҳақидаги ахборотга эга бўлган ҳолда, кадрларни танлаш билан шуғулланувчи персонал керакли ходимларни излаш ва танлаш билан шуғулланиши мумкин. Ташкилотни кадрлар билан таъминлашнинг ишчи ва ташқи манбалари ажратилади:

3. Кадрларни психологик саралаш методлари классификацияси

Психология доим жуда қизиқарли масалалардан бири – мазкур конкрет инсон қандай одам эканлигини белгиларга қараб аниқлаш масаласини ҳал этишга интилиб келган. Бундай ахборот инсоннинг у ёки бу вазиятдаги хулқ-атворини олдиндан айтиб бериш икониятини беради, бу эса инсон ҳаётининг барча соҳаларида жуда муҳим ҳисобланади. Энг кучли психодиагностик инструмент – интеллект тестлари тарихи 100 йил олдинги даврларга бориб тақалади ва Бине ҳамда Симон ишлари билан бошланади. Шунга ўхшаш тарзда шахсни ўрганувчи тестлар ҳам – шахслик сўровномаси ҳам, проектив методикалар ҳам ўзининг узоқ тарихига эгадир. Бу даврга келиб жуда кўп фойдали психометрик усуллар ишлаб чиқилди. Психологик тестлар ёрдамида шахсни тадқиқ этиш – бу психологик тестларни қўллаган ҳолда шахснинг маълум психологик сифатлари ва хоссаларини текширишдир. Психологик тестларни асосан ўқитиш ва тарбиялашни оптималлаштиришда, ишга қабул қилишда, психотерапия ҳамда психологик консултация ўтказишда, психокоррекция учун қўллайдилар.

А.В.Брушлинский (1991) фикрича инсон бу аввало ижтимоий ривожланиш субъекти бўлиб, ўзини ўзи ривожлантиришнинг фаол субъекти ҳамдир. Индивид томонидан фақатгина ижтимоий тажрибанинг ўзлаштирилиши ҳақида гапириш эмас, балки шахсни ижтимоийлашувнинг фаол субъекти сифатида қараш муҳимдир. Шу нуқтаи назардан қараганда индивид аввалдан бошлаб ижтимоийлик хусусиятига эга бўлиб, фақатгина ижтимоийликдан индивидуалликка томон эмас, балки турли йўналишларда ривожланишга қодирдир.

Э.Ғ.Ғозиев (2010) фикрича, ҳар бир шахс ўз ёш даврига хос муайян ижтимоий муносабатлар эгаси ҳамда унга жамият томонидан кўрсатиладиган кўплаб иқтисодий, сиёсий, ҳуқуқий, ахлоқий таъсирларнинг объекти ҳисобланади⁸. (Э.Ғ.Ғозиев 2002) Шахснинг характери, темпераменти, қобилияти руҳий жараёнларни бошдан кечирганда, меҳнат фаолиятида, турмушда ўзини намоён этади. Демак, психик жараёнлар, психик ҳолатлар ва психик хусусиятларнинг ўртасидаги ўзаро боғлиқлик ҳамда алоқадорлик, шахснинг психологик тузилишини ташкил этади. Афсуски, биз баъзан инсон ҳақида фикр юритганимизда соғлиқ, касаллик ва учинчиси соғлиққа ҳам, касаллика ҳам қўшилмайдиган бир ҳолат ҳақида фикр юритишимизга тўғри келади.

В.Штерн шахсда олти типни ажратади: а) назарий тип – шахснинг барча интилишлари борлиқни англашга қаратилади; б) эстетик тип – бундай шахс учун объектив борлиқни англаш ёт бўлиб, у индивидуал танланганликка эга; в) иқтисодчи тип – бундай шахснинг саъи-ҳаракатларидаги шиори қилиб, кўпроқ фойда (натижа)га қаратилган бўлади; г) ижтимоий тип – ҳаётининг мазмунини муҳаббат,

⁸ Ғозиев Э. Умумий психология. Т. 2010.

муомала ва ўзгалар учун яшаш ташкил этади; д) сиёсий тип – бундайлар учун мансабга интилиш, таъсир ўтказиш ва буйруқ бериш хосдир; е) диний тип-ҳар қандай воқеани ҳам ҳаётнинг ва дунёнинг моҳияти билан ҳаспўшлашга уринади. В. Штернинг фикрича, ўтиш даври нафақат идеал ва интилишлар, ҳислар ҳамда фикрларнинг йўналганлиги, балки ҳаракатларнинг ўзига хос сиймоси (образи) ҳамдир.

Кадрларни психологик саралаш методикалари классификацияси бугунги кунга келиб жуда турли-туман кўринишга эга бўлиб, асосан шахсни, унинг психик хусусиятлари, қобилиятлари, кўникма ва малакаларни эгаллашга лаёқатлари ва х.к.ни ўрганишга қаратилган. Шахсни ўрганувчи тестлар – психодиагностиканинг шундай методларики, улар ёрдамида шахснинг турли томонлари ўрганилади: установкалар, қадриятлар, эмоционал, мотивацион ва шахслараро муносабатлар, шунингдек хулқ-атворнинг типик шакллари ҳам. Бундай тестларнинг асосий вазифаси индивиднинг мотивацияси, қизиқишлари, эмоционал муносабатларининг намоён бўлишини аниқлашдан иборат, шунингдек унинг маълум вазиятлардаги хулқ-атвор хусусиятлари ҳам аниқланади. Бундай психологик хусусиятларни билиш ҳар бир инсонга ўз ишида максимал даражага эришиши учун ишни қандай ташкил этилиши мумкинлигига кўрсатма ҳам бериши мумкин.

Тестларнинг бир неча юз турлари мавжуд бўлиб, уларни тўғри тушуниш, таҳлил қилиш ва натижаларидан масъулият билан фойдаланиш жуда муҳимдир.

Шахслилик сўровномаларига темперамент, характер тестлари, мотивация тестлари, эмоцияни тадқиқ этиш тестлари, қобилиятларни ўлчаш тестлари, қадриятлар йўналишини аниқлаш методикалари ва бошқалар киради. Бошқа бир томондан шахсни ўрганувчи комплекс методикаларни ҳам ажратиш мумкин. Бу методикалар шахс ҳақида ва унинг алоҳида хусусиятлари ҳақида ҳар томонлама маълумотлар беради. Шахслилик тестлари ўз ичига қуйидаги шкалаларни олиши мумкин: интеллект, тарбияланганлик (этикет ва масофани ушлаб туришга риоя қилиш), оригиналлик (истеъдод ва креативлик), экстраверсия – интроверсия (мулоқотмандлик - тортинчоқлик), кўшилиш – мустақиллик, ўзини ўзи назорат қилиш – импульсивлик, эмоционал муқимлик – безовталаниш, ўқишга мойиллик – инертлик, ишончлилик (жавобларнинг ижтимоий маъқуллиги).

Шахслилик сўровномаларининг юзага келиш тарихи 1912 йилда Эдвард Торндайкнинг шахсда устунлик қилувчи қизиқишларни аниқлашга қаратилган шахслилик тестларини ишлаб чиқиши билан боғлиқ. Бироқ амалий жиҳатдан тан олинган биринчи тест сифатида Роберт Вудворте томонидан 1919 йилда ишлаб чиқилган ҳарбийларда неврозларни аниқлаш учун шахслилик инвентарийси ҳисобланади. Бу сўровнома ҳарбий хизматда невротик симптоматика мавжуд бўлган шахсларни аниқлаш ва уларни саралаш учун мўлжалланган эди(9). Ўша асрлардан буён ўтган йиллар мобайнида сўровномалар шахсни тадқиқ этувчи психодиагностик методлар сифатида кенг оммавийликка эга бўлди.

Сўровномалар — методикаларнинг кенг гуруҳи бўлиб, улардаги топшириқлар саволлар ва тасдиқловчи фикрлар кўринишида келтирилади, текширилувчининг вазифаси эса ўзи ҳақидаги баъзи маълумотларни жавоб кўринишида мустақил келтиришидир. Бу методнинг назарий асоси ўзини ўзи кузатиш психологияси интроспекционизмдир. Сўровномалар методи дастлаб ўзини ўзи кузатиш тури сифатида қарала бошлаган эди. Бироқ берилган вариантларда стандартлаштирилган

характер берилган ўзини ўзи кузатиш жуда кўп расмий белгиларига кўра тестлаштиришга якинлашади. Сўнгги 50 йиллар мобайнида энг оммавий ҳисобланган шахслилик тести – сўрономаси — ММРІ (Миннесот кўп тармоқли шахслилик сўрономаси)дир. У нисбатан кўпроқ клиник амалиётда қўлланилади. Агар шахслилик сўрономаларининг юзага келиш тарихи шарҳини олиб бориладиган бўлса, аҳамиятли методикаларнинг хронологик рўйхати қуйидагича бўлиши мумкин::

- 1927 й. — Эдвард Стронг ўзининг “Касбий қизиқишлар харитасини” эълон қилади;
- 1926 й. — Гордон Олпортнинг “Устунлик қилиш-бўйсунушга мойиллик” тести юзага келди;
- 1928 й. — “Шахслилик қадриятлари тести” Гордон Олпорт ва Филипп Вернон томонидан эълон қилинади;
- 1940 г. — С. Хатавей ва Д. Маккинли ММРІ — ғарбда энг оммалашган тестларини тақдим этадилар. Шахслилик-фаолиятли тестлар деб аталмиш тестлардан биринчилар қаторида иккита проектив типдаги методикаларнинг ишлаб чиқилишини айтиб ўтишимиз мумкин: Герман Роршах томонидан ишлаб чиқилган “сиёҳ доғлари” методикаси ва ТАТ – тематик апперцепцион тест, унинг муаллифлари Г. Мюррей ва С. Д. Морган(9).

Проектив методикалар шахс хусусиятларини ва интеллектни ўрганишга қаратилган. Улар бир қатор хусусиятларга эга бўлиб, стандартлаштирилган методлардан қуйидагича фарқ қилади:

- стимулли материал хусусиятлари билан;
 - респондент олдида қўйилган вазифанинг хусусиятлари билан;
 - натижаларни қайта ишлаш ва интерпретация қилиш хусусиятлари билан.
1. Стимулли материалнинг ажратиб турувчи хусусияти бир хил эмаслиги, камтузилмавийлиги бўлиб, проекция принципини амалга оширишнинг зарурий шarti ҳисобланади. Шахснинг стимулли материал билан ўзаро таъсирга киришишида тузилмалаштириш юз беради, унинг мобайнида шахс ўз ички дунёси хусусиятлари, эҳтиёжлари, низолари, хавотирланиш ва х.к.ларни проекция қилади.
 2. Нисбатан тузилмавий бўлмаган масала, у эҳтимолли жавобларнинг чегараланмаган турли-туманлигини назарда тутади – бу проектив методикаларнинг асосий хусусиятларидан биридир. Проектив методикалар ёрдамида респондент унинг жавобида экспериментатор айнан нимани интерпретация қилишини пайқамайдиган қилиб тест олиб боришдир. Проектив методикалар сўрономаларга нисбатан фальсификацияга камроқ берилади.
 3. Проектив методикаларни стандартизация қилиш муаммоси мавжуд. Баъзи методикалар олинган натижаларни объектив қайта ишлаш учун математик аппаратга, нормаларга эга эмас. Улар учун шахсни ўрганишда сифатий ёндашув хос бўлиб, уларнинг ишончлилиги ва валидлигини аниқлашнинг адекват методлари ишлаб чиқилмаган. Проектив методикаларнинг бирламчи кўриниши сўзли ассоциациялар методидир. Мустақил сўзли ассоциациялар методининг юзага келиши юқорида зикр этилган Ф. Гальтон (1822—1911) номи билан боғлиқ. 1879 йилда у ўзининг ассоциатив экспериментларини тақдим этди. Текширилувчига сўз-қўзғатувчига мияга биринчи келган фикр билан жавоб беришни таклиф этиб, Гальтон секундомер воситасида жавоб вақтини белгилаб боради. Кейинчалик бу

методика Э. Крепелин (1892), К. Юнг (1906), Г. Кент ва А. Розанов (1910) ҳамда бошқалар тадқиқотларида ривожлантирилади(5).

Ассоциатив эксперимент проектив методикаларнинг шундай гуруҳининг юзага келишини стимуллаштирди, булар тугалланмаган гаплар методикасидир. Шахсни ўрганиш учун тугалланмаган гаплар методикаси 1928 йилда А.Пейн томонидан қўлланилди.

Ассоцианизмдан ташқари проектив методикаларнинг назарий манбаларини психоанализда – онгсизлик тушунчасида учратиш ҳам мумкин. Онгсизлик дастлаб шахсни сирли ҳаракатлантирувчи сифатида, организмнинг чуқурлигида кўр-кўрона ҳаракат қилувчи мотив сифатида қабул қилинган эди. Онгсизликка нисбатан ақл фақат ниқоблаштирувчи механизм сифатида қаралади. Психолог онгсизлик соҳасига кириши учун ундаги сирли тенденцияларни тушуниш керак, экспериментда онгни алоҳида топшириқларни ҳал этишга йўналтириш зарур, улар онгсизликка алоҳида проектив продукцияда – сюжетсиз сўзли ассоциацияларда, расмларда ифодаланган сюжетли фантазияларда, образлар ва ҳикояларда акс этади. Айнан шундай топшириқлар проектив методикаларга киритилар эди.

Яна бир машҳур ва кўпроқ тарқалган проектив методикалардан бири – ТАТ – тематик апперцепцион тест 1935 йилда америкалик олимлар Х. Морган ва Г. Мюррей томонидан ишлаб чиқилди(9).

Иккинчи жаҳон урушидан кейин ғарб амалий психодиагностикаси учун янги лаборатория ишланмаларининг юзага келиши билан бир қатор илмий ишланмалар ва тадқиқотлар ўтказилди. Ҳар қандай янги тестга у илмий жиҳатдан қандай бўлмасин бундай шароитда классик методикалар билан рақобат қилиш қийин эди. Хаттоки янги компьютер тестлари бир қатор афзалликларга эга бўлишига қарамасдан классик методикалар билан таққослашга ўзларига йўл оча олмадилар. Замонавий компьютер тестларининг жуда кўп намуналари ҳам ўзларигача мавжуд бўлган оддий қоғозу қаламлар билан ишланадиган методикалардан ўта олмадилар. Ғарбда шахслик психодиагностикаси соҳасининг янги илмий йўналишларидан бири семантик дифференциал техникаси ҳам ўз тарафдорларини қийинчилик билан йиғди. (Ч. Осгуд, 1962; Дж. Келли, 1996)(2).

Психодиагностикада психологик методикалар классификациясининг бир нечта турлари мавжудки. Улардан кадрларни саралашда психологик воситалар сифатида фойдаланиш мумкин. Улар турли мезонларга кўра бирлаштирилганлар. Қуйида улардан бир нечтасини кўриб чиқамиз.

1. Й.Шванцара бўйича психологик методлар классификацияси(9).

Й.Шванцара психодиагностиик методларни гуруҳларга қуйидаги асосларга кўра ажратади:

1. ишлатиладиган материалга кўра (вербал, новербал, манипуляцион, “қалам ва қоғоз” методлари ва бошқалар);

2. олинадиган кўрсаткичлар сонига кўра (оддий ва мажмуавий);

3. “тўғри жавобли” тестлар ва турли жавоб эхтимоллари мавжуд тестлар;

4. синалувчиларнинг психик фаолигига кўра: интроспектив (синалувчининг ўз шахсий тажрибаси, муносабатлари ҳақидаги маълумотлари), анкета, суҳбат; экстропектив (турли ҳолатларни кузатиш ва баҳолаш); проектив методлар; бажарувчи. Текширилувчи қандайдир ҳаракатни амалга оширади (перцептив, фикран, мотор).

2. В.К.Гайда, В.П.Захаров бўйича психодиагностик тестлар классификацияси

Мазкур классификациялар муаллифлари психологик методикаларни қуйидаги асосларга кўра бирлаштирадilar: сифатига кўра – стандартлаштирилган, стандартлаштирилмаган. Қўлланилишига кўра:

○ умумдиагностика (сўровнома типдаги шахс тестлари (Р.Кеттелл, Г.Айзенк, умумий интеллект тестлари);

○ касбий яроқлилиқ тестлари;

○ махсус қобилиятлар тестлари (техник, музыка, учувчилар учун тестлар);

○ эришув тестлари;

2. синалувчи қўллайдиган материалга кўра:

○ бланкли;

○ предметли (Коос кубиклари, Векслер тўпламидан "фигураларни тахлаш"

);

○ аппаратурали (диққат хусусиятларини ўрганиш учун мослам алар);

3. текширилувчилар сонига кўра: индивидуал ва гуруҳий;

4. жавоб шаклига кўра: оғзаки ва ёзма;

5. етакчи йўналиш бўйича: тезликка оид тест, кучлилиқка оид тест, аралаш тестлар. Кучлилиқка оид тестларда масалалар жуда қийин ва уларни ечиш вақти чегараланмаган, тадқиқотчини масала ечиш муваффақияти билан бир қаторда уни ечиш усули ҳам қизиқтиради.

6. масалалар бир хиллиги даражасига кўра: гомоген ва гетероген. (шуниси билан фарқ қиладики, гомоген ҳолатларда бир бирига ўхшайди ва маълум шахслиқ ва интеллектуал хусусиятларни ўлчаш учун қўлланилади; гетероген тестларда масалалар турли-туман ва интеллектнинг турли характеристикаларини баҳолаш учун ишлатилади.

7. комплекслилиқига кўра: изоляциялашган тестлар ва тестлар тўплами (батареяси);

8. масалаларга жавоблар характериға кўра: олдиндан ёзилган жавобли тестлар, мустақил жавобли тестлар;

9. психикани жамлаш соҳасига кўра: шахс тестлари ва интеллектуал тестлар;

10. ақлий ҳаракатлар характериға кўра: вербал, невербал.

3. А.А.Бодалев, В.В.Столин бўйича психодиагностик методлар классификацияси: улар қуйидаги асосларга кўра психодиагностик методларни бирлаштирадilar:

1. мазкур усул асосига қўйилган методик принциплар характеристикасига кўра:

– объекттив тестлар (уларда тўғри жавоб эхтимолли бор);

– стандартлаштирилган ҳисоботлар;

– тест-сўровномалар, очик сўровномалар;

– шкалалли техникалар (семантик дифференциал (Ч.Осгуд), субъектив классификация;

– индивидуал-йўналтирилган техникалар (идеографик), масалан репертуар панжаралар;

– проектив техникалар;

– диалогик техникалар (суҳбат, интервью, диагностик ўйинлар);

2. психодиагностика қилувчи шахсин диагностика жараёнига бевосита киришиши даражасига кўра – объектив ва диалогик. Биринчисида психодиагност психодиагностика жараёнига минимал даражада киришган бўлади, иккинчисида кўпроқ даража. Киришиш меъери экспериментатор шахси тажрибаси таъсири, касбий кўникмалари ва диагностик муолажанинг ўзи билан характерланади. Қуйида психодиагностик методларнинг объектив қутбдан диалогик қутбгача бўлган континууми келтирилган.

ОБЪЕКТИВ

тестлар
кўп сўровномалар,
шкалалар техникалар

ДИАЛОГИК

сухбат
интервью
диагностик ўйинлар, патопсихологик
эксперимент, баъзи проектив методикалар

Ҳозирги даврга келиб жуда кўп сонли шахслилик сўровномалари ишлаб чиқилган.

• типологик сўровномалар (шахс типлари аниқлаш базасида ишлаб чиқилади ва текширилувчиларни у ёки бу типга мансублигини аниқлаш имконини беради). Уларга Ганс Айзенк сўровномасини киритиш мумкин.

- мотивлар сўровномалари (масалан, А. Эдвардс сўровномаси);
- қизиқишлар сўровномалари (масалан Г. Кюдер сўровномалари);
- қадриятлар сўровномалари (масалан Д. Супер сўровномаси);
- установкалар сўровномалари (масалан Л. Терстоун шкаласи);

Ишлаб чиқиш асосига қўйилган принципларга мос равишда қуйидагича классификациялар мавжуд:

- омилли сўровномалар, улар ўз ичига омилли таҳлилни қамраб олади (масалан Р. Кеттелл сўровномаси);
- эмпирик сўровномалар, мезоний-калитли принцип асосида тузилади (масалан, ММР1).

В.В. Никандров ва В.В Новочардов сўровномаларнинг қуйидаги классификациясини таклиф этадилар:

1. тузилиш принцигига кўра:

- а) сўровнома-анкеталар;
- б) шахслилик сўровномалари.

2. Нисбатан қўлланилиш соҳасига кўра:

а) тор профилли: клиник; профориентацион; ўқитиш соҳасига оид; менеджмент соҳасига оид ва персонал билан ишлашга доир ва бошқалар.

б) кенг қўлланиладиган сўровномалар.

3. диагностика қилинаётган психик ҳодиса шаклига кўра:

- а) ҳолатлар сўровномалари;
- б) хусусиятлар сўровномалари (шахслилик сўровномалари);

в) комплекс сўровномалар.

4. Шахсни тасвирлаш принцигига кўра:

а) кирралар принципини амалга оширувчи тест-сўровномалар:

- бир ўлчовли;
- кўп ўлчовли.

б) типологик сўровномалар.
5. баҳоланаётган макрохарактеристикага кўра:

- а) темперамент сўровномалари;
 - б) характер сўровномалари;
 - в) қобилиятлар сўровномалари;
 - г) ошахснинг йўналганлиги сўровномалари;
 - д) аралаш сўровномалар.
6. бериладиган саволлар формасига кўра:

- а) очик
- б) ёпик.

Проектив методикалар ичида ҳам олимлар кўпроқ Люшер методикаси ва геометрик фигуралар методикаларини ажратиб крсатадилар.

Психогеометрия тести шахсни аниқлашдаги энг қулай ва амалий методика бўлиб, А.А.Алексеева ва Л.И.Громоваларнинг фикрича ҳар қандай кишининг характер типи ва психологик киефасини тез ва аниқ ташхис этишга имкон беради(5). Мазкур методика шахснинг характерологик хусусиятларини аниқ ва равшан бир шаклда тавсиф этиш билан бирга турли ҳаётий вазиятларда киши ўзини қандай тутишини, ҳатти-ҳаракатларини билишга ёрдам беради .

Психиогеометрия методикаси илк бор АҚШда ишлаб чиқилган (5)бўлиб, унинг муаллифи Сюзен Деллингер ҳисобланади. Бинобарин, методикани ўтказиш тартиби жуда оддий бўлиб, унинг талқини ҳам унчалик катта қийинчилик туғдирмайди. Биринчи танлаган шакл бу текширилувчининг асосий, марказий шакли ҳисобланади. Бу шакл унинг устунлик қилувчи муҳим характер хусусиятларини аниқлаш имконини беради. қолган тўртта шакл биринчи (асосий) шакл хусусиятларини у ёки бу даражада “безаб” туриши мумкин. Охирги шакл эса синалувчининг тегишли хусусиятни рад этишини, яъни унга мос келмаган хислатни кўрсатади.

Демак, ҳар бир шакл ўзида муракаб психологик жиҳатларни қамраб олади ва қуйида уларнинг қисқача психологик тавсифи келтирилади.

Биринчи жaxon уруши давридан бошлаб психологлар инсонни ўзиги хос сифатларини ўлчашга мўлжалланган методларни хизматдаги мувафакқиятларни, келажакга олдиндан айтиб бериш учун яратган эдилар. Бу методикаларнинг мақсади даражани аниқлаш ва турли мавқеларга нисбатан мос келувчи номзодларни танлашдан иборат эди. Маълумки, индивидуумнинг кучли ва заиф жиҳатларини баҳолаш, унинг қобилиятлари ва лаёқатлари ҳақида маълумоти тўғрисидаги гувоҳномалар ва иш тажрибаси ҳақидаги маълумотлардан кўра кўпроқ нарсани билишга ёрдам беради. Бу соҳадаги кўпгина тадқиқотлар тестларнинг қай даражада аниқлиги, келажакдаги касбий мувафакқиятни белгилашга қаратилган суҳбат ва бошқа танлов методларига қаратилган бўлиб, қуйидаги икки фундаментал муаммога эътибор қаратилган эди:

Қандай қилиб кадрлар танлаш бўйича мутахассис қабул қилинган ходимларнинг келажакда унумлироқ фаолият юритишига эришиши мумкин?

Қандай қилиб, хизмат масъулиятлари мувафакқияти даражасини кадрлар қарори тўғрилигини баҳолаш орқали ўлчаш мумкин? Дастлабки маълумотлар қарама-қарши натижаларни берган эди. Бир тадқиқотда белгиланган метод

хизмат вазифаларини бажаришнинг келажagini яхши айта олган бўлса, бошқа тадқиқотларда танлов методи нисбатан ишончсиз натижаларни кўрсатган эди. 1970 йилда бир метод турли шароитда турлича натижа бериши аниқланди. Бу шуни билдирар эдики, хар сафар янги шароитда махсус тадқиқотлар ўтказилганда методларнинг валидлиги аниқланиши зарур. 1980 йилда маълумотларни статистик таҳлил этиш соҳасидаги янги ютуқлар ушбу нуқтаи назарга эътибор қаратишга мажбур қилди. Танлов методлари натижаларидаги бундай қарама-қарши методлар валидлигини тадқиқ этишда танловлардаги инсонларнинг камлиги билан изоҳланди. Барча мавжуд тадқиқотларнинг натижалари бирлаштириш орқали танлама шакллантирилганда натижалар бирмунча ишончли кўрсаткичларни намоён этади. Бу шуни кўрсатдики, кадрлар танлашнинг кўпгина кенг тарқалган методлари ўрганилаётган лавозим ва инсон характеристикаларига мос келса, етарлича аниқ маълумотларни бера олади. Бунга мисол сифатида стажёр-менеджер лавозимида номзодлар танлаш учун психометрик тестларни қўлловчи «Трафалгар Хаус Груп» деп номланувчи қурилиш бўлимини кўрсатиш мумкин. Аниқландики, тестлардан фойдаланган ҳолда номзодлар танланганда олдинги менеджерларга нисбатан янги менеджерлар ўртасида ишдан бўшаш ҳолати камаяди, шу билан бирга муваффақият даражаси ортади. Бундан кўриниб турибдики, маълум лавозим доирасида систематик равишда ишлаб чиқилган методлар яхши натижа беради.

Шу билан бир қаторда унумлилик таҳлили бўйича ишланмалар белгиланган аниқлик билан кадрлар танлашда потенциал молиявий фойда сифатида ҳам баҳоланиши мумкин. Масалан, полицияда катта офицерларни юқори бошқарув курсларига ўқитиш мақсадидаги **танловда** ассессмент-центрас методидан қўлланилганда унумлилик таҳлили 800 минг фунт стерлинг миқдоридаги фойдани кўрсатди. Бу ютуқлар кадрлар бўйича мутахассисларга бошқа бошқарув соҳалари бўлмиш маркетинг молия, хўжалик бўлимлари ва бугалтериялар билан тенг ҳуқуқли рақобатдошлик асосида ташкилотда мавжуд ресурсларни қўлга киритиш имкониятини берди. Афсуски, танлов методлари бўйича ўтказилган тадқиқотлар шуни кўрсатдики, кўпгина корхоналар классик трио – ариза бланкаси, ихтиёрий тарзда ўтказилувчи суҳбат ва олдинги иш берувчилардан маълумотлар йиғишга таянганлар. Бунда маълумотларнинг ишончилилик ва валидлик даражаси камроқ ҳисобланади. Тадқиқотларнинг кўрсатишича, йирик корхоналар баҳоловчи марказлар ва психометрик тестлаштиришга ўз қизиқишларини билдирсаларда, танлов методларида кўпгина корхоналар натижаларнинг аниқлиги эмас, балки вақтни тежашга ўз эътиборларини қаратадилар. Тадқиқот натижаларини амалий қўллашда сезиларли ортда қолиш мавжуд бўлса ҳам, психологик тестларга эга бўлиш уларни қўллаш конкрет муассаса учун танлов методикаларини ишлаб чиқиш мақсадида касбий фаолият психологияси бўйича консультантларга мурожаат этиш имконияти мавжуд.

Кадрлар танлаш методикаларини қўллашда аниқ устунликлар мавжуд бўлса-да, охириги тадқиқотларда индивидуумнинг психологик ҳолатига бу методикаларнинг натижаси негатив таъсир кўрсатиши мумкинлиги аниқланди. Маълум бўлдики, номзодлар конкрет иш талабларига жавоб берувчи танлов методикаларига катта эътибор қаратар эканлар. Бу фактни ҳисобга олиш

ташкilotларга белгиланган фойда келтириши мумкин. Масалан, профессионал вазифани бажариш тести мавжуд бўлган методикалар номзодларга ўз касбий тайёргарлигини баҳолашга имконият беради, бунинг натижасида кадрлар оқими пасаяди, яхши мотивациялашган инсонларда эса ноқулай вазиятлар юзага келишини минималлаштирган ҳолда юқори натижаларга эришишни стимуллаштиради. Бунга қарама-қарши равишда номзодларнинг иш билан тўғридан-тўғри боғлиқ бўлмаган танлов жараёнларини улар адолатсиз деб биладилар ва уларга бу жараёнлар ёқмайди.

Сўнгги йилларда кадрларни танлашда номзод билан суҳбат ўтказиш ижтимоий ўзаро таъсир жараёни сифатида баҳоланмоқда. Бироқ бу жараёнда суҳбат ўтказувчи томонидан ҳам, номзод томонидан ҳам ўзаро нотўғри фикрларнинг шаклланиб қолиши эҳтимоли жуда кўп тадқиқотчилар томонидан эътироф этилмоқда. Бундай муаммолар анъанавий, тузилмага эга бўлмаган суҳбатларда кўпроқ кўзга ташланмоқда. 1981 йилда атрибуция назариясига таянган ҳолда Хэрриот анъанавий кадрлар танлаш суҳбатларининг жуда паст валидлиги ва ишончилигини қайд этиб ўтади ва бунинг сабабини қатнашчиларнинг ўз ролларини етарлича тушунмасликлари, суҳбат ўтказувчиларнинг номзодлар хулқ-атвори ҳақида нотўғри хулосага боришлари билан боғлайди. Шунингдек, бу ерда номзод ёки суҳбат ўтказувчининг фундаментал атрибуция хатосини, яъни бошқанинг хулқ-атворини шахсллик омилларига боғлашини таъкидлаб ўтиш лозим. Масалан, суҳбат ўтказувчи, яъни кадрларни танлаш билан шуғулланувчи мутахассислар кўпинча номзодларнинг суҳбат пайтидаги безовталанишларини улардаги юқори безовталаниш, бесаранжомлик, бехотиржамлик билан боғлашади, ваҳоланки, кўпинча номзодлар учун ишга олиш пайтидаги суҳбатнинг ўзи стресс ҳисобланади ва безовталаниш бундай ҳолларда табиий. Хэрриот ва Ротвелл (Herriol and RothweU, 1991) тадқиқотларида шу нарса маълум бўлдики, кадрларни танлаш билан шуғулланувчи мутахассислар номзод жуда кўп ўзи ҳақида гапирганини қайд этсалар, аксинча ишга даъвогар номзод улардан ташкilot ва вакант лавозими ҳақида гапириб беришларини кутар экан. Номзодлар ўзлари ҳақида қанчалик кам маълумот берсалар, суҳбат тказувчиларга улар шунчалик кам савол берганлар. Номзодлар қанчалик кам савол берсалар уларни мазкур лавозимга лаёқатли деб топиллиш имкониятлари шунчалик юқори бўлар экан. Бу шуни кўрсатадики, инсон ҳақидаги фикр кўпинча унинг хулқ-атвори ролли (*in-role*) ёки ролли эмас (*out-of-role*)ли билан белгиланади. Ролли хулқ-атвор алоҳида аҳамиятга эга номалар, шарт-шароитларга амал қилишдан иборат, инсон хулқ атвори унинг шахсий афзал билганлари таъсирида ҳаракат қилишида намоён бўлади. Бироқ суҳбат ўтказиш вақтидаги қоидалар етарлича аниқ эмас ва турли ташкilotларда турлича бўлиши мумкин, натижада суҳбатда қатнашувчи томонлар бир-бирларини ўрнатилган қоидаларни бузган деб ҳисоблашлари мумкин. Ролли ва ролдан ташқари хулқ-атвор вербал хулқда)нимани гапираяпти), новербал хулқда(имо-ишоралар тили), артикулятив хулқда (масалан, овознинг баландлиги, нутқ тезлиги ва х.к.) ва ташқи кўринишда (масалан, кийимида) намоён бўлиши мумкин. Хулқ-атворнинг мазкур барча шакллари ишга жойлаштириш ҳақида қарор қабул қилишда ёки ташкilot ёхуд номзод томонидан рад жавобининг берилишида катта таъсир кўрсатиши мумкин. Вербал, новербал ва артикуляцион хулқ-атвор муҳимлигини қараб чиқишни мақсад қилиб қўйган тадқиқотлар реал суҳбатларни кузатибю шуни

аникладики, кадрларни танлашда ҳал қилувчи қарор қўпинча гапирилаётган гап асосида чиқарилар экан. Номзоднинг ўзини хотиржам тутиши ва ташқи кўриниши ҳам маълум аҳамиятга эга экан. Бироқ қарор қабул қилишда кўз қарашларига қараб ҳам ҳулоса чиқарилар экан, масалан номзодлар суҳбат пайтида кўзларини олиб қочсалар, кам қулсалар ва беҳаловат ўтирсалар қўпинча ишга қабул қилинмас эканлар. 1990 йилда Нил Андерсон ва Вив Шаклетоп томонидан олиб борилган тадқиқотлар номзоднинг ишга қабул қилинишида унинг новербал хулқи, айниқса кўз қаралари, мимикаси, қўл ҳаракатлари, танасини ушлаши муваффақият келтирганини исботлаган. Бундан ташқари номзод суҳбат ўтказувчига қанчалик ёкиши у билан мос келиши ҳам муҳим роль ўйнаган.

Кадрлар танлашда қўлланиладиган методикалар классификациясида касбий билимларга тестлари ҳам муҳим ўрин тутати. Бунда номзоднинг касбига оид билимлари қўлами баҳоланади. Мазкур тестлар ёрдамида эг муҳим касбий билимларнинг икки тури баҳоланади:

Ишни бажариш учун зарур бўлган технологик билимлар, иш самарасини таъминловчи жараёнлар ва баҳоловчи мезонларни билиш, булар номзоддаги тажриба ҳамда қобилиятлар ва унинг касбий эришувлари ўртасидаги боғловчи бўғиндир. Бироқ касбий билимлар борасидаги тестлар конкрет лавозим ва унинг турлари учун махсус белгиланган бўлиши керак. Масалан, кемасозлик заводидаги пайвандловчи машинасозлик заводидаги пайвандлаш учун мўлжалланган қурилма ва технологияни қўлламайди.

Юқорида таъкидланганидек, замонавий кадрлар танлаш психологиясида ассессмент-марказ турли ташкилотлар ва ишлаб чиқаришда кадрларни танлашда оммавийлашиб бормоқда, улар 60%ни ташкил этмоқда.

Ассессмент-марказлар фақатгина кадрларни танлашда эмас, балки ишчиларни аттестация қилиш, хизмат пиллапоясидан кўтаришда ҳам қўлланилмоқда. Мазкур методнинг бундай оммавийлашувини унинг доирасида қўлланиладиган турли-туман баҳолаш методлари, бир нечта экспертларнинг иштирок этиши номзод ҳақида ҳар томонлама ва объектив тасавурларни тўплаб бериши билан боғлаш мумкин. Таъкидлаш жоизки ассессмент-марказлар танлаш жараёнини тасвирлаш учун қўлланилади. Бунда карларни танлашдаги барча асосий танлов методлари интеграциялашган ҳолда қўлланилади(намунага оид ишни бажариш тести, тузилмавий суҳбат, қобилиятлар, билим, кўникма ва малакалар ҳамда шахслилик сифатларини аниқлаш бўйича ёзма тест), уларнинг натижасида ҳар бир номзодга унинг умумий рейтингини кўрсатувчи баённома тузилади. Мазкур метод ёрдамида б ёки 8 кишидан иборат гуруҳларда раҳбарлар ва психологлар иштирокида икки уч кунларда баъзида ҳафта давомида саралаш ишлари олиб борилади. Бунда гуруҳда баҳолашнинг устунлиги номзодларнинг гуруҳий динамикасида намоён бўлади ва бунда номзод фаолиятининг турли томонларини баҳолаш имконияти мавжуд бўлади.

Яна бир методлар классификацияси когнитив тестлардир. Жуда кўп мутахассислар фикрича, когнитив тестлар конкрет ташкилот шароитларига йўналган ва етарлича даражада ишончли бўлиши керак. 1970-йилларнинг охирларида Джека Хантер ва Фрэнк Шмидт ишлари психологларга кадрлар танлашда қўлланилиши мумкин бўлган ишончли когнитив тестлар мажмуасини қўллаш имконини берди. Бироқ бунда муаммо туғилиши мумкинки, агар кадрлар саралаш билан шуғулланувчи шахс

профессионал психолог бўлмаса когнитив тестлар натижаларини интерпретация қилиши жуда мушкул бўлади. Таъкидлаш жоизки, баъзи вазиятларда кадрларни саралашда когнитив тестларни қўллаш ўринсиз бўлади, масалан, олий ўқув юртлари талабаларини ишга саралашда. Бундан ташқари, умумий ақлий қобилиятлар тестларини қўллаш ҳақида қарор қабул қилишга диққат билан қараш лозим.

Биографик маълумотлар методи ҳам кадрларни саралашда кенг қўлланиладиган методлар сирасига киради. Мазкур методда ҳам фақат унинг ўзигагина хос бўлган хусусиятлар бор. Бошқа методлардан фарқли томони шундаки, ҳаёт давомидаги маълум ҳодисалар ёки номзоднинг хусусиятлари билан бўлажак касбий фаолият ўртасидаги статистик алоқадорлик ҳисобга олинади. Биографик маълумотларни иккита асосий усул орқали олинади: анкеталарнинг стандарт бланклари ва биографик сўровномалар. Бу икки методлар ўртасидаги асосий фарқ олинadиган ахборот сони ва типидадир. Анкеталарнинг стандарт бланкларида маълумотлар қўламнинг етарлича чегараланган қриниши берилади, масалан ёш, оилавий аҳвол ва аввалги иш жойлари ҳақидаги маълумотлар. Биографик сўровномалар асоси да эса номзод ҳаёти ҳақида тўлиқ ва батафсил маълумотга эга бўлиш мумкин. Мазкур сўровномалар шунингдек баъзи психологик компонентларни, масалан назорат локусини, номзоднинг мустақиллиги, интилувчанлигини ҳам аниқлаб бериши мумкин, шу тариқа биографик сўровнома шахслик тестлари родини ҳам бажариши мумкин.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, замонавий рекрутментда кадрларни саралаш методлари классификацияси жуда кенг қўламга ва мазмунга эга бўлиб, уларнинг сони йилдан-йилга ортиб бормоқда.

4. Кадрларни психологик саралаш мезонлари

Кадрлар танлаш муаммосини илмий жиҳатдан америкалик олим Ф.Парсонс ўрганган бўлиб, 1908 йилда у қуйидаги тамойилларни ишлаб чиқади(1,4):

- 1) инсон ўз индивидуал сифатлари, энг аввало касбий ахамиятли қобилиятлар бўйича айнан битта касбга мос келади.
- 2) касбий мувофаққият ва касбдан қониқиш индивидуал сифатлар ва касб талабларининг мос келиши билан боғлиқ.
- 3) Касбий танлов анланган жараён бўлиб, бунда инсоннинг ўзи ёки касбий консультант психологик ёки физиологик сифатлар мажмуасини белгилайди ва уни касб талаблари билан солиштиради. Касбий саралаш характеристикалари ичидан Ф.Парсонс авваламбор, анланганлик ва рационалликни ажратади ҳамда уларни индивиддаги қобилиятлар, қизиқишлар ва қадриятлар ҳамда уларни турли касбларда амалга ошириш имконияти ўртасидаги келишув сифатида тушунади. Айнан мана шу назария асосида жуда кенг профессиографик материал тўпланди ва

таҳлил қилинди, касблар классификацияси ишлаб чиқилди, касбий танлаш ва инсоннинг у ёки бу касб талабларига мос келиши даражасини аниқлаш мақсадида касбий саралаш принциплари ва схемалари ишланди.

Кадрларни саралашдаги йирик ва туб ўзгаришлар XX асрнинг 20-йилларида юз берди, бунда ишлаб чиқаришда Тейлор томонидан илгари сурилган меҳнатни ташкил қилиш тизими кенг қўлланилди. Тейлор тадбиркорнинг максимал даромадини ҳар бир ишчининг максимал муваффақияти билан боғлашни таъминлаш зарурлигини таъкидловчи концепцияни илгари суради. Тейлор концепцияси асосида инсонларни бошқариш меҳнатни ташкил этиш ва унинг самарадорлигини оширишнинг энг муҳим масаласи ётади. Тейлор алоҳида эътиборни кадрларни излаш ва саралаш, шунингдек раҳбар касбий компетенциясини баҳолашга қаратади. Тейлор тизимида тўртта асосий принципни ажратиш мумкин(1,3,4):

1. Бутун персоналнинг малака ва кўникмаларини умумлаштириш классификациялаш;

2. Илмий ўрнатилган белгилар асосида қатъий саралашни амалга ошириш;

3. ходимларни рағбатлантиришнинг изчил ўйлаб чиқилган тизими;

4. ишчилар ва бошқарувчи ўртасида меҳнат ҳамда масъулиятни тақсимлаш.

Тейлор фикрича, инсон ишлаб чиқаришда аниқ талабларга, қатъий иерархия ва меҳнатнинг изчил тақсимланишига эга бўлган тузилмавий муҳитга тушиши керак. Бунда моддий манфаатдорликни бозор иқтисодиёти шароитидаги меҳнатнинг рационал мотиви сифатида қўллаб, ишнинг оптимал режимига ҳамда ишлаб чиқариш самарадорлигига эришиш мумкин. Маълумки, АҚШ, Германия, Францияда Тейлор тизими асосида кадрларни танлашнинг хусусий тизимлари ишлаб чиқилган. Рационал ёндашув ҳали хануз замонавий бошқарувда, айниқса конвейерли технологияларда кенг қўлланилмоқда.

Ф.Тейлорнинг “илмий менежмент” концепцияси асосида М.Вебернинг меҳнатни ташкил этишнинг социологик назарияси, А.Файолнинг административ назарияси ва Л.Гьюлик, Дж. Муни ҳамда Л.Ф.Урвик(3) томонидан бошқарувнинг синтетик концепцияси ишлаб чиқилди. Мазкур ёндашувларни классик ёндашувлар деб баҳоласа бўлади. М.Вебернинг социологик концепциясида ташкилот шахссиз механизм ҳисобланиб, асосий қонидаси аниқ ва хатосиз ишлаш ҳамда бунда максимал даромад олишдир. Вебер назарияси асосида қўйидаги ҳолатлар илгари сурилади:

1) ташкилот ўз мақсадларига эришиш усулларини танлашда мустақилликка эга;

2) индивидлар бир-бирини ўрнини босадиган бўлиши керак;

3) ташкилотдаги меҳнат индивид мавжудлигининг асоси бўлиши керак;

4) индивид хулқ-атвори аниқ ва битта схема орқали белгилаб қўйилган бўлиши керак.

А.Файолнинг административ концепциясида 14 та “максим” ажратилади, масалан, меҳнатнинг тақсимланиши, ягона раҳбарлик принципи, умумий манфатларнинг хусусий манфатлардан устунлик қилиши, штатлар жадвалининг муқимлиги ва х.к.

Л.Гьюлик, Дж. Муни ва Л.Ф.Урвик ишлаб чиқаришни ташкил этишнинг учта принципини таклиф этадилар: мутахассисликка йўналтириш, назорат ва ягона

рахбарлик.

Инсоний муносабатлар концепциясига Э.Мейо томонидан илгари сурилган машхур Хоторн экспериментлари асос бўлди. Мазкур экспериментлар давомида ишлаб чиқаришнинг турли омиллари ўрганилди. Тадқиқотлар шуни кўрсатдики, меҳнатни ташкил этишнинг объектив омиллари ишлаб чиқаришда ҳал қилувчи аҳамиятга эга эмас экан. Тадқиқотчилар ишчилар учун қутилмаганда улар меҳнати шароитларини яхшиладилар – иш давомида қўшимча танаффуслар ташкил қилишди, компания ҳисобига иккинчи нонушта беришди, иш кунини қисқартиришди. Ишлаб чиқариш самарадорлиги ошиб борди. Бироқ мазкур имтиёزلарни бекор қилишганда ишлаб чиқариш самарадорлиги пасаймади. Ишчилардан нима учун улар яхши ишлашда давом этаётганларини сўрашганда улар “ахир сиз бизлар ҳақимизда шунча қайғуриб, ғамхўрлик қилдингиз-ку” деб жавоб беришди. Шундай хулосага келиндикки, меҳнат самарадорлигига раҳбарлик усуллари ва ўзаро муносабатлар мароми таъсир кўрсатар экан. Э.Мейо томонидан олиб борилган кейинги экспериментларда одамларнинг ижтимоий хулқ-атвори фақатгина турли гуруҳий нормалар функцияси эканлиги маълум бўлди. Қизиғи шундаки, Ф.Тейлор ҳам гуруҳий ишнинг мазкур феноменига эътибор қаратган эди.

Маълумки, кадрларни саралашда энг аввала унинг мотивларини ҳисобга олиш муҳимдир. Хулқ-атвор ва фаолият мотивацияси муаммоси психологиядаги етакчи муаммолардан бири ҳисобланади. Уни тадқиқ этиш психология назарияси учун ҳам, амалиёт учун ҳам муҳим аҳамият касб этади. Мотивация жаҳон психологиясида кенг ўрганилади. Юқорида таъкидлаганимиздек, мотивация борасидаги Э.Ғозиев, З.Фрейд, Х.Хекхаузен, К.Левин, Дж.Аткинсон, Т.Мерфи, А.А.Файзуллаев ва бошқалар ишлари мавжуд.

Муваффақиятга эришиш мотивацияси борасида Корнайт (1990), Х.Хекхаузен (1990), М.Мюррей(1998), В.Орлов,(1990), Мак-Келланд(1998) бошқалар тадқиқотлар олиб борганлар(13,14).

Кўпгина муаллифлар ишларида мотив эҳтиёжларнинг акс этиши ва намоён бўлиши сифатида қаралган. Мотивация соҳаси ўз ичига ундашнинг барча турларини қамраб олади: мотивлар, эҳтиёжлар, қизиқишлар, интилишлар, мақсадлар, майллар ва х.к. Кенгрок маънода олиб қараганда мотивация умуман хулқ-атвор детерминациясидир.

Психолог-тадқиқотчилар ишларини ўрганиш натижалари шуни кўрсатадики, улар мотивацияни тушуниш ва унга таъриф беришда мотивациянинг динамик ва мазмуний томонлари бирлиги ҳақидаги ҳолатдан келиб чиқадилар.

Э.Ғозиев фикрига кўра инсонларга алоқадор мотив ва мотивация тушунчалари кўзгатувчилар ва кўзғовчиларнинг барча турларини ўз ичига олади, чунончи, мотивлар, эҳтиёжлар, қизиқишлар, мақсадлар, интилишлар, мотивлашган установакалар ва бошқалар.⁹

С.Л.Рубинштейн (1990) фикрича “мотивация бу психика орқали амалга ошириладиган детерминациядир... бу унинг акс эттирилиши воситасида инсон хулқ-атворининг субъектив детерминация қилинишидир”¹⁰.

⁹ Э.Ғозиев, А.Жабборов. Фаолият ва хулқ-атвор мотивацияси. Т. 2003. 11-бет

¹⁰ С.Л.Рубинштейн. Основы общей психологии. М. 1990. 232-бет

Инсонлар фаолият мотивациясини ўрганиш психологиянинг кўпгина йўналишлари ичида энг қизиқарлиси ҳисобланади, чунки фаолият натижалари кўпинча инсонни фаолиятга нима ундашига боғлиқ бўлади. Тадқиқотчилар фикрига кўра, ижод мотиви сифатида инсоннинг фаолият натижаларини яхшилашга интилиши тушунилади, у муваффақиятга эришиш мотивацияси деб аталади.

Ю.М.Орлов фикрича, бу муаммода инсоннинг фундаментал ижтимоий эҳтиёжларидан бири – муваффақиятга эришиш эҳтиёжи ётади. Бу эҳтиёж инсоннинг илгари эришган даражасидан ўзиб кетишда, аввал бажарган ишини бу сафар яхшироқ бажариш, муаммони оригиналроқ ечишга интилиш борасида доимий ўз-ўзи билан мусобақаланиш кетади. Бу эҳтиёж инсонни узоқроқ мақсадларни кўзлашга ва уларни амалга оширишда изчил ҳаракат қилишга ундайди.

Муваффақиятга эришиш эҳтиёжлари улуғ бўлган шахслар “эришувчи шахслар” деб аталади, бундай одамлар қандайдир фаолиятнинг аввалги ва кейинги бажарилиш даражаси ўртасидаги тафовутларни идрок этишдан қониқиш ҳосил қиладилар, чунки бу тафовут улар учун эмоционал жихатдан алоҳида аҳамият касб этади.¹¹

Инсон ҳаёт тарзи, унинг касби, бўш вақтида нима билан шуғулланишига боғлиқ равишда муваффақиятга эришишга эҳтиёж кенг диапазонда намоён бўлиши мумкин. Ю.М.Орлов фикрича “Эришувчи шахс ихтиро, рационализаторлик таклифи, янги назария яратиш устида мавқе учун ёки расмий тарзда ёхуд моддий рағбатлантириш учун ишламайди, балки бу фаолият унга биринчи навбатда улкан қониқиш бериши учун ҳам ҳаракат қилади. Бундай одамлар фаолияти ҳар оим ҳам тан олинмайди ва мукофотланмайди.

Муваффақиятга эришиш эҳтиёжларини шаклланиши ҳақида гап кетганда шуни таъкидлаш жоизки, бу эҳтиёж ижтимоий эҳтиёждир. Олимлар муваффақиятга эришиш мотивациясининг шаклланишида бир қанча омилларни санаб ўтадилар.

Муваффақиятга эришиш ва муваффақиятдан қочишга мотивлаштирилган одамлар хулқ-атвори қуйидагича тафовутланади. Муваффақиятга эришишга йўналган одамлар одатда ўз олдларига фаолиятда муваффақият деб ҳисобланадиган ижобий мақсад қўядилар. Уларда интилиш аниқ намоён бўлади, қандай бўлмасин улар ўз фаолиятларида фақат муваффақиятга эришишга ҳаракат қиладилар шундай фаолиятни излайдилар, унга фаол киришадилар, қўйилган мақсадга эришишга йўналтирилган воситаларни ва ҳаракатларни маъқул танлайдилар. Бундай одамларда когнитив соҳада одатда муваффақиятни собитлик билан кутиш мавжуд. Қандайдир ишга киришганда улар албатта муваффақиятни ҳисобга оладилар ва унга эришишларига ишонадилар. Улар қўйилган мақсадларига эришиш учун йўналтирилган ҳаракатларининг қўллаб-қувватланишини кутадилар, булар билан боғлиқ ишлар уларда ижобий эмоцияларни юзага келтиради. Бундан ташқари улар учун ўзларининг барча захираларини тўла ишга солиш ва эътиборини қўйилган мақсадга қаратиш ҳосдир. Муваффақиятсизликдан қочиш мотивацияси устунлик қилган одамлар ўзларини бошқача тутадилар. Уларда фаолиятдаги аниқ мақсад муваффақиятга эришишда эмас, муваффақиятсизликдан қочишда намоён бўлади. Уларнинг барча фикрлари ва ҳаракатлари ана шунга бўйсундирилган бўлади. Дастлаб муваффақиятсизликка мотивлашган инсон ўзида ишончсизликни

¹¹ Ю.М.Орлов. Потребность в достижении. Хрестоматия по общей психологии. М. 1998 й. 65-бет

намоён қилади, муваффақиятга эришишига ишонмайди, танқиддан қўрқади. Айниқса муваффақиятсизликка учраш эҳтимоли бўлган ишлар билан унда салбий эмоционал кечинмалар боғлиқ бўлади, у фаолиятдан кўнгли тўлмайди, фаолият унга малол келади. Натижада у ғолиб эмас, омадсиз бўлиб қолади. Х. Хекхаузен(1994) фикрича, муваффақият мотивацияси устунлик қилган одамлар тез, лекин кам фойда берадиган ҳамда узоқ муддатли, лекин катта фойда берадиган иш ўртасида танлаш юзага келганда кўпинча иккинчисини танлайдилар, муваффақиятга мойиллиги паст одамлар эса ҳозирги ишга боғланиб қоладилар. Шунингдек, таъкидланадики, муваффақиятга мотивлашганлар “катта мақсадлар”га эътиборларини тўплайдилар, улар узоқ вақтни ўз ичига олган, режалаштиришни таақозо этадиган, қарор қабул қилиш жараёнини ўз ичига олган топшириқларни афзал кўрадилар. Улар муваффақиятга бирданига эришишни хуш кўрмайдилар, бинобарин улар етарлича кута оладилар. Муваффақиятга эришиш ва муваффақиятсизликдан қочиш мотивациялари етакчилик қиладиган одамларда ўз муваффақиятлари ва омадсизликларини тушунтиришда ҳам тафовутлар кузатилади. Муваффақиятга интилувчи ўз ютуғини ўз қобилиятларига боғлиқлигини таъкидласа, муваффақиятсизликдан қочишга интилувчилар ўз қобилиятларини қарама-қарши ҳолатда таҳлил қиладилар. Муваффақиятдан хавфсизланганлар ўз муваффақиятларини тасодифий ҳолатларга боғлиб тушунтирадилар, муваффақиятга интилувчилар эса ўз омадсизликларини шундай тушунтирадилар. М.Ш. Магомед-Эминов(1996) фикрича, мотивациянинг маълум механизмлари мавжуд бўлиб, у мўлжалларни амалга оширишни бошқарувчи ва назорат қилувчи вазифаларни бажаради. Уларга қуйидагилар киради: раццоал стратегиялар, эмоционал таъсирлар, вазиятни назорат қилиш вақтни тақсимлашни назорат қилиш. Бунда муваффақиятга интилиш мотиви мавжуд синалувчилар ўзини ўзи назорат қилишнинг қуйидаги усулларини қўллайдилар:

- 1) амалий фаоллик – ҳаракатнинг аҳамиятини кўтаришга йўналтирилган рационал стратегия;
- 2) долзарб вазиятда билиш ва эмоционал жараёнларни йўналишини ушлаб туришга мажбур қилувчи ўз ўзига берилган йўриқномалар;
- 3) фаолликка йўналтирилган эмоционал назорат (ўз-ўзидан қоникмаслик, жahl ва х.к.).

Муваффақиятсизликдан қочиш мотивларига эга бўлган синалувчилар ўзини ўзи назорат қилишни қуйидаги усулларидан фойдаланадилар:

- 1) умумий мақсаднинг аҳамиятини қадрсизлантирувчи рационал стратегиялар;
- 2) вазиятнинг ноактуал жабҳаларига чалғимасликка мажбур қилувчи ўз-ўзига йўриқномалар;

3) релаксацияга (хотиржам бўлиш, ўз-ўзига ишонч ва х.к.) йўналтирилган эмоционал назорат. Эришиш мотиви шахснинг барқарор характеристикаси сифатида биринчи мартаба Г.Мюррей томонидан ажратилган ва ниманидир тез ҳамда яхши қилишга, қандайдир ишда маълум даражага эришишга интилиш сифатида тушунилган. Кейинги тадқиқотлар жараёнида бу мотивнинг Д. Мак-Клелланд ва Х. Хекхаузен томонидан ўрганилиши икки мустақил мотивацион тенденция аниқланди: муваффақиятга инитилиш ва муваффақиятсизликдан қочиш. Эришиш мотиви бу ҳолатда инсон ўз имкониятлари даражасини оширишга қанчалик интилишини кўрсатади. Россия психологиясида эришиш мотивацияси М.Ш.

Магомед-Эминов, Т.В. Корнилова, И.М. Палей ва бошқа бир қатор олимлар томонидан ўрганилган. Мамлакатимизда Э.Ғ.Ғозиев, М.Ғ.Давлетшин, А.А.Файзуллаевлар бу муаммо юзасидан тадқиқотлар олиб борганлар.

Г. Мюррей фикрича, муваффақиятга эришиш эҳтиёжи қуйидаги тушунчалар билан характерланади: қандайдир қийин ишни бажариш; жисмоний объектлар, одамлар ёки ғояларга нисбатан бошқариш, манипуляция қилиш, ташкил қилиш; буни иложи борича ёлғиз ўзи ва тез қилиш; тўсиқларни енгиб ўтиш ва муваффақиятга эришиш, такомиллашиш, бошқалар билан рақобатлашиш ва улардан ўзиб кетиш, иқтидорини амалга ошириш ва бу билан ўзини ўзи ҳурмат қилишни ошириш.

М.Ш. Магомед-Эминов муваффақиятга эришиш мотивациясини аффектив ва когнитив жараёнларнинг ягона интеграциялашган функционал тизими сифатида баҳолайди, бу тизим фаолият жараёнини унинг бутун амалга оширилиш жараёни давомида бошқариб туради. Фаолиятни мотивацион бошқариш жараёнида махсус вазибаларни бажарувчи тузилмавий компонентларни санаб ўтиш мумкин: долзарблаштириш мотивацияси (фаолиятга ундаш ва ташаббус кўрсатиш) селекция мотивацияси (мақсадни ва унга мос ҳаракатни танлаш) амалга ошириш мотивацияси (ҳаракатнинг бажарилиши ва мўлжални амалга оширишни назорат қилишга қаратилган), кейинги мотивация (ҳаракатни тўхтатишга ва бир ҳаракатни бошқаси билан алмаштиришга йўналтирилган жараёнлар). Экспериментал тадқиқотлар шуни кўрсатадики, эришиш мотивациясини долзарблаштирувчи асосий механизмлардан бири вазиятни эмоционал-мотивацион баҳолаш бўлиб, у вазиятнинг мотивацион аҳамиятлилиги ва эришиш вазиятида баҳолаш компетентлиги асосида шаклланади. В.Н. Вилёнас (1989) фикрича муваффақият эмоцияларини функционал белгилаш шундан иборатки, улар мақсадга бирламчи ундашни кучайтиради ва қўллаб-қувватлайди, муваффақиятсизлик эмоциялари эса бу ундовчини ушлаб туради ёки инкор этади.

Чет эл психологларидан Дж.Аткинсон (1999) муваффақиятга эришиш мотивациясининг биринчи расмийлаштирилган моделини илгари суради, бу модель мақсур соҳада ишлаб чиқилган кейинги моделларга асос вазифасини ўтади. Аткинсон ёндашувининг манбалари К.Левин майдон назариясига бориб тақалади. Аткинсон олдинга аҳамиятли қадам ташлайди, яъни у кутилма - кадрият ўзгарувчиларига учинчи мотивацион ўзгарувчини қўшади. Бу мотивлардаги индивидуал тафовутларнинг хулқ-атвор динамикасига таъсирини ҳисобга олиш имконини беради. Дж.Аткинсон бўйича мақсадга эришишга йўналтирилган хулқ эришишнинг натижавий тенденциясига кўра аниқланади, бу тенденция муваффақиятга интилиш ва муваффақиятсизликдан қочиш тенденцияларининг биргаликдаги ўзаро таъсирида юзага келади. Муаллиф мотивларни шахсни умумлашган нисбатан турғун диспозициялари сифатида тушунади. Муваффақият эҳтимолнинг ўсиши унинг кадриятини оширади ва аксинча. Дж.Аткинсон К.Левин ва бошқаларнинг маълум чегараларда муваффақият кадри топшириқ мураккаблигининг чизиқли функцияси эканлиги ҳақидаги ғояларини ривожлантиради: топшириқ мураккаблиги ортиб борган сари унинг кадри ҳам ортиб боради. Инсон ўзига осон туюлган ишни бажаришдан катта хурсандчилик ҳис этмайди ва аксинча жуда қийин ишни бажарганда ўзи учун жуда катта ғурурни ҳис қилади.

В.И.Степанский (1998) фаолиятни бошқаришга муваффақиятга эришиш ва муваффақиятсизликдан қочиш мотивациясининг таъсирини ўргана туриб, шундай хулосага келадики, эришиш эҳтиёжи муваффақиятга эришиш интилишга ягона ундовчи эмас ва уни ана шу интилиш жадаллиги орқали ўлчаш тўғри бўлмайди. Шунингдек, унинг фикрича, аниқ ифодаланган муваффақиятга муваффақиятсизликдан қўрқиш билан биргаликда ҳам кечвиши мумкин, айниқса муваффақиятсизлик субъект учун оғир оқибатларга олиб келиши мумкин бўлса.

Шундай қилиб, хулоса қилиш мумкинки, кадрларни психологик саралашда шахсининг мотивацион соҳасини тадқиқ этиш ҳам муҳим аҳамият касб этади, зеро кадрларнинг фақатгина бирламчи эҳтиёжлари, яъни яхши маош, қулай иш ўрнига эга бўлиш эҳтиёжларидан ташқари юқори даражали эҳтиёжлар, хусусан, муваффақиятга эришиш мотивацияси ҳам кадрлар танлаш психологиясидаги энг долзарб муаммолардан бири ҳисобланиб, жуда кўп тадқиқотчилар мазкур муаммо борасида тадқиқотлар олиб борганлар. Ҳозирги вақтда учта назария мавжудки, улар инсонни ҳаракатга ундовчи мотивларни тушунтиришга ҳаракат қилади:

- 1) Муваффақиятга эришиш эҳтиёжи назарияси;
- 2) Атрибуция назарияси;
- 3) Мақсадга эришиш назарияси.

Мазкур назарияларни муҳокама қилиб чиқамиз.

1) Муваффақиятга эришиш эҳтиёжи назарияси: мазкур назария ҳам шахслилик, ҳам вазиятли омилларни хулқ-атворнинг энг муҳим кўрсаткичлари сифатида ҳисобга олувчи мажмуавий моделдан иборат. Бу назарияни бешта компонент ташкил қилади:

а) шахслилик омиллари ва мотивлар. Ҳар қандай инсон учун муваффақиятга эришишнинг иккита асосий мотиви характерлидир, булар муваффақиятга эришиш ва муваффақиятсизликдан қочиш мотивлари. Муваффақиятга эришиш мотиви у ёки бу ҳаракатни бажаришдан қониқиш ёки ғурурни ҳис этиш имконияти сифатида таърифланса, муваффақиятсизликдан қочиш – муваффақиятсизлик натижасида уят ёки камситилишни ҳис қилишдир. Мазкур назарияга асосан бизнинг хулқ-атворимиз ана шу мотивларнинг ўзаро мутаносиблиги орқали аниқланади. Хусусан, юқори муваффақиятларга эришган инсонлар учун муваффақиятга эришиш мотивациясининг юқори кўрсаткичлари ва муваффақиятсизликдан қочиш мотивациясининг паст кўрсаткичлари хосдир. Улар ўз қобилиятларини баҳолашни ёқтирадилар, муваффақиятсизлик ҳақида ўйлаб ўтирмайдилар. Юқори муваффақиятларга эришмаган шахслар учун эса, муваффақиятга эришишнинг паст кўрсаткичлари ва муваффақиятсизликдан қочишнинг юқори кўрсаткичлари хосдир. Улар доим муваффақиятсизлик ҳақида ўйлайдилар ва ундан қўрқадилар.

б) вазиятли таъсирлар. Шахсининг характерли хусусиятларининг ўзи асосида хулқ атворни аниқ прогноз қилиш мумкин эмас. Вазиятни эътиборга олиш зарур. Муваффақиятга эришиш эҳтиёжи назарияси иккита моментни ўз ичига олади: вазиятда муваффақият эҳтимоли ва муваффақиятнинг ундовчи аҳамияти. Муваффақият эҳтимоли ким билан мусобақаланишга ва топшириқнинг қийинлигига боғлиқ бўлади.

в) натижаловчи тенденциялар. Муваффақиятга эришиш эҳтиёжи назариясининг учинчи компоненти натижаловчи бихевиористик тенденция бўлиб, у инсон муваффақиятга эришиш моти даражаларини маълум вазиятга нисбатан қараб

чиқиш билан белгиланади. Мазкур назария муваффақиятнинг 50 га 50 эҳтимолли прогнозлашда самаралидир. Юқори муваффақиятларга эришган одамлар бундай вазиятдан илҳомланадилар, чунки уларга тенг келадиган рақиблар билан мусобақаланиш ёки енгил бўлмаган вазифаларни бажариш ёқади. Катта муваффақиятларга эришмаган инсонлар енгил вазифаларни ёқтиришади, чунки уларнинг фикрича бунда муваффақият қафолатланган. Баъзида улар жуда қийин вазифаларга интиладилар, чунки улардан ҳеч ким муваффақият кутмайди. Муваффақият эҳтимоли 50га 50 бўлганда улар ҳаддан ташқари ҳаяжонланиш ва безовталаниш ҳис қиладилар, бу эса заиф қатнашиш эҳтимолини оширади. Улар бу вазиятдан қоча олмасалар, муваффақиятсизликдан қочиш эҳтиёжининг юқорилиги туфайли ҳаяжонга тушиб қоладилар

г) эмоционал реакциялар (ғурур ва шармандалик). Юқори муваффақиятларга эришадиган одамлар ҳам, эришмайдиганлар ҳам табиийки, ғурурни ҳис этишни маъқул кўрадилар, бироқ уларнинг шахслилик хусусиятлари вазиятли омиллар билан турлича ўзаро таъсирга киришади, бунда ё ғурурда ёхуд шармандаликда кўпроқ диққатни тўплашга мажбур қилади. Биринчилари кўпроқ ғурурда, иккинчилари эса шармандаликда ўз эътиборларини тўплайдилар.

д) Муваффақиятга эришиш хулқи. Муваффақиятга эришиш эҳтиёжи назариясининг бешинчи компоненти аввалги тўртта компонент хулққа қандай таъсир кўрсатишини кўрсатади. Катта муваффақиятларга эришган одамлар кўпроқ мусобақавий топшириқларни излайдилар, оралиқ таваккални ёқтирадилар ва баҳоловчи вазиятларда яхшироқ қатнашадилар. Катта муваффақиятларга эришмайдиган одамлар мусобақавий вазиятлардан қочадилар.¹²

2) атрибутив назария:

Бу назария одамлар ўз муваффақиятлари ва ютқизишларини қандай тушунтиришларига асосланган. Мазкур назарияга асосан муваффақият ва муваффақиятсизликни ҳар қанақа тушунтиришнинг минглаб вариантларини бир нечта категорияга бўлиш мумкин. Асосий категория бу ерда муқимлик нисбатан доимий ёки доимий бўлмаган омил), каузаллик ёки сабабийлик (ички ва ташқи омил) ва назорат (назорат остида бўлган ёки бўлмаган омил). Спортчилар ўз натижаларини қандай тушунтиришлари уларнинг қутилмалари ва эмоционал реакцияларига таъсир кўрсатади, бу эса ўз навбатида муваффақиятга эришиш мотивациясига таъсир кўрсатади.

3) мақсадга эришиш назарияси:

Мақсадга эришиш назариясига мувофиқ, учта омил ўзаро таъсир этган ҳолда инсон мотивациясини белгилаб беради: эришиш мақсадлари, таъсирчанлик ва эришиш хулқи. Инсон мотивациясини тушунтириш учун унинг учун муваффақият ва муваффақиятсизлик қандай аҳамиятли эканлигини аниқлаш зарур.¹³

Шундай қилиб, том маънода мотивация – бу кенг тушунча бўлиб, ўз ичига ҳаракатлар йўналиши ва жадаллигини бошқариш жараёнини олади. Мотивация ҳақида реал тасаввур олиш учун спорт фаолиятига номотивацион таъсирларни

¹² Гогонов Е.Н. Психология физического воспитания и спорта: учебное пособие для студентов высш. пед. учеб. заведений./ Гогонов Е.Н., Мартынов Б.П. – М.: Издательский центр «Академия», 2002. 47-49-бетлар

¹³ Ўша ерда. 49-бет.

англаш зарур, шунингдек мотивацион омилларнинг тез ўзгариш имкониятини аниқлашни ўрганиш лозим. (Ю.А.Коломейцев, 2004).

Мотив – маълум фаолликка, эҳтиёжларни маълум усул билан қондиришга ундаш. Агар эҳтиёж фаоллик манбаи бўлса, мотивлар бу фаолликка маълум йўналиш беради ва инсонни мазкур йўл доирасида ушлаб туради. Мотивлар нима учун айнан у ёки бу мақсадлар қўйилаётганлигини, уларга эришишга интилиш кучаяётганлигини тушуниш имконини беради. Спорт фаолияти учун мотивларнинг турли-туманлиги характерлидир. Бу жисмоний ва рухий зўриқишлар билан тушунтирилиши мумкин, инсон нима учун зўриқаётганини билиши зарур.

Херцбергнинг касбий эҳтиёжлар классификацияси ҳам мотивацион-гигиеник модель сифатида баҳолаиб, унга кўра ишдан қониқиш куйидаги омилларга боғлиқ эканлиги таъкидланади:

- муваффақиятлар (малака) ҳамда муваффақиятнинг тан олинishi;
- шунчаки иш (ишга ва берилган тпшириққа қизиқиш);
- масъулиятлилик;
- хизмат пиллапояларидан кўтарилиш;
- касбий ўсиш имконияти. Мана шу омилларнинг хаммасини Херцберг “мотиваторлар” деб атаиди.

Ишдан қониққанликка куйидагилар таъсир кўрсатади:

- бошқарув усули;
- ташкилот ва маъмурият сиёсати;
- меҳнат шароитлари;
- иш жойидаги шахслараро мунсоабатлар;
- меҳнат ҳақи;
- иш муқимлигига ишонмаслик;
- ишнинг шахсий ҳаётга таъсири.

Мазкур ташқи омиллар “контекст омиллари” ёки “гигиеник” омиллар номига эга бўлди.

Кадрларни саралаш мезонлари ҳақида гап борар экан, таъкидлаш жоизки, мотивацион соҳадан ташқари, ҳар бир касб учун зарур бўладиган махсус шахслилик хусусиятлари, қобилиятлар, кўникма ва малакаларни эгаллашга лаёқат даражалари ҳам ҳисобга олинади. Масалан, умумтаълим мактаблари ўқитувчилари учун қўйиладиган талабларга келсак, эмоционал барқарорлик, сабр-тоқатлилик, касбий компетентлилик, болалар психологиясини яхши билиш, коммуникатив қобилият такт, эмпатия ва бошқа хусусиятларни келтириш мумкин. Умуман социономик типдаги касбларда, яъни “субъект-субъект” тизимига асосланган касбларга ишга кирувчиларда ана шу хислатлар биринчи ўринда талаб этилиши ҳеч кимга сир эмас. Ҳуқуқ-тартибот органларига ишга қабул қилинувчи номзодларга ўзига хос талаблар қўйилади, масалан, шахслилик хусусиятларидан ташқари яхши жисмоний тайёргарликка эга бўлиш, стрессга барқарорлик, қатъиятлилик, мардлик, қутилмаган вазиятларда ҳаракат қила билиш, бир қатор когнитив хусусиятлар талаб этилади. Кичик ва ўрта бизнесни ривожлантиришга йўналтирилган фирма ва компанияларда жамоада ишлай олиш қобилияти, коммуникатив хусусиятлар, тадбиркорлик, стрессга барқарорлик ва шунга ўхшаш зарур хислатлар номзодда бўлиши афзал кўрилади.

5. Кадрларни саралаш методларини амалиётда татбиқ этиш, уларни амалга ошириш тартиби ва алгоритми

Одатда кадрларни саралаш биргина эмас, балки уларни атрофлича ўрганишга мўлжалланган бир неча усуллари мавжуд. Номзодларни саралашнинг комплекс методлари ўзида қуйидагиларни қамраб олади:

—Олдиндан саралаш (белгиланган шаклда номзод ҳақидаги ахборотлар тўплаш, дастлабки суҳбат ва интервью);

—Номзод ҳақида ахборот тўплаш (ўзга кишилар ёрдамида);

—Шахслилик сўровномалари;

—тестлар: интеллект, махсус қобилиятлар, қизиқишлар, касбша яроқлилиқ ва бошқалар;

—кадрларни гуруҳий методлари;

—муаммони ҳал этиш;

—ишни синаб кўриш;

—ўзини ўзи қайд этиш;

—суҳбат, интервью.

Методлар кадрликка номзоднинг танлашга ёндашувга боғлиқдир. Улар ҳар хил бўлади. Масалан, бугунги кун тажрибажоларда американча ва японча ёндашув мавжуд (26)

Америка фирмалари:

Номзодни талаб этиладиган иш ўрнига мос келиши;

-лавозим, мажбурият, меҳнат шароитига; меҳнатдаги хулқ-атворга мослиги.

Япон фирмалари:

-ходимнинг таълим олганлик ва шахслилик имкониятларига йўналтирилган;

Кадрларни саралаш ҳам ташқи, ҳам ички бўлади.

Кадрни ички саралаш мавжуд меҳнатга муносабатини ўзгаришига қараб амалга оширилади:

—ички жойлашув, кадрнинг мақсадли ривожланиши, резервларни шакллантириш ва фойдаланиш;

—ишни ташкил этишдаги ўзгаришлар; юқори даражали татбиқ этиш, кўп сменали иш тартиби.

Кадрларни ташқи саралаш йўли:

—ходимни ижара ҳақидаги шартномасини тузиш;

—саралашда воситачилик, вербовка, традицион методлар, эълон, меҳнат биржаси орқали янги меҳант шартномаларини тузиш орқали.

Дастлабки интервью

Бўш ўринларга номзодларни излаш дастлабки суҳбат- кадрлар хизмати (ахборот алмашилиши билан бошланади (котиб), кадрлар бўлими инспектори, кадрлар бўйича менеджер) билан лавозимга даъвогар ўртасида ахборот алмашилиши тарзда амалга оширилади. Дастлабки интервью орқали амалга оширилган маълумотлар номзоднинг бўш ўринга мос қобилиятга эгами ёки йўқлигига боғлиқдир.

Дастлабки суҳбатнинг яна бир мақсади номзоднинг иш ва муассасага бўлган қизиқиши билан боғлиқдир.

Дастлабки суҳбат, номзоднинг ўзи ҳақидаги маълумотлар шаклини тўлдиришидан олдин ёки ундан кейин амалга оширилиши мумкин.

Суҳбат одатада кадрлар сарашлашнинг маркази ва асосий методи саналади. Суҳбатни амалга ошириш бир қатор факторларга боғлиқ бўлади. Суҳбатни ўтказишга тайёргарлик учта таъсир кўрсатувчи манбаларни ҳисобга олиб амалга оширилади:

- номзод томонидан;
- иш берувчи ташкилот томонидан;
- интервьюер томонидан.

Суҳбатни ташкил этишда иштирок этувчилардан талаб этиладиган жиҳатлар

Номзод томонидан	Муассаса томонидан	Интервьюер томонидан
1) ёши, жинси, миллати ва бошқалар 2) саломатлиги . 3) маълумот даражаси 4) иш тажрибаси 5) касбий қизиқиши. 6) Мавқега интилиши. 7) психологик характеристикалар: интеллект, мотивация ва бошқаларга қаратилган . 8) Саралаш суҳбатига иштирок этиш тажрибаси. 9) Номзоднинг иш, компания ва бошқаларга муносабати	1) Ташкилотнинг сиёсий, иқтисодий ва ҳуқуқий жиҳатлари . 2) Бошқарув тизимида ходимларни саралаш жараёнидаги ўрни. 3) Саралаш тизимида суҳбатнинг ўрни. 4) Кадрларни саралашда суҳбатдан амалий фойдаланиш. 5) Жисмоний шарт-шароитлар: суҳбатга вазиятни қўлайлиги, конфиденциаллик, суҳбатлашувчилар миқдори ва бошқалар . 6) Суҳбатнинг структурали типлари. 7) Ушбу вакансияга қанчалик тез тўлдириш.	Жинс, ёш, миллат ва бошқалар Аҳволи. Психологик характеристикалар: интеллект, мотивация ва бошқаларга қаратилган . Ишга талабни идрок этиш Номзод билан илк танишув. Интервьюнинг мақсади. Бу тоифа суҳбатларни ўтказиш тажрибаси Қарор қабул қилиш вақолати.

Номзод билан интервью атрафлича ўйлаб режалаштирилган бўлиши лозим.
Интервью типлари.

Кадрларни саралаш мақсад ва вазифаларга боғлиқ тарзда ҳар хил интервью типлари бўлади:

- структуралашган (бир қатор қайд этиб бориладиган саволлар тўплами асосида);
- структуриралашмаган (эркин шаклда ўтказиладиган);
- эмоциоанал зўриқишли шароитда интервью (махсус стрессли вазият ташкил этилади);
- панелли (махсус тузилган комиссия ўтказадиган);
- гуруҳий (номзодлар гуруҳи билан интервью);
- биттама битта.

Интервьюдан ташқари кадрларни саралашнинг яна бир қатор методлари мавжуд. Улар қуйидаги жавдалдаги тарзда амалга оширилади.

1-жадвал

Кадрларни саралашда ҳар хил усулларни ташқи қўлланиш частотасининг фоиз ҳисобида

Саралаш усуллари	Малакасиз ходимлар	Ўқитиш учун сараланган ёшлар		Малакали ходимлар	Раҳбарликка тайинламаётган ходимлар	Ёш мутахассислар	Ҳар хил раҳбарлик лавозими учун ходимлар таркиби		
		Техник	Савдо-сотик				Қўйи	Ўрта	Юқори
Номзодларнинг аризасини баҳолаш	80	93	99	89	97	95	98	97	93
Қўшимча маълумотлар-тавсиялар	12	6	4	14	19	11	37	64	68
Кадрлар бўлими томонидан режалаштирилган суҳбат	19	48	62	39	60	68	57	58	49
Кадрлар бўлими томонидан режалаштирилмаган суҳбат	52	28	28	41	41	28	40	47	35
Мутахассислик бўйича режалаштирилган суҳбат	11	15	20	21	32	32	36	37	35
Мутахассислик бўйича режалаштирилмаган суҳбат	52	25	19	56	65	40	53	48	45
Гуруҳдаги суҳбат ёки дискуссия	0	18	35	1	10	33	17	12	11
Шахсни тестдан ўтказиш	2	10	10	3	6	7	7	8	5
Психофизик характеристикалар	5	39	40	5	5	11	4	3	2
Ақлий қобилиятлар	2	28	35	0	5	8	4	2	0
Биографик сўров	9	10	12	12	11	17	16	15	15

Ишни бажаришини синаб кўриш	8	27	12	22	17	12	9	9	8
Тиббий экспертиза	71	70	60	72	54	53	52	53	53

Юқоридаги ҳолатлардан кўринайдиги кадрларни саралаш билан боғлиқ вазиятларда кўпроқ номзодларнинг аризасига алоҳида эътибор қаратилар экан ёки кадрлар билан боғлиқ суҳбатни амалга оширилиши белгилловчи рол ўйнар экан.

2-жадвал

Кадрларни муассаса ичида саралашда қўлланиладиган методларнинг қўллаш частотаси фоиз ҳисобида

Саралаш усуллари	Малакасиз ходимлар	Малакали ходимлар	ЎРтача салоҳиятли ходимлар	Ёш мутахассисларни	Ҳар хил раҳбарлик лавозими учун ходимлар таркиби		
					Қуйи	Ўрта	Юқори
Суҳбат (интервью)	70	78	91	72	83	84	77
Бевосита раҳбарнинг тавсияси	64	73	70	48	86	83	74
Ходимларнинг фикри	36	43	66	59	73	72	57
Топшириқларни синов муддатли бўйича бажариши	14	32	34	26	40	34	20
Ишни бажаришини синаб кўриш	8	18	11	5	5	3	2
Шахсни тестдан ўтказиш	20	18	7	7	5	7	8

Кадрларни саралаш билан боғлиқ жаҳон тажрибасида бир хилликни кузатиш қийин. Шу сабабли биз ўрганган маълумотларда жаҳон тажрибасида қуйидаги ҳолатларни келтириб ўтиш мумкин бўлади.

3-жадвал

Жаҳон мамлакатларининг айримларида кадрлар саралаш бўйича фойдаланиладиган методикаларнинг аҳамиятлик кўрсаткичи (фоиз ҳисобида)

Методикалар	Мамлакатлар (%)	
	Франция	Англия

Қобилият тестлари	49	70
Шахслилик тестлар	42	64
Баҳолаш марказлари	19	39
Графология	77	3
Астрология	25	0

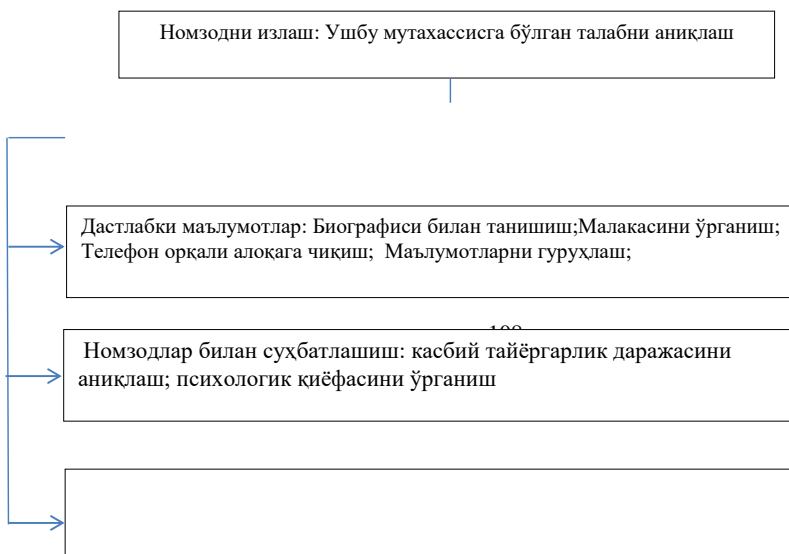
Агар юқоридаги баҳолаш даражаларидан келиб чиқиб ва психодиагностикада фойдаланиладиган қобилиятларни баҳолаш методларини қуйидаги жавдал бўйича келтириб ўтамиз:

4-жадвал

	Қобилиятлар	Мухим баҳолаш методлари
1.	Иқтидор: — интеллект — кўриш ўткирлиги — реакция ва бошқалар	Интеллект тестлари, моторикани баҳолаш тестлари ва сенсор қобилиятни баҳолаш тестлари
2.	Иқтидор: интеллект кўриш ўткирлиги реакция ва бошқалар	Интерактив методлар (сухбат, гуруҳда дискуссия ўтказиш)
3.	Мотивация: — таваккал қилишга тайёрлик — «бирдан ҳаракатланишга тайёрлик» ва бошқалар	1. Натижаларга эришганлик мотивацияларини баҳолаш тестлар 2. Номзоднинг хужжатлари 3. Интервью
4.	Шахслик хусусиятлари: Эмоционал барқарорлик ва бошқалар	1. Тестлар (сўровномалар) 2. Стресс-интервью
5.	Касбий қобилиятлар ва билимлар	1. Тестлар (ишни бажаришини синаб кўриш) 2. Номзоднинг хужжатлари (дипломни баҳосига ва бошқалар)
6.	Касбий тажриба	1. Номзоднинг хужжатлари (меҳнат фаолияти) 2. Сухбат

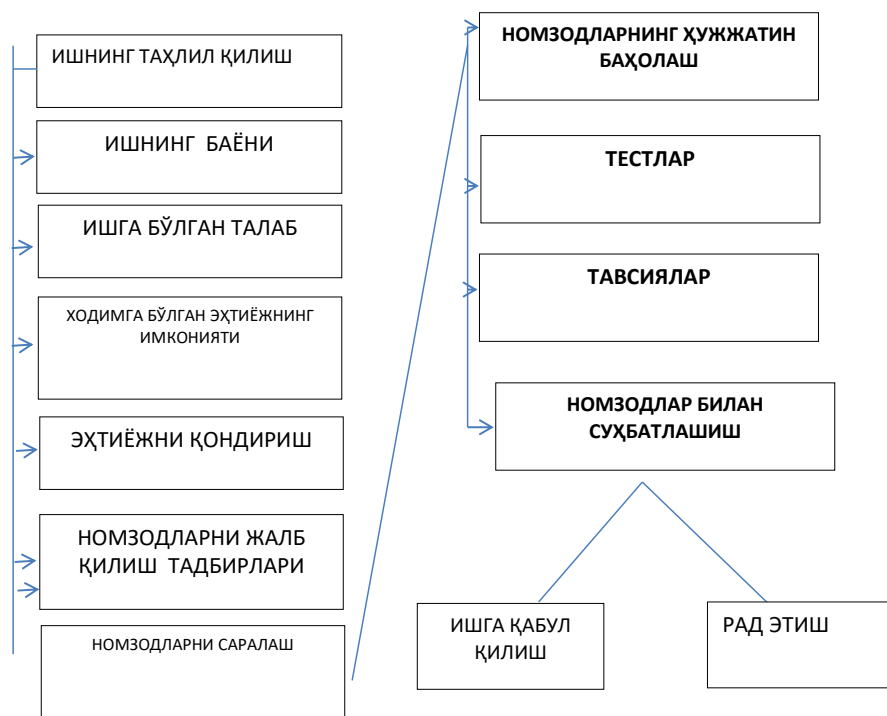
Ходимликка номзодларни излаш ва уларни топиш билан боғлиқ ҳолатни қуйидаги тартибда амалга ошириш муҳимдир:

1-схема. Номзодларни саралаш мазмуни

Номзодларни саралашнинг навбатдаги ҳолатини эса уларнинг саралаш босқичларини куйидаги тартибда амалга оширишни мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз.

2-схема. Номзодларни саралаш босқичлари

Номзод шахсини психологик таҳлил қилиш технологияси

5-жадвал

Кадрлар билан ишлаш жараёнида уларнинг меҳнат муҳити талабаларига жавоб беришини баҳолаш учун “Ўзини ўзи баҳолаш шкаласи” тавсия этилади:

Ф.И.Ш. Б. С.

Шахслилик, ишчанлик ва касбий фаолиятни белгиловчи сифатлар

№	Хулқ-атвор кўрсаткичлари	Баҳо шкалалари									
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1.	Хизмат тошириқларини бажариш								+		
2.	Ишнинг сифати									+	
3.	Лавозимга компетентлиги									+	
4.	Ишни мустақил бажара олиши						+				
5.	Тартиб-интизомга риоя қилиши										+
6.	Ишончилиги							+			
7.	Юклатилган мажбуриятларни бажариш										+
8.	Меҳнатга муносабати										+
9.	Касбга муносабати										+
10.	Эҳтиёткорлиги										+
11.	Малакасини оширишга интилиши						+				
12.	Ҳамкасбларига муносабати										+
13.	Жамоат ишларига иштироки										+

Жами балл: 115 балл

Ўзини ўзи баҳолаш бўйича хулосалар:

Номзоднинг имзоси:

Танишиб чиқилди: _____ раҳбарнинг имзоси

кўрсаткичининг 88 % ташкил этди. Ўзини ўзи баҳолаш нуқтаи назаридан унинг ишга қабул қилиш мумкин.

Ушбу тақдим этилаётган маълумотнинг ҳолислигини таъминлашда эса мазкур методиканинг эксперт баҳолаш усули асосида баҳолаш тавсия этилади. Бунинг учун ходимнинг учта яхши биладиган муассасанинг раҳбар ходимлари баҳолашлари сўралади. Уларнинг натижаси навбатдаги профилни ифодаловчи 6-жадвалдан кузатиш мумкин.

6-жадвал

Кадарлар билан ишлаш жараёнида уларнинг меҳнат муҳити талабаларига жавоб беришини баҳолаш учун “Аттестация учун баҳолаш шкаласи” тавсия этилади:

Ф.И.Ш. БС

Шахслилик, ишчанлик ва касбий фаолиятни белгиловчи сифатлар

№	Хулқ-атвор кўрсаткичлари	Баҳо шкалалари											
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10		
1.	Хизмат тошириқлари бажариш												
2.	Ишининг сифати												
3.	Компетентлиги												
4.	Ишни мустақил бажара олиши												
5.	Тартиб-интизоми												
6.	Ишончилиги												
7.	Юклатилган мажбуриятларни бажариш												
8.	Меҳнатга муносабати												
9.	Касбга муносабати												
10.	Эҳтиёткорлик												
11.	Малакасини оширишга интилиши												
12.	Ҳамкасбларига муносабати												
13.	Жамоат ишларига иштироки												

Жами балл:202/ 101-78 %

1.Ходим баҳоси:104-80 %

2.Бўлим бошлиғи:98-75%

3. Муассаса раҳбари _____

Ўқувчиларни касб-хунарга йўналтиришни фаоллаштириш методикаси (Н. ПРЯЖНИКОВ)

Методиканинг мақсади-юқори синф ўқувчиларида касб-хунар меҳнатига тайёрлигининг англаштини ривожлантиришдан иборат.

Методикадан гуруҳий ҳамда индивидуал маслаҳатларда фойдаланиш мумкин. Гуруҳда иш олиб бориш ўқувчининг касб-хунарни танлашга тайёрлигини аниқлашда қўл келади. Индивидуал тарзда иш олиб борилганда эса ўқувчининг касб-хунарга қобилиятини, бирор бир фаолиятга мотивациясини, бирор бир касб-хунарни танловини ёки шахсий англаш даражасини ёритиш имконини беради.

“Тайёр бўл!” методикасини бошқа фаоллаштирувчи сўровномалар сингари ҳеч қачон кескин психодиагностик восита сифатида қараш ярамайди. Унинг асосий мақсади –инсоннинг ўзини билиши ва шахсий имкониятлари ҳақидаги фикрларини фаоллаштиради, шундай ёки ўзгача ўз тақдирини ўзи муваффақиятли белгилаштини таъминлайди.

Методикани ўтказиш тартиби

Ўқувчилар психологнинг ёрдамида тоза оқ варақ катаклариди жавоблар бланкасини чизади. Сўнгра психолог ўқувчиларга йўриқномани тушунтиради. У ўқувчиларга ҳар хил меҳнат ҳаракатлари акс эттирилган рўйхатини тақдим этишини айтади. Ўқувчилар ўзининг камолотининг ушбу босқичида ҳаракатлардан ҳар бирини муваффақиятли бажара олишини баҳолашлари керак. Бунда ўзини ўзи баҳолаш учун 0 дан 10 гача бўлган балл шкаласидан фойдаланилади. Агар у ёки бу ҳаракатни бажариш ўқувчиларда қийинчилик туғдирса, унга паст балл қўядилар. Мабодо улар бу ҳаракатни енгил бажара оламан деб ҳисобласалар, акс ҳолда юқори балл беради. Бу ерда ўқувчиларнинг хоҳиш-истагларига эмас, балки уларнинг имкониятлари ва қобилиятлари ҳақида сўз бораётганлигига эътибор қаратишлари зарур бўлади. Барча баллар “ўзини ўзи баҳолаш” графасидаги тасдиқ рақамининг ўнг томонига ёзиб қўйилади.

Психолог “Меҳнат ҳаракатлари рўйхати”ни ўқийди, ўқувчилар жавоблар бланкасида ушбу ҳаракатлардан ҳар бирини бажаришга қанчалик тайёр эканликларини баҳолайдилар. Бошқа фаоллаштирувчи методикалар билан қандай ишлашда психолог алоҳида тасдиқларни ойдинлаштириши ва шарҳлаши мумкин. Мазкур методикани шарҳлаш бундай ҳолга йўл қўйиб бўлмайдиған “замоновий тестлардан” фарқ қилади. Бир қатор тасдиқларни ўқишда, масалан, “Ифлос, исқирт” ишни бажариш (нохуш ҳид, чанг,

шовкун кузатиладиган (№17)) ўқувчилар мақсадга мувофиқ айнан уларнинг қобилиятлари ҳақида сўз бораётганлигини эсга тутган ҳолда баҳолашлари тўғри келади. Ҳаттоки, агар “ифлос” иш (ёки бошқа яққол ўзига жалб қилмайдиган меҳнат ҳаракатлари) кимгадир жуда нохуш, бироқ у ҳаммаси шундай бўлса ҳам уларни енгил бажара олса юқори балл қўйиши кузатилади. Аксинча, агар бирор бир ҳаракат ёқса-ю, аммо уни ҳозирча яхши бажара олмаса, жавоблар бланкасида паст балл қўядилар.

Сўнгра психолог ҳар бир меҳнат ҳаракати бўйича қизлар ва ўсмирлар учун алоҳида мўлжалланган тахминий меъёрларни ўқийди. Ўқувчилар бу вақтда жавоблар бланкасидаги “Меъёрнинг мувофиқлиги” графасида балларни ушбу меъёрига мослигига қараб белгилайдилар. Агар уларнинг кўрсаткичи меъёрга мос келса “0” қўядилар, меъёрдан катта бўлса- “+1”, агар меъёрдан кам бўлса, “-1” қўядилар. Масалан, агар биринчи саволга ўсмирлардан бирортаси ўз имкониятини олти баллда баҳолади, ушбу савол бўйича ўсмирлар учун меъёр 4 дан 8 гача бўлган балл интервалига мувофиқдир, у ҳолда “0” қўйилади.

Сўнгра ўқувчилар ўз балларининг (+1, -1, 0) алгебраик йиғиндисини ҳисоблайдилар ва жавоблар бланкасининг пастки қисмида ёзиб қўядилар. Шу тарзда олинган натижа ҳам ҳамма учун умумий бўлган меъёр билан таққосланади. Бундай меъёр -5 дан +6 баллгача бўлган натижалардан иборат. (Албатта ўзини ўзи юқори ёки паст баҳолаш ҳақидаги хулосалар шартли характерга эга, ахир бир қатор ўсмирлар ҳар хил ҳаракатларни муваффақият билан бажаришга қобилиятлидирлар. Айниқса методикадаги келтирилган меъёрлар камолотдан йироқ ва қанчалик ўсмирни ўз-ўзини билишини фаоллаштириш учун психодиагностика учун шунчалик хизмати тегмайди.

Бироқ бу хулосалар кейинчалик ўқувчининг аниқ касб-ҳунарга тайёрлигини умумий баҳолашида, ўзини ўзи баҳолаш ҳақидаги хулосаларга келишида қўл келади.

Психолог синфга мурожаат қилиб, ўқувчиларни тайёрликларини текшириб кўришлари учун касб-ҳунар номи айтишларини сўрайди. Натижада доскада 8-12 касб-ҳунарлар рўйхати шакллантирилади.

Сўнгра “Касблар менюси” ёрдамида методикада шундай касблар мавжудлиги аниқланади. Агар мавжуд бўлса, касб-ҳунарлар ёзилган қаторида рўйхатдан тартиб рақами қўйилади. Мабодо, ана шу касб ўсмирни қизиқтирса-да, рўйхатда бўлмаса, ўқувчи билан келишган ҳолда унга яқин бўлган касб-ҳунар кўриб чиқилади.

“Касблар менюси”да инсон фаолиятига анъанавий бўлмаган бир қатор фаолият турлари масалан, дайди, тиланчи, квартира ўғриси, фоҳиша, рэкетир, наркотик сотувчи касблари ҳам киритилган. Бироқ бугунги кунда ўспиринлар орасида айнан ушбу йўллар билан пул топишга қизиқадиганлар мавжуд. Психолог бу “касб-ҳунарлар”га эътибор қаратиши ҳамда педагог билан биргаликда ўспиринлар бундай фаолият турларини муҳокама қилиши лозим. Ўсмирлар билан ушбу касб-ҳунарлар тўғрисида сўхбатлашишдан кўрқмаслиги керак. Ахир улар ўз давраларида ушбу масалаларни жонли

муҳокама қилишади. Яхшиси ушбу муҳокамани профессионал психолог ўзининг назорати остига олиши лозим.

Методикани бажариш учун намуна

Сўнгра психолог касбга тайёрликни аниқлашни мисол асосида тушунтиради. Ўқувчилар психологнинг ортидан мос ҳисоблашни амалга оширадилар. Кейин уларнинг ўзлари қизиқадиган касбларига тайёрликларини мустақил аниқлайдилар. Ҳар бир ўқувчи ўзининг касбга тайёрлигини камида тўрта касб-хунар бўйича текшириб кўриши мумкин. Жавоблар бланкасининг ўнг қисми тўрта тенг бўлакка ажартилади (1-жадвал) ва уларнинг ҳар бир бирор бир касбга тайёрликни баҳолайди.

Қуйида “дастурчи” касбига тайёрликни батафсил ҳисобланиши “дастурчи” касбига тайёрликни ҳисоблаш намунаси” жадвалида келтирилган.

Бошланишида бланкада касбнинг номланиши- “дастурчи” ёзилади. Сўнгра “Касблар тўплами” рўйхатидан “дастурчи” касбининг меҳнат ҳаракатларига мувофиқ келувчи рақами ва бу ҳаракатларнинг муваффақиятли бажариш учун аҳамиятини балли ифодаси излаб топилади. Барчаси жавоблар бланкида мос графада ёзиб қўйилади.

Сўнгра ҳаракатнинг аҳамиятлик кўрсаткичлари билан бир қаторда ўқувчи ўз бланкасида олдин қўйган жавобини ёзиб қўяди. Масалан, биринчи меҳнат ҳаракати (асбоб-ускунадаги кўрсаткичларни кузатиш)-7 балл, учинчи (ҳисоб-китобни бажариш)-5 балл; ўн саккизинчи (монотон ҳаракатни кўчириш)-3 балл ва ҳақозо. Сўнгра аҳамиятлилик кўрсаткичлари ўсмирларнинг ўзини ўзи баҳолаш балларига мувофиқ кўпайтирилади. Сўнгра олинган натижалар йиғиндиси топилади. Ўсмирнинг касбга тайёрлигининг умумий кўрсаткичи фоизли ифодаланиб, жавоблар варақасининг паст қисмига ёзиб қўйилади. Агар у 60–70% дан паст бўлса, у ўқувчининг ушбу касбга тайёрлигига шубҳа уйғотади.

Шунингдек, ўсмирнинг ўз-ўзига берган баҳосини ҳисобга олиш зарур. Агар у юқори бўлса, “дастурчи” касбига тайёргарлик бўйича олинган натижаси тузатувчи коэффициент 0.7 га кўпайтирилади. Агар паст бўлса, 1,3 га, меъёрга бўлса ҳеч қандай тузатишни амалга ошириш шарт бўлмайди. Келтириб ўтилган мисолда юқори бўлмаган тайёргарлик кўрсаткичи, 47 га тенг бўлиб, у 1,3 тузатиш коэффициентига кўпайтирилган ва натижада 61,1 % олинди. Бу “Дастурчи” касбига яхши тайёргарликни билдиради.

Ўқувчилар ҳам шу тарзда ўзлари қизиқадиган бошқа касбларга тайёрликларини мустақил ҳисоблаб топадилар. Баъзан кимдадир 6-8 та ва ундан ортик касбларни кўриб чиқиш хоҳиши пайдо бўлиб қолади (у ҳолда ўқувчилар жавоблар бланкасида қўшимча варақ қўшиб ҳисоблашни бажаради). Бундай ҳолатда индивидуал тартибда касбларга қизиқувчи ўсмирларнинг кўрсаткичларини ҳисобга олади.

Индивидуал тарзда иш олиб борилганда

Индивидуал мақсадда методикадан фойдаланишда (ёки 3-5 кишилик микрогурӯҳ билан ишлашда ёки)ўтказишнинг умумий тартиби сақланиб қолади, аммо аҳамиятли қўшимчалар қилиш имконияти пайдо бўлади.

Ўқувчиларга у ёки бу ҳаракатларни бажариш имкониятлари (“уддалайман”)ни баҳолабгина қолмай, балки бу ҳаракатларни бажариш хоҳишлари (“хоҳлайман”) ва ҳаттоки бундай ҳаракатларни бажаришнинг зарурлигини баҳолаши тавсия қилиш тарзда кенгайтирилади. Ўқувчининг ҳар бир меҳнат ҳаракатларини психолог ўқигандан кейин жавоблар варақасининг учинчи устунчасида 0 дан 10 баллга бўлган шкаладан фойдаланиб мувофиқ келадиган ўзини ўзи баҳолаш қўйилади. Афсуски, якуний жамланмага келиш учун, хусусан, методикадаги ўзини ўзи баҳолашни анқилаш учун ўқувчиларнинг қобилиятларига боғлиқ намунавий меъёрлар тақдим этилади («Намунавий меъёрлар» жавдалига қаралсин). Бироқ хоҳиш-истаклари бўйича психолог ўзининг минтақаси учун шундай меъёрлар олиши мумкин (Бундай меъёрларни олиш учун қуйидаги қўлланмаларни тавсия этилади: Словарь-справочник по психологической диагностике. Бурлачук Л.Ф., Морозов С.М. Киев: Наукова думка, 1989; Общая психодиагностика / Под ред. А.А. Бодалева, В.В. Столина. М.: Изд-во МГУ, 1987.)

Индивидуал ишларни баҳолашда фақат қобилиятлар эмас, балки хоҳиш-истак ва ушбу кўринишдаги ишни бажариш зарурлиги ҳам баҳоланади.

1-жадвал

Жавоблар бланки

Ҳаракат рақамлари	Ўз-ўзини баҳолаш	Меъёрга мувофиқлик	Тўрта касб-хунар	
			1. _____	2. _____
1				
2				
3				
4				
5				
6				
7				
8				
9				
10				
11				
12				
13				
14			3. _____	4. _____
15				
16				
17				
18				
19				
20				
21				
22				
23				
24				

25				
26				
27				
28				
29				
30				
31				
32				
33				
34				
	Жами			

Мехнат ҳаракатлари рўйхати

1. Асбоб-ускуналарнинг кўрсаткичларини, экрандаги ахборотларни кузатиш.
2. Матн билан ишлаш (кўп ўқиш, ниманидир ўрганиш).
3. Ҳисоб-китобларни бажариш (ЭҲМда, микрокалькуляторда, ақлда).
4. Кўп чизиш, расм чизиш.
5. Ёзишмалар юритиш, компьютерда матн киритиш.
6. Кўп сўзлаш, аудитория олдида маъруза қилиш, одамлар билан суҳбатлашиш.
7. Хизмат кўрсатишга шайлик, мижозларга ёқиш ва хизмат кўрсатиш.
8. Мехнат тартиб интизомига ва субординацияга риоя қилиш (бўйсунуш қоидаларига).
9. Техникани бошқариш (машинада, станокда, агрегатларда).
10. Ниманидир қўлда ёқи оддий мосламалар ёрдамида қайта ишлаш.
11. Кўпинча очик ҳавода, табиат кўйнида (ҳар қандай шароитда) ишлаш
12. Ишнинг боришига кўра кўп ёдга олиш .
13. Кўпинча сафарга бориб-келиш (хизмат сафари, экспедиция).
14. Ўзгарувчан вазиятларни тез сезувчанлик, диққатни тақсимлай олиш ўқуви.
15. Нимани ва кимнидир текшириш, назорат қилиш, баҳолаш, диагноз қўйиш.
16. Эҳтиёткор бўлиш ва келажакни кўзлаб иш кўриш, хавфсизлик қоидаларига риоя қилиш (ақл билан таваккал қилиш).
17. «Кир, ифлос» ишни бажариш (нохуш ҳидли, чанг, шовкун кузатиладиган жойларда)
18. Бир хил, монотон ишни кўчириш.
19. Истеҳзо ва қўполликка чидамлилиқ.
20. Узоқ жисмоний юктамаларни бошдан кечириш (кўп юриш, ҳар хил ҳаракатларни бажариш, босимни, вибрацияни кўчириш, температурани кўтарилиб тушиши).
21. Ташкиллаштириш ўқуви, одамларни бошқариш.
22. Хорижий тилда сўзлашиш.
23. Низоли вазиятлардан чиқиш, ўз шаънини ҳимоя қилиш ўқуви.

24. Бошқаларни ва ўзини алдамаслик (бундай гапириш ҳаммага берилмаган).
25. Ҳамма нарсани юрагига яқин олмаслик ўқуви (сизнинг ишингиз тўфайли кимгадир ёмон бўлишидан хаяжонланмаслик).
26. Кўпинча кечаси ва дам олишларсиз ишлаш.
27. Муҳим қарорларни мустақил қабул қилиш ўқуви (уларнинг якунига ҳам мустақил жавоб бериш).
28. Ҳамкасблари билан ҳамкорликда бўлиш ўқуви, жамоада ишлаш (жанжалларсиз ва фитнасиз).
29. Хотиржам ва вазмин фикрлаш.
30. Ўзини доимо кузатиш, машқ қилиш, шуғулланиш ва яхши иш формасида бўлиш.
31. Муқаддас нарсага ишониш (буюк ғоялар, худога, сеvimли кишига, раҳбарга)
32. Ишга доимо нимадир янгилик киритиш ва ноодатий фикрлаш.
33. Гўзалликни яратиш, гўзалликни қадрлаш ўқуви.
34. Уддабурон бўлиш, тез ишлаш ўқуви.

6-АМАЛИЙ МАШҒУЛОТ. ИНТЕЛЛЕКТУАЛЛИК ТЕСТЛАРИНИ ХОРИЖИЙ ПСИХОЛОГИЯДА ҚЎЛЛАШНИНГ ЗАМОНАВИЙ БОСҚИЧИ.

Кўпчилик психологлар ҳозирги кунда интеллект тестлари шахсларнинг таълим даражасига ва уларнинг табиий қобилиятларига боғлиқ бўлган муайян интеллектуал кўникмаларнинг шаклланиш даражасини ўлчашларини еътироф этадилар. Тест натижаларида бирини иккинчисидан ажратиш мумкин емас.

Тест балларининг атроф-муҳитга боғлиқлиги уларнинг номуносиблиги, ўзгарувчанлигини билдиради. Буни тушуниш тестнинг асосий мақсади ўзгаришига олиб келади. Агар илгари интеллектуал тестлар бўйича ўлчовлар кўпинча мавзуларни тоифаларга ажратиш ва узок муддатли прогнозлар учун ишлатилган бўлса, энди Ғарб психологлари орасида ёрлиқларни ёпиш тенденциясини рад этиш мавжуд. Интеллектуал тест натижаларига кўра шахсларнинг каттик, ўзгармас таснифи оғир салбий оқибатларга олиб келди, чунки паст 1 () болага нисбатан камсукумлиқ белгиси қолдирди, бошқаларнинг унга бўлган муносабатини ўзгартирди ва шу билан ривожланишнинг ноқулай шароитларини сақлаб қолишга ёрдам берди.

Ҳозирги кунда ақлий тестлар асосан мактаб фаолиятини башорат қилиш ва ўқувчиларни ҳар хил турдаги мактаблар бўйлаб тарқатиш учун ишлатилади. Шундай қилиб, Америка Қўшма Штатларида бир бола иктидорли учун мактабга олиш учун, у Стенфорд-Бинет синов камида 1С олиш керак.

Лекин бу тор соҳада ҳам 1С тахминларга асосланган башоратлар) ҳар доим ҳам тўғри бўлавермайди. Немис психологлар, мактаб қобилияти нисбатан интеллектуал тест бир вақтнинг ўзида амал Америка тадқиқотлар таҳлил сўнг, 1С ўлчаш асосида деган хулосага келди), у чекланган даражада мактаб ютуқларини башорат қилиш фақат мумкин, тест натижалари ва мактаб муваффақият ўртасидаги ўртача боғлиқлик, одатда атрофида жойлашган, чунки 0.50 ь. Бу кўрсаткич 0.25 аниқлаш коэффициентига мос келади, яъни мактаб ютуғидаги ўзгарувчиларнинг фақат 25% разведка тестларини бажаришдаги фарқлар билан тушунтирилади.

Шундай қилиб, ақлий тестлар асосида мактаб ютуқларини баҳолаш ва башорат қилиш турли хил қўшимча омиллар таъсири туфайли қийинлашади, улар орасида енг муҳими оиланинг таъсири ва енг муҳими, талаба шахсининг таъсири. Барча бу 1С ортиқ мактабда академик бажариш катта таъсир кўрсатади).

1С) нинг предметли қийматининг пасайиши кўпгина психологлар томонидан кўрсатилади. Бундан ташқари, А. Анастаси томонидан

айтилганидек, ҳатто Д. тест балини синаб кўриш вақтида шахснинг ақлий ривожланишига етарли баҳо бериш етарли эмас. Бунинг учун тест натижаларини бошқа манбалардан олинган маълумотлар билан тўлдириш лозим: кузатишлар, биографик маълумотлар, ўқитиш методларини таҳлил қилиш ва бошқалар.:

- тестларни бажаришда мавзунинг ўқитилганлик даражаси ҳақида;
- тестни яқунлаш мотивацияси ҳақида;
- синов пайтида ҳиссий ҳолат ҳақида;
- экспериментатор шахсининг синов балларига таъсири тўғрисида;
- тестдан олдинги мавзу фаолияти ҳақида ва бошқалар.

Атроф-муҳитнинг ақлий синов натижаларига таъсири шунчалик каттаки, улар ёрдамида кўп ёки кам муваффақиятли прогноз қилиш учун психологлар махсус экологик индексларни жорий этишга ҳаракат қиладилар. Бу узоқ махсус тестлар орқали аниқланган деб аталмиш ўқув қобилиятларини ўртача даражаси ва қатор коллежлари ўртасида кенг фарқ қилади, деб маълум қилинди. Аммо психологларнинг фикрича, коллежлар психологик иқлим, назарий ва амалий йўналишнинг ўзига хос оғирлиги, ўқувчиларнинг синфдан ташқари, режадан ташқари ишларда иштирок этиш даражаси, жамоат фаолиятига қизиқиш ва халқаро муаммолар ва бошқа кўплаб кўрсаткичлар билан фарқланади[1]. Шу боис америкалик психологлар таълим муассасаларининг хусусиятларини ҳисобга олувчи индексларни жорий этишга ҳаракат қилмоқда.

Оилавий муҳит шароити, хусусан, ўқувчиларнинг ижтимоий-иқтисодий даражасини ҳисобга олишда ҳам худди шундай тенденциялар кузатилади. Бу мақсад турли кўламли ижтимоий-иқтисодий шароитлар учун-енг оддий ва хом дан, фақат бир ўзгарувчини жалб (масалан, ота ёки ота-оналар таълим даражаси ишғол ҳақида маълумотлар), кўпроқ нозик ва табақалаштирилган учун, ота-оналар нафақат хусусиятларини ўз ичига олган, балки бундай уй ҳажми сифатида ахборот, замонавий қулайликлар мавжудлиги, китоблар мавжудлиги, журналлар, газета, нон-расмий таълим шакллари (масалан, мусиқа дарслари). Шундай қилиб, Б. га кўра. Ота-оналарнинг таълим даражаси ҳисобга олинса, 7 ва 16 ёшдаги разведка тестлари бўйича баллар ўртасидаги ўзаро боғлиқликлар 0,58 дан 0,92 гача оширилиши мумкин.

Шундай қилиб, кўшимча манбалардан олинган маълумотларни ҳисобга олган ҳолда ва тест натижалари бўйича кўплаб таъсирларни ҳисобга олган ҳолда, баъзи кўникмалар ва қобилиятларнинг ҳақиқий ҳолатини тавсифлаш учун ақлий тестлардан фойдаланишингиз мумкин. Бундан ташқари, интеллектуал тест натижаларига кўра, сиз одамнинг ақлий ривожланишидаги ўзгаришларни кузатишингиз мумкин.

Ўсиш ёки камайишга ёрдам берадиган кўплаб шароитлар мавжуд бу кўрсаткич атроф-муҳитдаги тасодифий силжишлар натижасида ҳам, режалаштирилган ташқи аралашувлар натижасида ҳам ўзгариши

мумкинлигини таъкидлаш муҳимдир. Психологлар болаларда сезиларли ходиса ва езилган (£1) куйидаги сабабларга кўра сабаб бўлиши мумкин, деб топдик:

- оила тузилишидаги ўзгаришлар
- - оила даромадининг ошиши ёки камайиши,
- янги яшаш жойига ўтиш —
- болалар боғчасига қатнаш ва ҳоказо.

IQ нинг ўсиши компенсатор ўқув дастурларининг натижаси бўлиши мумкин, унинг асосий мақсади турли ҳаёт шароитларида болаларнинг ақлий ривожланиш даражаларини махсус тайёргарлик ёрдамида бир-бирига яқинлаштиришдан иборат еди. Биринчи компенсатор дастурлар 1960-йилларда ижтимоий-иқтисодий даражаси паст оилаларнинг болалари учун қўшма Штатларда яратилган. Ҳозирги кунда ёш болаларнинг ақлий ривожланишини рағбатлантиришга ва шу билан ноқулай муҳитнинг мактаб таълимига таъсирини чеклашга ҳаракат қилувчи қатор компенсатор дастурлар устида ишлаш бўйича тажриба кўп.

Бундай дастурлардан фойдаланишнинг дастлабки натижалари 1968-йилда чоп етилган "ерта ўрганиш" тўпламида маълум қилинган. Шундай қилиб, Peabody лойиҳа дастури фойдаланиш натижаларига кўра, мактабгача таълим ривожлантиришда иштирок болалар назорат гуруҳи билан солиштирганда тест синовлари бўйича сезиларли даражада юқори балл топилди (шу экологик параметрлари билан болалар, шу жумладан,, лекин ким таълим иштирок қилмади). Бу болалар мактаб таълимининг бошланишида ўз устунликларини сақлаб қолдилар.

Бу муаммо ҳақида баъзи маълумотлар Л томонидан берилган. У 3-4 ойлик болаларга қўлланиладиган компенсатор машғулотларга уриниб кўради, оналар 70 остида IQ баллари бор эди. Махсус тарбиячилар томонидан олиб борилган машғулотлар 4 йил ўтиб 135 га яқин айрим болаларда 84-116 меъёрда IQ балл олиш имконини берди. Ўртача уларнинг кўрсаткичлари назорат гуруҳидан 33 балл юқори бўлди. Ушбу тадқиқот ҳам кизиқарли, чунки у билвосита генетик компонентнинг ва атроф-муҳитнинг иқ га нисбатан таъсири ҳақида савол беради. Интеллектуал тест натижалари асосида одамларнинг шахсий фарқларида таълим ва тарбиянинг муҳим аҳамияти тасдиқланади.

Тест мақсадларига қайтадиган бўлсак, прогрессив психологлар миқдорий индексни таъминловчи восита, маданий аралашув даражасининг кўрсаткичи, дисфункционал ижтимоий-иқтисодий вазият сифатида тестларга катта умид боғлаганликларини қайд етамиз. Ва бу ноқулай муҳитлардан болалар яхши-офф оилаларнинг болалар мактаб фаолиятини яқинлашиш имконини беради дастурлари ва ўқитиш усуллари бундай тузатиш биринчи қадамдир.

7-АМАЛИЙ МАШҒУЛОТ. КОМПЬЮТЕР ПСИХОДИАГНОСТИКАСИ.

Амалий машғулотнинг амалга ошириш тартиби:

1.Тақдим этилаётган материаллар билан танишинг ва компьютер психодиагностика, психодиагностика ривожланишининг ҳозирги тенденциялари бўйича таҳлилий материал тайёрланг.

2. Касбий фаолиятингизда фойдаланилган ёки компьютерда дастурлаштирилган диагностика методикалардан хабардор бўлган маълумотларингиз асосида уларнинг рўйхатини шакллантиринг.

Сўнгги йилларда психологларнинг амалий ишларида туб ўзгаришлар рўй берди. Бу эса "қалам ва қоғоз"нинг анъанавий тест усулларига нисбатан компьютер психодиагностик воситаларидан фойдаланиш сезиларли даражада ошганлиги билан боғлиқ. Психодиагностикада компьютер технологияларидан фойдаланиш, асосан, аниқ дисциплинларараси ишларни талаб қилади, аста-секин компьютер психодиагностикаси деб аталадиган мустақил тадқиқот соҳасида шаклланди.

Компютер психодиагностикасининг асосий мақсадлари психодиагностик воситалар, жумладан, компютер психодиагностик методларини яратиш ҳамда тажрибанинг тубдан янги турлари ва экспериментал психологик ахборот билан ишлаш усулларини ишлаб чиқишдан иборат. Компютер психодиагностикасининг асосий вазифаси психологларни янги ахборот технологиялари асосида яратилган юқори сифатли психодиагностик воситалар билан таъминлаш деб ҳисоблаш мумкин.

Компютер психодиагностикаси соҳасидаги тадқиқотларни икки йўналиш: психодиагностика ва компютер фанлари кесишган жойларда жойлашган дисциплинларараси хавфсиз равишда киритиш мумкин. Икки фаннинг ижодий интеграцияси психодиагностик тадқиқотларнинг янги сифати ва амалий психологлар учун бутунлай бошқача иш услубига олиб келди.

Энг умумий шаклда ахборот деганда ҳар қандай маълумотларнинг мазмуни (маъноси), ахборот технологиялари эса ахборотни қайта ишлаш учун ишлатиладиган технологик элементлар (қурилмалар, усуллар) мажмуи тушунилади. Ҳозирги кунда психодиагностикада маълумотларни таҳлил қилиш, билимлар инженерияси ва Интернет технологиялари каби ахборот технологиялари фаол қўлланилмоқда. Бу технологияларнинг ҳар бири ўзига хос психодиагностик вазифаларнинг асоси бўлиб, компютер психодиагностикаси соҳасидаги ишларнинг асосий йўналишларини белгилаб беради.

1. Маълумотларни таҳлил қилиш технологияси асосида анъанавий психометрик парадигма доирасида психодиагностик методларнинг қурилиши.

2. Психосемантик методларнинг қурилиши ва маълумотлар таҳлилининг предмет парадигмаси асосида психосемантик эксперимент доирасидаги предметларни ўрганиш.

3. Психологнинг иш тажрибаси ёрдамида фанларнинг тест натижаларини компьютерга "тиккан" ҳолда изоҳлайдиган билимлар инженерияси технологияси асосида компьютер психодиагностик методларини ишлаб чиқиш.

4. Стимул материалининг ташкилотчиси сифатида компьютердан фойдаланадиган компьютер психодиагностик методларини яратиш, яъни адаптив, ўйин, масофавий ва мултимедиали тест тизимларини амалга ошириш.

5. Компютер ёрдамида психодиагностика санъатини ўрганиш.

Бу ҳолат психологлар учун маълум қийинчиликларни туғдиради ва уларга янги муаммоларни қўяди. Энг катта қийинчилик-тадқиқот мақсадларига, компютер психодиагностик воситаларига жавоб берадиган етарли танловдир. Шу муносабат билан кўпинча саволлар берилади: фанларни ўрганиш натижасида қандай усуллар ва қандай мақсадларда энг яхши фойдаланилса, қандай компютер психологик хулосаларни олиш мумкин ва компютер психодиагностик воситалари психологнинг амалий ишида қандай фойдали бўлиши мумкин.

Бугунги кунда энг муҳим таъсир тест натижаларини қайта ишлаш учун компютер имкониятларидан фойдаланиш ҳисобланади.

Энг оддий даражада, энг замонавий тестлар (масалан, м тест).Лушер тест, Д. Гилфорд-Сулливан,, Сонди тест, Амтхауер тести, Е. Ландолт тести) асосий кўрсаткичларини ҳисоблаш машинаси учун мослаштирилган бўлади. Ғарбда баъзи синов ноширлар аллақачон фойдаланувчилар синаш учун тегишли хизматларни тақдим қилиш учун зарур асбоб-ускуналар билан жиҳозланган. Бундан ташқари, компютер дисклари тобора кэнгайиб бормоқда, улар ёрдамида тест фойдаланувчилари натижаларни шахсий компютерларида қайта ишлашлари мумкин. Келажакда диагностик сўров маълумотларини қайта ишлаш функцияси техник қурилмаларга тобора кўпроқ кўчирилишини тахмин қилиш хавфсиздир.

Компютерлар, шубҳасиз, психологик диагностиканинг барча жабҳаларида мисли кўрилмаган такомиллаштирилганга йўл очишига қарамай, айрим ҳолларда улардан фойдаланиш олинган кўрсаткичлардан нотўғри фойдаланиш ва талқин қилишга олиб келиши мумкин. Тегишли еҳтиёт чораларини кўриш истаги туфайли Ғарбда ҳозир компютерлар ёрдамида тест ўтказиш бўйича кўрсатмалар ишлаб чиқишга катта эътибор берилмоқда. Ҳозирги вақтда компютерлардан турли соҳаларда ва тест синовларининг турли босқичларида фойдаланиш бўйича батафсил кўрсатмалар тўплами ишлаб чиқилган.

Компютер асосланган тест тарқалиши муносабати билан алоҳида ташиш бир хил синов компютер ва анъанавий бўш шаклида амалга оширилади ҳолатлар бор. Бундай вазиятда кўрсаткичларнинг таққосланувчанлигини алоҳида ўрганиш лозим.

Тайёр ҳисоботларни тақдим этиш билан синов натижаларини машина талқини соҳасида жадал ўсиш ҳам алоҳида ташвиш туғдирмоқда. Икки асосий тамойиллари тегишли кўрсатмалар ва қўлланмалар энг асосидир.

1. Тестдан фойдаланувчи дастурий таъминотни ишлаб чиқишда қўлланиладиган интерпретация тизимининг ишончлилиги, ҳақиқийлиги ва бошқа техник хусусиятларини баҳолаш учун тегишли маълумотлар билан таъминланган бўлиши керак. Изоҳловчи гаплар кўрсаткичлардан қандай олинган? Машина интерпретацияси тизими қандай назарий асос ва эмпирик тасдиқни олди? Интерпретацион баёнотлар миқдорий маълумотларни таҳлил қилиш натижаларига асосланганми ёки эксперт фикрларига асосланганми? Агар иккинчиси бўлса, иштирокчи экспертларнинг малакаси ҳақида маълумот берилиши керак.

2. Тест натижалари машина асосланган талқин клиник диагностика ишлатилади қачон, маслаҳат, ёки муайян шахс ҳақида муҳим қарорлар қабул қилиш, бошқа соҳаларда, ҳисобга одамлар синов қилинмоқда ҳақида маълумот бошқа мавжуд манбаларини олиш жуда зарур. Шунинг учун, синов натижалари машина талқин фақат юқори малакали мутахассислар томонидан фойдаланиш керак. Бундай талқинлар ўрнини босувчи эмас, мутахассис ишини осонлаштирувчи восита сифатида қаралиши лозим.

Компютер асосланган психодиагностик техник мисоллар (тест, қайта ишлаш, ва маълумотларни талқин, шу жумладан,): М. П. фрост функционал давлат Экспресс-диагностика усули, ММПИ сўровнома, Саттелл анкетаси, латент мотивация И. Л. Соломин усуллари психосемантик ташхис, ўз жонига қасд хавф Сигнал Экспресс-диагностика усули, мансаб ҳидоят тизими "ганланг", Келлй-98".

Компютердан фойдаланиш нафақат диагностик процедуралар ва техникани кучайтириши, балки умумий амалиёт учун бутунлай янги имкониятлар очиши мумкин бўлган диагностика тестлари соҳалари.

1. Мавзуларга вазифалар (рағбатлар) ни тақдим этиш. Мамлакатимизда, ва сўнгги йилларда, кўп Ажам психологлар турли давлат соҳаларига келган (таълим, ижтимоий, тадбиркорлик, молиявий, ва бошқалар.), кўпинча психологик диагностика соҳасида зарур таълим ҳолда. Ушбу бошланғич мутахассислар диагностика амалиётига бир қатор хатоларни киритадилар, бу психометрик талаблар нуқтаи назаридан амалга ошмаслиги керак. Бундай хатолар орасида куйидагилар энг кўп қайд этилади::

* тест фанларини ўқитиш қодаларини бузиш;

* тест топшириқларини бажариш учун вақт меъёрларига риоя қилмаслик;

* субъектларнинг муайян жавобларига онгли ва онгсиз муносабат (диагностиканинг уят сўзлари, унинг имо-ишоралари, маслаҳатлар ва бошқалар.) синов пайтида ва жуда ҳам кўп.

2. Натижаларни қайта ишлаш. Юқорида муҳокама қилинган диагностик натижаларни қайта ишлашда бугунги кунда амалга

оширилатган компьютер имкониятларидан ташқари, бу соҳадаги бошқа муаммоларни ҳал қилиш учун компьютер имкониятларидан ҳам фойдаланиш зарур. Бу муаммолар куйидагилардан иборат: психологик диагностикада қўлланиладиган статистик методлар албатта анча объектив, лекин бу статистик методлар қўлланадиган сонли кетма-кетликлар дастлаб хато ёки бузилишларни ўз ичига олиши мумкин. Энг муҳим статистик қоидалардан бири куйидаги талабдир: сонли кетма-кетлик сифат жиҳатдан бир ҳил миқдорлардан иборат бўлиши керак. Бу қоиданинг бузилиши табиий равишда кейинги хулоса ва тавсияларнинг объективлигини пасайишига олиб келади.

3. Натижаларнинг талқини. Касбий психодиагностика соҳасида психологлар шахснинг муайян фаолият турига касбий яроқлилигини аниқлашга интиланлар. Индивидуал фарқлар психологиясидан маълумки, одамлар турли қобилиятга эга (бадий, мусиқий, математик, техник ва бошқалар.); Ҳар бир касб турли психологик, психофизиологик ва шахсий сифат ва қобилиятларнинг ўзига хос оптимал бирикмасига эга бўлиб, унда энг катта муваффақиятни таъминлай олади. Мутахассис касбларнинг чекланган, яхши ташкил етилган рўйхати мавжуд бўлса, муайян профессионал соҳа учун ушбу оптимал комбинацияни аниқлаши мумкин. Бироқ, касблар дунёси жадал ўзгариб бормоқда: баъзи касблар оммавий фойдаланишдан чиқиб кетмоқда ва янгилари сони тез ўсиб бормоқда. Бундай шароитда, ҳатто мутахассис касблар дунёсида ҳаракат қилиш жуда қийин, чунки янги пайдо бўлган янги касблар учун психологик ва бошқа фазилятлар ва қобилиятларнинг оптимал комбинациясини аниқлаш қийин. Шунинг учун психологик диагностика учун тегишли касбларнинг тўлиқ банкига эга бўлиш ва уни янги, ривожланаётган касблар билан тезда тўлдириш ўта муҳимдир. Профессионал идентификациялашда ёрдам сўраб мурожаат қилган ҳар бир шахснинг психологик, психофизиологик ва шахсий хусусиятларини ташхислаш имконини берувчи усулларни яратиш ва улардан фаол фойдаланиш ҳам муҳимдир. Бундай тест натижалари унга тегишли касбларнинг компьютер банкидан унга қизиқиш соҳасида ёки бошқа, янада етарли профессионал соҳада муваффақиятни таъминлайдиган шарт-шароитлар сифатида тақдим етилиши мумкин.

Бошқа барча илмий фанлар каби психологик диагностика ҳам ривожланмоқда. Бу ривожланиш бир қатор ички ва ташқи омиллар таъсирида унда маълум прогрессив ўзгаришлар содир бўлишидан иборат. Бу интизомнинг ривожланишига таъсир етувчи ташқи омиллар қаторига жамият томонидан унга қаратилган сўровлар киради. Шунини таъкидлаш керакки, ҳозирги вақтда жамоатчиликнинг психологик диагностикага бўлган талаблари сезиларли даражада ошиб бормоқда. Шундай қилиб, таълим соҳасида табақалаштирилган таълим ҳукмрон бўлиб, унинг табиий асоси ўқувчиларнинг индивидуал психологик хусусиятлари сифатида еътироф етилади. Психологик диагностика, шубҳасиз, бу хусусиятларни аниқлашда муҳим рол ўйнайди. Унинг касбий меҳнат соҳасидаги роли янада ортади. Илмий-техника тараққиёти, хусусан, янги касблар ва

мутахассисликларнинг доимий равишда пайдо бўлиб бораётганлигида ифодаланади, уларнинг кўпчилиги ўзига хос психологик хусусиятларга эга бўлган кишиларни талаб қилади. Касбий тайёргарликда эса унинг ўрни катта. Психологиянинг ўзида эса турли вазиятларда бўлган одамларнинг психологик тавсифини бера оладиган усулларга доимий еҳтиёж бор; бу ерда биз нафақат экспериментал, балки ҳаётий вазиятлар ҳақида ҳам гапирамиз. Зарур методларни тайёрлашда, у психологик диагностика томонидан тўпланган кэнг тажриба бепарво зўрға мумкин.

Психодиагностика ривожланишининг ички омилларига мурожаат қилайлик. Тадқиқот ва амалий ишларда диагностикага янги тушунчаларни киритиш зарурияти туғилади ва уларнинг айримлари тегишли илмий фанларнинг ривожланиши билан боғлиқ ҳолда юзага келади. Психологик диагностика учун энг яқин алоқадор интизомни замонавий генетика деб аташ керак. Юқорида муҳокама қилинган омиллар психологик диагностиканинг ривожланишига таъсир қиладиган барча нарсаларни чиқармайди. Бу омиллар доимий ўзаро таъсирда бўлади. Кўпинча ташқи омиллар ички омиллар таъсирининг мустаҳкамланишига ёрдам беради, лекин қарама-қарши муносабатлар ҳам баъзан юзага келади.

Психологик диагностика ўзининг бир асрдан ортиқ йўли давомида кўплаб ўзгаришларга учраган. Унинг ривожланишининг алоҳида босқичлари бир-бири билан кетма-кет боғланади. Унинг истиқболида ўз тараққиётининг янги босқичини тақдим етиш зарур ва у ҳам ўз тарихи билан табиатан боғлиқдир. Замонавий психодиагностиканинг инкирози учун 4-иловага қаранг.

Албатта, уларнинг барча тафсилотларидаги барча ўзгаришларни олдиндан билиб бўлмайди. Ҳар қандай илмий интизом ва ундан ҳам кўпроқ психологик диагностика бир қатор омилларнинг бевосита ва билвосита таъсири остида ривожланади. Уларнинг ҳар бири келажакда қандай аҳамият касб етишини олдиндан билиб бўлмайди. Шунинг учун, биз ушбу интизомни ривожлантириш истиқболлари ҳақида гапирганда, биз тадқиқотчининг ҳозирги кунда нима борлигини ҳисобга олиб, уни ривожлантиришнинг энг муҳим хусусиятларини кўрсатишга чек қўйишимиз керак.

К. М. Гуревич ва М. К. Акимова бундай ўзгаришларнинг учта йўналишини аниқлайдилар.

Биринчи йўналишда диагностик синовдан ўтаётган субъектлар томонидан бериладиган жавоб-реакцияларнинг генетик табиатини илмий тушуниш билан боғлиқ ўзгаришларни кўриб чиқиш лозим. Бу жавоб-реакцияларнинг воқеликка мос келиш даражаси шу табиатни тўғри тушунишга боғлиқ.

Ўзгаришнинг иккинчи йўналиши инсон тафаккурининг энг муҳим жиҳатини тўлиқ белгилашга яқинлашиш тенденциясини ифода етади, бу эса шахс учун кўпинча катта ҳаётий аҳамиятга эга бўлган муаммоларни ҳал қилиш қобилиятида ифодаланади (интеллектни аниқлаш билан боғлиқ истиқболлар).

Учинчи йўналиш, аслида, асосий деб тан олинishi керак; у психологик тестларнинг мазмуни билан шуғулланади ва ушбу тестларни бажарадиган субъектларнинг берган жавобларига кўра, уларнинг ҳар бирининг психикасининг хусусиятлари (вазифалар мазмунини таҳлил қилиш билан боғлиқ истикболлар) ҳақида хулоса чиқарилади.

8-АМАЛИЙ МАШҒУЛОТ. ПСИХОДИАГНОСТИКА МЕТОДИКАЛАРИНИ ИШЛАБ ЧИҚУВЧИ ВА ФОЙДАЛНУВЧИЛАРГА МЕЪЁРИЙ КЎРСАТМАЛАР.

Психологик ахборотларни конфиденциаллиги, текширув натижаларини олиш текширилувчининг зарари учун ишлаш керак эмас. Улар объектив ва социал ахлоқи меъёрларига мос ва меъёрлар билан мустаҳкамланган бўлиши керак. Психологларнинг халқаро касбий этикавий стандартлари ўзида қуйидагиларни қамраб олади:

- Жавобгарлик тамойили (тадқиқотчи олинган ахборотларни ишончилиги ва конфиденциаллигига жавоб беради);
- компетентлик тамойили (психодиагностиканинг асосий амалий процедураларини ва уларни қўллаш қоидаларини билиш);
- этикавий ва ҳуқуқий ваколатга эгалик тамойили (олинган ахборотларни амалдаги қонунчилик доирасида ҳаракат қилиш ва фойдаланиш);
- юқори даражадаги психологик тарғибот тамойили (ишни текширилувчида психологик диагностика тўғрисидаги ёқимли таассуротларни тадқиқоти натижасида ташкил этиш);
- конфиденциаллик тамойили (текширилувчининг шахсий ҳаёти, туйғуларини поймол қилишга йўл қўймаслик, унга дахлдор маълумотларни тарқатмаслик);
- текширилувчининг хотиржамлиғини таъминлаш тамойили (тестлаштириш жараёни натижасида текширилувчининг психологик ва соматик ҳолати ёмонлашмаслиги керак. Шунингдек, моддий ҳолати ўзгармаслиги, унга зарар етмаслиги керак);
- касбий кооперация тамойили (услубий ва амалий жиҳатдан ишнинг самарадорлигини таъминлаш мақсадида ва текширилувчининг психодиагностик баҳолари сифатини ошириш мақсадида психологик ахборотларни алмаштириш);
- текширув мақсадлари ҳақида миқдори ахборот билан таъминлаш тамойили (текширилувчи психодиагностиканинг умумий мақсадлари ҳақида тасаввурга эга бўлиши керак). Агар тамойил методиканинг баҳолашига яширин сингдирилган бўлса, бу вазиятга боғлиқ бўлмайди;
- текширувнинг ахлоқий-иқтисодий самарасини таъминлаш тамойили (текширув ва маслаҳатдан сўнгра текширилувчида кайфиятнинг кўтарилиши ва хулқ-атворидаги салбий хусусиятларнинг пасайишига эришиш зарур);

Психометрик ўлчаш тестларига қўйиладиган талаблар

1. Ўлчайдиган методикалар (тестлар).

а) мақсад, предмет ва методикларни қўллаш соҳасини бир хилликда шакллантириш;

б) тестни ўтказиш тартибини фойдаланувчи учун қулай, яроқли бир хил алгоритм кўринишига келтириши лозим (ёки компьютерга);

в) қайта ишлаш тартиби статистик асосланган ҳисоблаш методлари ва тест балларини стандартлаштиришни ўз ичига олиши лозим (статистик ёки мезони тест меъёрлари бўйича). Тест баллари асосида чиқарилган хулосалар уларнинг статистик ишончлиолигини эҳтимоллик даражасини кўрсатиши кузатилади;

г) тест шкаллари репрезентативлиги, ишочлиги, валидлиги қўлланилиши соҳаси бўйича текширилган бўлиши керак (стандартлаштирилган тадқиқотни амалга ошириш имкониятини берадиган);

д) ўз-ўзи ҳақида ҳисоб беришга асосланган тадбирлари натижаларнинг ишончлигини назорат қилиш, ишончсиз баённомаларни автоматик саралаш воситалари билан таъминланган бўлиши керак;

е) методикаларнинг барча стандартларини даврий коррекциялаш мақсадида тест маълумотларининг базасини шакллантириш.

2. Экспертлар методлари.

а) методиканинг мақсади, предмети ва қўлланилиш соҳасини бир хил мазмунда шакллантириш. Ишончли маълумотларнинг олишни зарур касбий билимларга эга бўлган етарлича миқдордаги экспертлар таъминлайди;

б) йўриқномалар бир хил мазмунга эгаллиги бўйича маълум маълумотлар тўплами асосида экспертлар синовдан ўтган бўлиши керак;

в) натижаларни қайта ишлаш стандартлашган, ҳар қандай экспертга оралиқ маълумотларни бир хилда талқин этиш имконини берувчи бўлиши керак;

г) методикаларнинг барча стандартларини даврий коррекциялаш, фойдаланувчиларни тайёрлаш ва қайта тайёрлаш мақсадида тест маълумотлар базасини шакллантириш.

Методик воситалар психологлар фаолиятини мувофиқлаштирувчи маҳаллий комиссияда аттестациядан ўтиши керак.

Тестлардан фойдаланувчиларга қўйиладиган талаблар:

а) умумий назарий-методологик тамойилларни билиши ва амалий қўллашни; дифференциал психометрия асосидан фойдаланишни; психодиагностик адабиётларни таҳлил; ахборотлар ва тест воситалар банкини яратиш;

б) тест маълумотлари асосида қабул қилинган қарорлар учун, методикаларнинг прогностик валидлиги ва репрезентативлик мослигини таъминлашга масъул;

в) диагнознинг зарур ишончлилик даражасини тестлаштириш ёки эксперт баҳолашни қўллаш билан таъминлаш;

г) минимал йўқотиш максимал ишончликка эга бўлган - энг самарали диагностика асосида тест батареяларини ишлаб чиқиш;

д) қўлланилиш соҳасида методикаларни такомиллаштириш бўйича илмий-тадқиқот ишларини ўтказиш;

е) методикаларни стандартлаштириш, балларнинг ҳисоблаш, маълумотларни талқин этиш, касбий яроқликни прогностлаш талабларига риоя қилиш;

ж) психодиагностиканинг методик воситаларини тўғри фойдаланиш ва тарқатиш;

з), текширилувчининг шахсий ишончи асосида олинган психодиагностик ахборотларни конфеденциаллигини таъминлаш;

и) психодиагностик методикаларни ишлаб чиқувчиларнинг муаллифлик ҳуқуқларини ҳимоялаш бўйича талабларни бажариш.

Ушбу талаблар ҳали республикамизда бирор бир қонуний ҳужжат асосида тасдиқланмаган, аммо тавсиявий характердаги талаблар ҳисобланади. Улар кўпроқ психологларнинг ахлоқий-маънавий сифатларига асосланади.

V. ГЛОССАРИЙ

Psixodagnostika: Diagnostika grekcha dia- o'zaro, orqali va gnosis-aniqlash so'zilaridan olingan. Diagnostikos-aniqlash usullari degan ma'noni anglatib, shaxsning individual psixologik xususiyatlarini o'lchash va baqolash printsiplari va vositalarini ishlab chiquvchi psixologiya fani tarmoqi.

Психодиагностика: Диагностика грекча dia- ўзаро, орқали ва gnosis-аниқлаш сўзиларидан олинган. Diagnostikos-аниқлаш усуллари деган маънони англатиб, шахснинг индивидуал психологик хусусиятларини ўлчаш ва баҳолаш принциплари ва воситаларини ишлаб чиқувчи психология фани тармоғи.

Психодиагностика (от [греч.](#) ψυχή — душа, и [греч.](#) διαγνωστικός — способный распознавать) — отрасль [психологии](#), разрабатывающая теорию, принципы и инструменты оценки и измерения индивидуально-психологических особенностей личности

Psycho - branch of psychology that develops the theory, principles and tools for assessing and measuring the individual psychological characteristics of personalit

Testlash tirish- testlarni qo'llashda iborat, dianostik vositalar, empirik tadqiqot metodi.

Тестлаштириш- тестларни қўллашда иборат, дианостик воситалар, эмпирик тадқиқот методи.

Тестирование – эмпирический метод исследования, диагностическая процедура, заключающаяся в применении тестов (от английского test – задача, проба).

Testing - empirical method of research, diagnostic procedure, which consists in the use of closely Comrade (from the English test - challenge test).

Individ-to'qma va o'zlashtirilgan xususiyatlarning noyob uyqunligini ifodalovchi aloqida inson.

Индивид-тўғма ва ўзлаштирилган хусусиятларнинг ноёб уйғунлигини ифодаловчи алоҳида инсон.

Индивид — отдельный человек как уникальное сочетание его врожденных и приобретённых свойств.

Individual - the individual as a unique combination of its innate and acquired properties.

Metod (sinonimi – usul):

-бирор бир мақсадга зришиш, аниқ масалани ечиш усули;

-voqelikni nazariy va amaliy jiqatdan o'rganish operatsiyalari yoki usullari yiqindisi.

Метод (синоними – усул):

-бирор бир мақсадга эришиш, аниқ масалани ечиш усули;

-воқеликни назарий ва амалий жихатдан ўрганиш операциялари ёки усуллари йиғиндиси.

Метод (синоним – способ):

– способ достижения какой-либо цели, решения конкретной задачи;

– совокупность приемов или операций практического или теоретического освоения действительности.

Method (synonym - method):

-a way to achieve a goal, solve a specific progarden;

- set of methods and operations of practical or theoretical understanding of reality

Metodika –biror bir amalga oshirish mo'ljallangan qarakatlar uchun biror bir tayyor ko'rsatma, tadbir.

Методика –бирор бир амалга ошириш мўлжалланган ҳаракатлар учун бирор бир тайёр кўрсатма, тadbир.

Методика — это, как правило, некий готовый «рецепт», алгоритм, процедура для проведения каких-либо нацеленных действий.

Methodology - This is usually a ready-made "recipe", an algorithm, the procedure for carrying out any action aimed.

Frznsis Galton (1822-1911). Geografiya, antropologiya va psixologiyalar bo'yicha ingliz tadqiqotchisi, differentsial psixologiya, psixometrika, statistika asoschilaridan biri.

Фрэнсис Гальтон (1822-1911). География, антропология ва психологиялар бўйича инглиз тадқиқотчиси, дифференциал психология, психометрика, статистика асосчиларидан бири.

Фрэнсис Гальтон (1822 1911)- английский исследователь, географ, антрополог и психолог; основатель дифференциальной психологии и психометрики, статистик.

Francis Galton (1822 1911) - English explorer , geographer , anthropologist and psychologist ; founder of differential psychology and psychometrics , statistics.

Djeyms Makkin Kettell (1860- 1944. Amerikalik olim. AqShdagi eksperimental psixologiyaning ilk mutaxassilaridan biri, psixologiya soqasi bo'yicha birinchi professor. Testlashtirish metodining asoschisi, bir qator testlarning muallifi, psixometrika va psixodiagnostikadagi ilk mutaxassislardan biri.

Джэймс Маккйн Кёттелл (1860- 1944). Америкалик олим. АҚШдаги экспериментал психологиянинг ilk мутахассиларидан бири, психология соҳаси бўйича биринчи профессор. Тестлаштириш методининг асосчиси, бир қатор тестларнинг муаллифи, психометрика ва психодиагностикадаги ilk мутахассислардан бири.

Джэймс Маккйн Кёттелл (1860- 1944). Американин психолог, один из первых специалистов по экспериментальной психологии в США, первый профессор психологии. Родоначальник методов тестирования, автор ряда психологических тестов, один из первых специалистов по психометрии и психодиагностике.

James McKeen Cattell (1860- 1944) .Amerikansky psychologist, one of the first specialists in the experimental psychology in the United States , the first professor of psychology . The founder of the testing methods , the author of a number of psychological tests , one of the first specialists in psychometrics and psychological diagnostics .

Alfred Bine (1857 — 1911) — frantsuz psixologi, tibbiyot va ququq bo'yicha Parij universiteti doktori, Frantsiyadagi zksperimental psixologiya laboratoriyasining asoschisi.

Альфред Бине (1857 — 1911) — француз психологи, тиббиёт ва хуқуқ бўйича Париж университети доктори, Франциядаги экспериментал психология лабораториясининг асосчиси.

Альфрéd Бинé (1857 — 1911) — французский психолог, доктор медицины и права Парижского университета, основатель первой во Франции Лаборатории экспериментальной психологии.

Alfred Binet (1857 - 1911) - French psychologist , MD, pravaParizhskogo University , founder of the first French laboratory of experimental psychology .

Intellekt ko'ffitsienti («ay kyuu») — inson intellekti (aqliy taraqqiyot) darajasining miqdoriy bahosi.

Интеллект коэффиценти («ай кью») — инсон интеллекти (ақлий тараққийёт) даражасининг миқдорий баҳоси.

Коэффициент интеллекта («ай кью») — количественная оценка уровня интеллекта человека (коэффициент умственного развития).

Intelligence quotient (" IQ ") - quantification of human urovnyaintellekta (IQ)

Armiya alfa (va beta) testlari. Birinchi jahon urushi vaqtida AqSh armiyasida askarlarni testdan o'tkazish uchun ishlab chiqilgan ikkita umumiy intellekt testi. U ilk ishlab chiqilgan intellektni o'lchovchi guruhiy testlardan bo'lib, alfa maqalliy aqoli va ingliz tilini biladiganlar uchun, beta testi zsa savodsiz va zmigrantlar uchun ishlab chiqilgan noverbal test.

Армия альфа (ва бета) тестлари. Биринчи жаҳон уруши вақтида АҚШ армиясида аскарларни тестдан ўтказиш учун ишлаб чиқилган иккита умумий интеллект тести. У илк ишлаб чиқилган интеллектни ўлчовчи гуруҳий тестлардан бўлиб, альфа маҳаллий аҳоли ва инглиз тилини биладиганлар учун, бета тести эса саводсиз ва эмигрантлар учун ишлаб чиқилган новербал тест.

Армейские альфа (и бета) тесты. Два общих теста интеллекта, разработанных для тестирования новобранцев в Армии США во время первой мировой войны. Это были одни из первых больших, используемых для работы с группой, тестов интеллекта, разработанных психологами. Бета-тест был невербальным тестом, разработанным для неграмотных и эмигрантов, недавно прибывших в Америку, которые плохо знали английский язык; альфа-тест был стандартным тестом, выявлявшим вербальные навыки.

Army alpha (and beta) tests. Two general intelligence test , designed to test recruits in the US Army during World War II . These were some of the first large , used to work with a group of intelligence tests developed by psychologists . The beta test was a nonverbal test , designed for illiterate people and immigrants newly arrived in America, who knew little English; alpha test was the standard test to identify verbal skills .

Psixologik tadqiqot-psixik hodisalarni ilmiy o'rganishdir. U quyidagi ztaplardan iborat: 1) muammoni shakllantirish; 2) farazni ilgari surish; 3) farazni ilgari surish asosida zmpirik ma'lumotlar olish va ularni qayta ishlash; 4) natijalarni talqin qilish- faraz bilan olingan natijalarni o'zaro munosabatini tekshirish qamda nazariya asosida xulosalar chiqarish.

Психологик тадқиқот-психик ҳодисаларни илмий ўрганишдир. У қуйидаги этаплардан иборат: 1) муаммони шакллантириш; 2) фаразни илгари суриш; 3) фаразни илгари суриш асосида эмпирик маълумотлар олиш ва уларни қайта ишлаш; 4) натижаларни талқин қилиш- фараз билан

олинган натижаларни ўзаро муносабатини текшириш ҳамда назария асосида хулосалар чиқариш.

Психологическое исследование-научное изучение психических явлений. Предполагает следующие этапы: 1) формулировка проблемы; 2) выдвижение гипотезы; 3) проверка гипотезы — получение эмпирических данных и их обработка; 4) интерпретация результатов проверки — соотношение полученных данных с исходной гипотезой, выводы о достоверности гипотезы и дальнейшее соответствие ее с теорией, в рамках которой формировалась гипотеза.

Psychological research- scientific study of psychic phenomena. It involves the following steps: 1) problem formulation; 2) hypotheses; 3) hypothesis testing - to provide empirical data and their processing ; 4) interpretation of test results - the ratio of the received data to the original hypothesis , conclusions about the reliability of the hypothesis and its continued compliance with the theory , under which formed the hypothesis

Psixologik tekshiruv. Psixologik tekshiruvni klinik psixologlar, maxsus tibbiy tayyorgarlikka zga bo'lgan mutaxassislar amalga oshiradilar.

Uning bosh vazifasi psixik jarayonlar хотира, идрок, диққат, тафаккур, интеллект хусусиятлари ва шахс хусусиятларидаги buzilishlarni yoritishdan iborat.

Психологик текширув. Психологик текширувни клиник психологлар, махсус тиббий тайёргарликка эга бўлган мутахассислар амалга оширадилар.

Унинг бош вазифаси психик жараёнлар хотира, идрок, диққат, тафаккур, интеллект хусусиятлари ва шахс хусусиятларидаги бузилишларни ёритишдан иборат.

Психологическое обследование. Психологическое обследование проводится специалистами – клиническими психологами либо врачами, получившими специализированную подготовку по медицинской психологии. Главной задачей является выявление нарушений психических процессов – памяти, восприятия, внимания, мышления, оценка особенностей интеллекта и личностных свойств в целом.

Psychological examination. Psychological examination carried out by experts - clinical psychologists or doctors who have received specialized training in medical psychology . The main objective is to identify violations of mental processes - memory , perception, attention, thinking , evaluation of characteristics of intelligence and personal properties as a whole.

Psixologik zksperiment — tekshiriluvchilarning qayot faoliyatiga maqsadli ilmiy aralashuv orqali psixologiya qaqidagi yangi ilmiy bilimlarni olish uchun maxsus sharoitlarda o'tkaziladigan tajriba.

Психологик эксперимент — текширилувчиларнинг ҳаёт фаолиятига мақсадли илмий аралашув орқали психология ҳақидаги янги илмий билимларни олиш учун махсус шароитларда ўтказиладиган тажриба.

Психологический эксперимент — проводимый в специальных условиях опыт для получения новых научных знаний о психологии посредством целенаправленного вмешательства исследователя в жизнедеятельность испытуемого.

Psychological experiment-held in special conditions of experience to produce new scientific knowledge about the psychology of researchers through targeted interventions in the vital activity of the test

Ekspérimentator — zksperimentnii amalga oshiruvchi, zksperimental tajriba-sinovni tashkil etuvchi faoliyat sub'ekti.

Экспериментатор — экспериментний амалга оширувчи, экспериментал тажриба-синовни ташкил этувчи фаолият субъекти.

Экспериментатор — Тот, кто производит эксперимент, экспериментирует.

Experimenter - the experimenter who produces experiment , experiment .

Simptomatik (yoki empirik) diaqnoz. Ushbu diaqnoz bosqichida ma'lum xususiyatlar yoki simptomlarning qayd etish bilan cheklaniladi va shu asosida amaliy xulosalar chiqariladi.

Симптоматик (ёки эмпирик) **диагноз**. Ушбу диагноз босқичида маълум хусусиятлар ёки симптомларнинг қайд этиш билан чекланилади ва шу асосида амалий хулосалар чиқарилади.

Симптоматический (или эмпирический) **диагноз**. Этот диагноз ограничивается констатацией определенных особенностей или симптомов, на основании которых непосредственно строятся практические выводы.

Symptomatic (or empirical) diagnosed. This diagnosis is limited to a statement of the specific features or symptoms , on the basis of which the practical conclusions are being built directly .

Etiologik diagnoz. Faqat ma'lum xususiyatlar (simptomlar) mavjudligi zmas, balki ularning kelib chiqish sabablari qam inobatga olinadi.

Этиологик диагноз. Фақат маълум хусусиятлар (симптомлар) мавжудлиги эмас, балки уларнинг келиб чиқиш сабаблари ҳам инobatга олинади.

Этиологический диагноз. В этом диагнозе учитывающий не только наличие определенных особенностей (симптомов), но и причины их возникновения.

Etiological diagnosis. This diagnosis takes into account not only the availability of certain features (symptoms) , but also their causes .

Tipologik diagnoz. Tipologik diagnoz bo'lib, u olingan ma'lumotlarning o'rnini va ahamiyatini to'liqincha shaxs dinamik kartasidagi murakkab tuzilma bilan bo'liq yoritiladi

Типологик диагноз. Типологик диагноз бўлиб, у олинган маълумотларнинг ўрни ва аҳамияти тўлиқинча шахс динамик картасидаги мураккаб тuzилма билан боғлиқ ёритилади.

Типологический диагноз. Этот диагноз, заключающийся в определении места и значения полученных данных в целостной, динамической картине личности.

Typological diagnosis. This diagnosis is to determine the place and significance of the data in a coherent , dynamic picture of the person .

Standartlashtirish (inglizcha standard so'zdan olingan bo'lib, – bir shaklga, me'yorga keltirish ma'nosini anglatadi) – testning o'tkazish tartibi va uning natijalarini baqolashni yagona me'yorga keltirish, unifikatsiyalash va tatbiq ztishni qat'iy belgilash jarayoni.

Mazmuniy validlik (content validation). U ko'pincha “ mantiqiy validlik” yoki “aniqlash bo'yicha validlik” deb qam nomlanadi. Mazmuniy validlik mutaxassis tomonidan testning validlik deb bildirgan muloqazasi orqali aniqlanadi.

Empirik validlik (empirical validity). Empirik validlikning qoyasi testning ma'lum qobiliyatini aniqlashda indikator yoki psixik xususiyatlari yoki inson xulq-atvor shakllarini qat'iy aniqlashni bashorat qiluvchi bo'lib xizmat qilishdan iborat.

Maktab normalari Ta'lim jarayonida zrishilgan yoki maktab ta'limiga boqliq qbiliyatlarini o'rganish testlari asosida ishlab chiqiladi. Ular qar bir ta'lim bosqichi uchun belgilanadi va mamlakatning barcha quduklariga amalqilinadi.

Kasbiy normalar - qar xil kasb zgalari guruqi uchun testlar asosida belgilanadi (masalan, mexaniklar, mashinistlar va boshqalar).

Mahalliy normalar jinsi, yoshi, geografik hududi, sotsial-iqtisodiy status iva boshqa umumiy belgilari bilan tafovutlanuvchi tor toifali kishilar uchun qo'llashda ishlab chiqiladi. Masalan, Veksler va Raven testlari yosh chegaralari bo'yicha normaga zga.

Milliy normalar -Xalq, millat, mamlakat vakillar uchun ishlab chiqiladigan normalar. Bundats normalar ma'lum madaniyat, axloq talablari va qar bir madaniy an'analarni aniqlash uchun kerak.

Стандартлаштириши (инглизча standard сўздан олинган бўлиб, – бир шаклга, меъёрга келтириш маъносини англатади) – тестнинг ўтказиш тартиби ва унинг натижаларини баҳолашни ягона меъёрга келтириш, унификациялаш ва татбиқ этишни қатъий белгилаш жараёни.

Мазмуний валидлик (content validation). У кўпинча “мантиқий валидлик” ёки “аниқлаш бўйича валидлик” деб ҳам номланади. Мазмуний

валидлик мутахассис томонидан тестнинг валидлик деб билдирган мулоҳазаси орқали аниқланади.

Эмпирик валидлик (empirical validity). Эмпирик валидликнинг ғояси тестнинг маълум қобилиятини аниқлашда индикатор ёки психик хусусиятлари ёки инсон хулқ-атвор шакллари қатъий аниқлашни башорат қилувчи бўлиб хизмат қилишдан иборат.

Мактаб нормалари Таълим жараёнида эришилган ёки мактаб таълимига боғлиқ қобилиятларини ўрганиш тестлари асосида ишлаб чиқилади. Улар ҳар бир таълим босқичи учун белгиланади ва мамлакатнинг барча ҳудудларига амалқилинади.

Касбий нормалар - Ҳар хил касб эгалари гуруҳи учун тестлар асосида белгиланади (масалан, механиклар, машинистлар ва бошқалар).

Маҳаллий нормалар жинси, ёши, географик ҳудуди, социал-иқтисодий статус ива бошқа умумий белгилари билан тафовутланувчи топ тоифали кишилар учун қўллашда ишлаб чиқилади. Масалан, Векслер ва Равен тестлари ёш чегаралари бўйича нормага эга.

Миллий нормалар -Халқ, миллат, мамлакат вакиллар учун ишлаб чиқилган нормалар. Бундақ нормалар маълум маданият, ахлоқ талаблари ва ҳар бир маданий анъаналарни аниқлаш учун керак.

Стандартизация теста (test standardization) – процедура получения распределения индивидуальных баллов по тесту для нормативной группы (репрезентативной выборки) испытуемых, позволяющая сопоставлять результаты у разных групп тестируемых.

Содержательная валидность – один из основных типов валидности методики, характеризующий степень репрезентативности содержания заданий теста измеряемой области психических свойств.

Валидность эмпирическая — совокупность характеристик валидности теста, полученных сравнительным статистическим способом оценивания. Имеет отношение главным образом к области валидности

критериальной и двум ее видам: валидности текущей и валидности прогностической.

Специфические нормы. Стандартизация тестов для более узкой популяции, выбираемой сообразно специфическим целям каждого теста. В таких случаях границы нормативной популяции должны быть четко определены и приведены вместе с нормами.

Локальные нормы, которые нередко разрабатываются пользователями тестов для конкретных социальных единиц. Группы, к которым относятся такие нормы, еще более специфичны, чем даже обсуждавшиеся выше подгруппы (организация, школа, ВУЗ).

Test Standardization (test standardization) - the procedure for obtaining the distribution of individual scores on a test for the regulatory group of (a representative sample) test, which allows to compare the results from different test groups.

The content validity of the - one of the main types of validity technique, characterizing the degree of representativeness of the contents of the test tasks measured the area of mental properties.

Validity empirical - a set of validity of the test characteristics obtained comparative statistical method of estimation. It refers mainly to the area of validity of criteria and its two types: the current validity and predictive validity.

Specific rules. Standardization of tests for a narrower population, selected according to the particular objectives of each test. In such cases, the normative population boundaries should be clearly defined and presented, together with the rules.

Local rules, which are often developed by users of tests for specific social units. Groups, which include such rules, more specific than even discussed above subgroup (organization, school, or university).

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

I. Ўзбекистон Республикаси Президентининг асарлари

1. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажагимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қураимиз. – Т.: “Ўзбекистон”, 2017. – 488 б.
2. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. 1-жилд. – Т.: “Ўзбекистон”, 2017. – 592 б.
3. Мирзиёев Ш.М. Халқимизнинг розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир. 2-жилд. Т.: “Ўзбекистон”, 2018. – 507 б.
4. Мирзиёев Ш.М. Нияти улўғ халқнинг иши ҳам улўғ, ҳаёти ёруғ ва келажаги фаровон бўлади. 3-жилд.– Т.: “Ўзбекистон”, 2019. – 400 б.
5. Мирзиёев Ш.М. Миллий тикланишдан – миллий юксалиш сари. 4-жилд.– Т.: “Ўзбекистон”, 2020. – 400 б.

II. Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар

6. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Т.: Ўзбекистон, 2018.
7. Ўзбекистон Республикасининг 2020 йил 23 сентябрда қабул қилинган “Таълим тўғрисида”ги ЎРҚ-637-сонли Қонуни.
8. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 12 июнь “Олий таълим муасасаларининг раҳбар ва педагог кадрларини қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-4732-сонли Фармони.
9. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февраль “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги 4947-сонли Фармони.
10. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 20 апрель “Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-2909-сонли Қарори.
11. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 21 сентябрь “2019-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини инновацион ривожлантириш стратегиясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-5544-сонли Фармони.
12. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 27 май “Ўзбекистон Республикасида коррупцияга қарши курашиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-5729-сон Фармони.
13. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 17 июнь “2019-2023 йилларда Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университетида талаб юқори бўлган малакали кадрлар тайёрлаш тизимини тубдан такомиллаштириш ва илмий салоҳиятини ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-4358-сонли Қарори.

14. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 27 август “Олий таълим муассасалари раҳбар ва педагог кадрларининг узлуксиз малакасини ошириш тизимини жорий этиш тўғрисида”ги ПФ-5789-сонли Фармони.

15. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 8 октябрь “Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-5847-сонли Фармони.

16. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 29 октябрь “Илм-фанни 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-6097-сонли Фармони.

17. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2020 йил 25 январдаги Олий Мажлисга Мурожаатномаси.

18. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 23 сентябрь “Олий таълим муассасалари раҳбар ва педагог кадрларининг малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги 797-сонли Қарори.

Ш. Махсус адабиётлар

1. David Spencer “Gateway”, Students book, Macmillan 2012.
2. English for Specific Purposes. All Oxford editions. 2010, 204.
3. H.Q. Mitchell “Traveller” B1, B2, MM Publications. 2015. 183.
4. H.Q. Mitchell, Marileni Malkogianni “PIONEER”, B1, B2, MM Publications. 2015. 191.
5. Lindsay Clandfield and Kate Pickering “Global”, B2, Macmillan. 2013. 175.
6. Myers D.G. Psychology. Ninth Edition. – Worth Publishers, 2010. – 910 p.
7. Steve Taylor “Destination” Vocabulary and grammar”, Macmillan 2010.
8. The Cambridge Handbook of Personality Psychology// Edited by Philip J. Corr. Cambridge University Press 2009.
9. А.Назаров. Умумий психология. Ўқув-қўлланма. Бухоро вилояти босмахонаси МЧЖ. Бухоро. 2020.
10. Асекретов О.К., Борисов Б.А., Бугакова Н.Ю. и др. Современные образовательные технологии: педагогика и психология: монография. – Новосибирск: Издательство ЦРНС, 2015. – 318 с. <http://science.vvsu.ru/files/5040BC65-273B-44BB-98C4-CB5092BE4460.pdf>
11. Баротов Ш.Р. Психологик хизмат. –Т.Наврўз. 2018.
12. Белогуров А.Ю. Модернизация процесса подготовки педагога в контексте инновационного развития общества: Монография. — М.: МАКС Пресс, 2016. — 116 с. ISBN 978-5-317-05412-0.
13. Ғозиев Э. Онтогенез психологияси-Тошкент, Ношир., Т 2010.

14. Ғозиев Э.Р. Психология методологияси-Тошкент. Ўқитувчи. 2010
15. Гулобод Қудратуллоҳ кизи, Р.Ишмухамедов, М.Нормухаммедова. Анъанавий ва ноанъанавий таълим. – Самарқанд: “Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази” нашриёти, 2019. 312 б.
16. З.Т.Нишонова, З.Қурбонова, Д.С.Қаршиева, Н.Б.Атабаева Психодиагностика ва экспериментал психология – Т.: Фан ва технологиялар 2014.
17. Ибраймов А.Е. Масофавий ўқитишнинг дидактик тизими. методик қўлланма/ тузувчи. А.Е. Ибраймов. – Тошкент: “Lesson press”, 2020. 112 бет.
18. Игнатова Н. Ю. Образование в цифровую эпоху: монография. М-во образования и науки РФ. – Нижний Тагил: НТИ (филиал) УрФУ, 2017. – 128 с. http://elar.urfu.ru/bitstream/10995/54216/1/978-5-9544-0083-0_2017.pdf
19. Ишмухамедов Р.Ж., М.Мирсолиева. Ўқув жараёнида инновацион таълим технологиялари. – Т.: «Fan va texnologiya», 2014. 60 б.
20. Л.Я.Олимов, А.М.Назаров, Ш.Ш.Рустамов, Ш.Ш.Остонов. “Умумий психодиагностика” ўқув қўлланма. 2020.
21. Л.Я.Олимов, Ш.Р.Баротов, О.Р.Авезов. Психология назарияси ва тарихи. Ўқув қўлланма. “Наврўз” нашриёти. Тошкент. 2019.
22. Муслимов Н.А ва бошқалар. Инновацион таълим технологиялари. Ўқув-методик қўлланма. – Т.: “Sano-standart”, 2015. – 208 б.
23. Олий таълим тизимини рақамли авлодга мослаштириш концепцияси. Европа Иттифоқи Эрасмус+ дастурининг кўмагида. <https://hiedtec.ecs.uni-ruse.bg/pimages/34/3. UZBEKISTAN-CONCEPT-UZ.pdf>
24. Расулов А.И. Психодиагностика.-Тошкент, “Mumtoz so'z”-2010.
25. Усмонов Б.Ш., Ҳабибуллаев Р.А. Олий ўқув юртларида ўқув жараёнини кредит-модуль тизимида ташкил қилиш. Ўқув қўлланма. Т.: “Tafakkur” нашриёти, 2020 й. 120 бет.

IV. Интернет сайтлар

26. <http://edu.uz> – Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги
27. <http://lex.uz> – Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси
28. <http://bimm.uz> – Олий таълим тизими педагог ва раҳбар кадрларини қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини оширишни ташкил этиш бош илмий-методик маркази
29. <http://ziyonet.uz> – Таълим портали Ziyonet

